

4

अध्यक्षीय- जयंत पाटील
मराठवाड्याला आता जास्तीचे
१९-२० टीएमसी पाणी मिळणार

5

प्रबंध संपादकीय- दिलीप वळसे पाटील
महागाईचा वचपा मतदारांनी घेतलाच

6

संपादकीय- डॉ. सुधीर भोंगळे
हवामान बदल :अधिवेत अभ्यास व शास्त्रज्ञांचा अहंकार

10

मुंबई येथे झालेली शरद पवार
यांची पत्रकार परिषद
सत्तेच्या गैरवापाराचे भाजपकडून
समर्थन ही गंभीर बाब
- शरद पवार

20

भारत-चीन सीमा स्थिती :
चिघळणारी, चिंताजनक
- असीम नाथ

28

काशमीर : अपयशाची मालिका सुरुच !
- आकाश लाल

36

सोलापूर येथे झालेली शरद पवार
यांची पत्रकार परिषद
औद्योगिक शहराची जुनी ओळख
सोलापूरला पुन्हा मिळवून देऊ...
- शरद पवार

42

एक सत्य उघडकीस ! दुसरे कधी ? ? ?
- कबीर दास

50

पिंपरी-चिंचवड येथे झालेली शरद पवार
यांची पत्रकार परिषद
केंद्र सरकारकडून शासकीय यंत्रणाचा गैरवापर
- शरद पवार

61

'दीनमित्र'
- प्राचार्य डॉ. गणेश राऊत

66

राजर्षी शाहू महाराज व डॉ. आंबेडकर
एक अपूर्व सहयोग
- डॉ. जयसिंगराव पवार

74

हेमंत टकले यांचे लेखन अंतःकरणाचा ठाव घेणारे
- शरद पवार

76

नवाब मलिक यांची विशेष मुलाखत
लढा अधिकाराचा गैरवापर व कुप्रवृत्तींविरोधात
- पराग पाटील

84

घटाकर्ण-
कानोकानी (राजकीय किस्से)

92

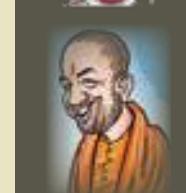
राहुरी येथील महात्मा फुले कृषी विद्यापीठाकडून
शरद पवार यांना डी.एस्स.सी. पदवी

94

पाच राज्यांच्या विधानसभा निवडणुका
- वर्सीम अहमद

102

शेवटचे पान- न्यायालयामुळे मेलेल्या
लेखकाचा पुनर्जन्म
- हेमन्त टकले

शाशक

संचालक
हेमन्त टकले
प्रबंध संपादक
दिलीप वळसे पाटील
संपादक
डॉ. सुधीर भोंगळे
या अंकात प्रसिद्ध झालेल्या
मतांशी प्रबंध संपादक,
संपादक व संचालक सहमत
अस्तीलच असे नाही.

संपादकीय पत्रव्यवहार
टाकसी हाऊस,
जे.एन.हेरेडिंग मार्ग,
बॅलाई इस्टर्ट,
मुंबई-४०००३८
०२२-३५३४७४००/०१
कला निर्देशन
धरनेजय सस्तकर
मांडणी
दिलीप रोडे

वर्गणीचे दर-
वार्षिक रु. ५००/-
वर्गणीचा धनादेश
'हेमन्त मल्टिमीडिया
ओपीसी प्रा.लि.'
या नावाने काढावा.
www.ncp.org.in
यावर मासिक उपलब्ध
फोटो
प्रशांत चव्हाण

मुद्रक, प्रकाशक
हेमन्त प्रधाकर टकले यांनी
'हेमन्त मल्टीमीडिया ओपीसी प्रा.लि.'

च्या वर्तीमी मीडिया आर अॅण्ड डी.,
१३, अमृत मधुरा, लॉट नं. ३, सेक्टर-
३, आरएससी-१८, चाकोप, कांविली
(पश्चिम), मुंबई-४०००६७ येथे
छापून ७८, रेशमभवन, ६ वा मजला,
वीर नरिमन रोड, चवीत, मुंबई-४०००२०
येथून अंक ग्राहकित केले.

आधिकारी

मराठवाड्याला आता जार्तीचे १९-२० टीएमसी पाणी मिळणार

एखाद्या वर्षी जर आपल्याला पावसापासून अनुकूल भरपूर पाणी मिळाले असेल तर ते हातचे न सोडता अधिकारिक शक्य तितके वेगवेगळ्या भागात व निरनिराळ्या स्रोतांमध्ये साठवून घ्यायचे आणि ते त्याच वर्षी न वापरता जेव्हा केब्हा पाण्याच्या तुटीची वर्षे येतील त्या वर्षांमध्ये पाण्याच्या गरजा भागविण्यासाठी वापरायचे याला ‘पाण्याचे वर्षांतरण’ किंवा इंग्रजीत ‘कॅरिओब्हर’ असे म्हणतात. कॅरिओब्हरची संकल्पना फार पूर्वीपासून अस्तित्वात असून आपण कोयना धरणामध्ये १० टीएमसीचा कॅरिओब्हर केलेला आहे. त्यानंतर मात्र कुठल्याही प्रकल्पामध्ये आपण कॅरिओब्हर केलेला नाही. यंदाचे वर्ष मुबलक पावसाचे होते. प्रचंड अतिवृष्टी सर्वत्र झालेली आहे. अजूनही दिवाळीत पाऊस पडतच होता. भात, सोयाबीन, कापूस, ऊस व अन्य पिकांचे खूप मोठे नुकसान यावर्षीच्या पावसाने झाले आहे. मात्र पुढच्या पिकांसाठी यंदा भरपूर पाण्याची उपलब्धता आहे.

पाण्याच्या उपलब्धतेते निसर्गात जे वर्षानिहाय चढउतार होतात त्याच्यापासून अंशत: तरी समाजाला सुरक्षितता या कॅरिओब्हरमुळे देता येते. पण अशी व्यवस्था करण्यासाठी सामान्य वर्षांमध्ये पाण्याचा कोणी, कसा व किती वापर करावा याची नीट कायदेशीर पक्की व्यवस्था बसलेली असली पाहिजे, म्हणजे मग उपलब्ध असलेल्या जास्त पाण्यावर कोणी आग्रही हक्क सांगू शकत नाही व त्या पाण्याची साठवण पुढील वर्षांसाठी हाती राखून ठेवता येते. अशा पद्धतीने सरासरीपेक्षा अधिक प्रमाणात पाण्याची साठवण करून घेणे हा खोरे नियोजनाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. ऑस्ट्रेलियातील मुऱ्हे डार्लिंग आणि अमेरिकेतील कोलोराडे अशा अनेक खोन्यांमध्ये सरासरी वर्षाच्या तिपटीपर्यंत पाण्याची साठवण वाढविण्यात आली आहे. त्यामुळे तेथील समाजाला अवर्षण

व दुष्काळापासून स्थायी सुरक्षा निर्माण झालेली आहे. या दृष्टीने भारतात चालू असलेल्या ७५ टक्के सरासरीच्या पाण्याचाच फक्त वापर करण्याची चुकीची पद्धत ही समाजहिताला अनुकूल नसल्यामुळे ताबडतोब बदलून नव्या पद्धतीने खोन्यांचे आणि त्यातील धरण साठवणांचे नियोजन केले जाणे गरजेचे आहे. यासंबंधीचा विचार आपण नव्याने सुरु केला आहे.

मराठवाडा विभागाला कायम पाण्याची चणचण भासते. वारंवार दुष्काळाचा सामना करावा लागतो. यावर्षी उलट स्थिती मराठवाड्याची झाली. अतिवृष्टीने आलेल्या पुरामुळे मराठवाड्यातील पिकांचे प्रचंड नुकसान झाले. मराठवाड्यात उगम पावणाऱ्या बहुतेक सर्व नद्या उदा. मांजरा, दूधना, लोअर दूधना, पैनगंगा वैरे या दुष्काळी व अवर्षणप्रवण भागातील आहेत. या अखूड व अरुंद नद्यांना फारसे पाणी पावसाळ्यातही बन्याचदा नसते. त्यामुळे मराठवाड्याला सिंचनासाठी बाहेरून पाणी देण्याशिवाय पर्याय नाही. मराठवाड्यातील जनतेचीही ही बन्याच वर्षांपासून मागणी होती. ती लक्षात घेऊन आम्ही मध्य गोदावरी उपखोन्यातील १९-२० टीएमसी अतिरिक्त पाणी मराठवाड्यास वापरण्याची परवानगी दिली आहे. दसरा-दिवाळीच्या निमित्ताने मराठवाड्यातील जनतेला दिलेली ही ‘अनोखी गिफ्ट’ आहे असे म्हटले तरी चालेल.

गोदावरी पाणीतंता लवादातील तरतुदीनुसार दिनांक ६ ऑक्टोबर १९७५ पूर्वीच्या मंजूर प्रकल्पांचा पाणीवापर संरक्षित असून त्यानंतर ६० टीएमसी पाणी वापरास लवादाने मान्यता दिलेली होती. गोदावरी खोन्यातील १९७५ पूर्वीच्या मंजूर पाणी वापरात काही त्रुटी होत्या. त्या त्रुटी आमच्या महाविकास आघाडी शासनाने आता दूर केल्या आहेत. त्यामुळे मध्य गोदावरी उपखोन्यात एकूण $(60+61.29=121.29)$ टीएमसी पाणी वापराचे नियोजन करणे शक्य आहे. हे लक्षात घेते १९.२९ टीएमसी अतिरिक्त पाणी वापरास मान्यता दिली आहे. आता १९.२९ टीएमसी पाणीवापर मंजूर झाला आहे. याचा अर्थ गोदावरी खोन्यातून मराठवाड्याला आता १२१.२९ टीएमसी पाणी वापरता येणार आहे. या निर्णयामुळे पाणी उपलब्धतेबाबत जे प्रकल्प सुरु झाले नव्हते त्यांची कामे आता सुरु होऊ शकणार असून त्यांना पाणी उपलब्धतेचे प्रमाणपत्र मिळू शकणार आहे. या निर्णयाचा फायदा बीड, हिंगोली आणि नांदेड या जिल्ह्यांना होणार असून त्यांचे पाण्याचे प्रश्न सुटण्यास मोठा हातभार लागणार आहे. काही सेवानिवृत्त अभियंत्यांनी या पाण्याच्या उपलब्धतेबाबत शंका उपस्थित केल्या होत्या. त्याबाबतचा सविस्तर खुलासाही आमच्या जलसंपदा विभागाने केला असून हे पाणी मराठवाड्यातील जनतेला मिळणारच ही काळ्या दगडावरची रेघ आहे. महाविकास आघाडीने मराठवाड्यातील जनतेला जास्तीचे पाणी बाहेरून उपलब्ध करून देण्याचे जे आश्वासन दिले होते, त्याची पूरता निर्णय घेऊन केली आहे. लवकरच त्या दृष्टीने प्रकल्पांची उभारणी व पाणी साठविण्याची कामे हाती घेतली जातील असे विश्वासाने नमूद करतो.

प्रबंध समिक्षकीय

महागाईचा वयपा मतदारांनी घेतलाच

‘गुन्हा आणि शिक्षा ही एकाच देहाची दोन फळे असतात’, असे एक प्रसिद्ध वचन आहे. ते केंद्रातल्या मोदी सरकाराला बरोबर लागू पडते. अत्यंत घाईघाईत, कोणाशीही संवाद न करता आणि सर्वसामान्य जनतेचा काहीही विचार न करता पंतप्रधान महोदयांनी सर्वांना अंधारात ठेवू रात्री आठ वाजता अचानक पाचशे आणि एक हजार रुपयांच्या नोटा चलनातून रद्द करण्याचा निर्णय जाहीर केला. नोटाबंदीच्या निर्णयामागोमाग लगेचच जीएसटीचा कायदा देशभर लागू केला. २०१६ आणि १७ या वर्षांपासून केंद्र सरकारने जनतेला चक्कीत घालून जे पिसायला सुरुवात केली आहे ते अजूनही चालू आहे. विविध करांच्या माध्यमातून व जेथून मिळेल त्या मागाने जनतेच्या खिडाशातून पैसा का ढायचा आणि सरकारची तिजोरी भरायची हा उद्योग केंद्र सरकारने चालविलेला आहे. मध्यंतरी दोन वर्षे कोरोना महामारीच्या संकटात गेल्यामुळे सगळे उद्योगांदे, व्यापार, व्यवसाय ठप्प झाले होते. त्यामुळे सरकारच्या उत्पन्नावर मर्यादा आल्या होत्या. तिजोरीत खडखडाट निर्माण झाल्यामुळे केंद्र सरकारने उत्पन्न वाढीचा अत्यंत सोपा पण नामी उपाय शोधला तो म्हणजे पेट्रोल, डिझेल यांसारख्या इंधनावरचा करभार वाढवायचा. एक नोटीफिकेशन काढले की रात्रीत दरवाढ लागू होते. त्यासाठी सभागृहापुढे जाण्याची, प्रस्ताव तयार करण्याची गरजच नाही. या इंधनावरील करवाढीतून मार्गील सहा वर्षात केंद्र सरकारने जवळपास २३ लाख कोटी रुपये मिळविले आहेत असे सांगितले जाते. किंबुहुना केंद्राचा सगळा कारभार आणि मदार या इंधन कराच्या रकमेवरच अवलंबून आहे. इंधनाच्या दरात त्यामुळे सातत्याने वाढ करी होत राहील यावरच केंद्राचे लक्ष आहे. याचा परिणाम म्हणून पेट्रोल ११५ रुपयांवर तर डिझेल १०६ रुपये

लिटरवर गेले. आजपर्यंत कधीही एवढा भाव डिझेल-पेट्रोलचा झाला नव्हता. ही इंधन तेले महागल्यामुळे त्याचा परिणाम सर्व वस्तुंची भाववाढ होण्यावर झाला. कारण वाहतूक खर्च वाढला. तो किती वाढावा याला काही मर्यादाच राहिली नाही. बोटीने होणारी मालाची आंतरराष्ट्रीय वाहतूक ५ ते १० पटींनी वाढली. जलवाहतूक खूप कमी झाल्यामुळे त्याचा दबाव विमान वाहतुकीवर झाला. त्यामुळे विमानाच्या भाड्यात मोठी वाढ झाली. पैसे देऊनही लोकांचा माल विमानतळावर पडून राहू लागला. बन्याच पालकांना त्यामुळे यंदा दिवाळीचा फराळही आपल्या परदेशात शिकणाऱ्या मुलामुर्लीना, नातेवाईकांना पाठविता आला नाही. दिसायला ही किती साधी गोष्ट आहे. पण या इंधन महागाईने परिणाम सामान्य जनतेवर होऊन त्यांना किती मोठा त्रास सोसावा लागतो आहे हे बारकाईने पाहिले तर आपल्या लक्षात येईल.

या महागाईला कंटाळलेल्या जनतेने शेवटी त्यांच्या हातात असलेले मतदानाचे हत्यार उपसले. विरोधी पक्ष महागाई विरोधात आंदोलन करतो, मोर्चे काढतो, रास्ता रोको करतो पण केंद्र सरकार दाद देत नाही. मग जनतेनेही पोटनिवडणुकांमध्ये भाजपला धडा शिकवायचा निर्णय केला आणि विधानसभा व स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकीत भाजप उमेदवारांचा दारूण पराभव केला. भाजप उमेदवारांच्या विरोधी मतदान करून जनतेने आपली नाराजी व्यक्त केली. आता अशीच परिस्थिती राहिली तर आगामी पाच राज्यात म्हणजे उत्तर प्रदेश, पंजाब, मेघालय, उत्तरांचल आणि गोवा यांच्या निवडणुकीत आपल्याला जनता धूळ चारल्याशिवाय राहणार नाही असा भितीचा गोळा पोटात उठल्यामुळे नोव्हेंबरच्या पहिल्या आठवड्यात केंद्र सरकारने पेट्रोलचे भाव ५ रुपयांनी आणि डिझेलचे भाव १० रुपयांनी कमी केले. जे वास्तविक ३० ते ४० रुपयांनी कमी करायला पाहिजे होते. एकीकडे विरोधी पक्षांची सरकारे असलेल्या राज्यांची हजारो कोटींची जीएसटीची रकम केंद्र सरकारने अडवून ठेवली आहे. ती राज्यांना वेळेत व लवकर परत केली जात नाही. विरोधी राज्यांची जेवढी म्हणून कोंडी करता येईल तेवढी करण्याचा केंद्राचा प्रयत्न सातत्याने चालू आहे. अशी सावत्रपणाची वागणूक जर केंद्र देत राहिले तर जनतेमध्ये प्रक्षेप निर्माण होऊन आगामी सर्व निवडणुकांमध्ये ते भाजपच्या उमेदवारांना पराभवाचे मैदान दाखविल्याशिवाय राहणार नाहीत. महागाई वाढविण्याचा गुन्हा भाजपने केला. पराभवाच्या रूपाने त्याची फळे त्यांना मिळाली. म्हणूनच सुरुवातीला मी वचन उट्डृत केले, ‘गुन्हा आणि शिक्षा ही एकाच देठाची दोन फळे असतात.’ आता या पोटनिवडणुकीच्या निकालातून तरी केंद्र सरकार काही बोध घेईल आणि इंधनाबरोबरच इतर सर्व वस्तुंची झालेली महागाई कमी करण्याचा दिशेने पाऊल टाकेल अशी आशा करूया!

मिनी ५११२१-४१११४

हवामान बदल :

अर्धवर्ट अभ्यास व राखत्रांचा अहंकार

तापमानवाढीच्या समस्येवर तोडगा काढण्यासाठी आणि कार्बनमुक्तीची नवी उद्दिष्टे निश्चित करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रांच्या हवामान करारातील घटक देश वा अन्य स्वरूपाच्या पक्षधरांची २६ वी परिषद (कॉम्फरन्स ऑफ पार्टीज - 'सीओपी २६') नोव्हेंबर २०२१ मध्ये युनायेटेड किंगडम मधील तिसऱ्या मोठ्या आणि स्कॉटलंड मधील सर्वांत मोठ्या व क्लेडे नदीच्या काठी वसलेल्या ग्लासगो शहरात संपन्न झाली. २०१५ मध्ये पौरस येथे 'सीओपी-२५' या परिषदेत झालेल्या चर्चा व निर्णयांना पुढे नेणारी व मागील घडामोर्डींचा आढावा घेणारी परिषद म्हणून ग्लासगोतल्या चर्चेकडे पाहिले जात होते. कार्बन उत्सर्जन रोखण्यासंबंधीचे उद्दिष्ट निश्चित करण्याबाबत जी चर्चा होईल ती टाळण्यासाठी चीनचे अध्यक्ष शी जिनपिंग आणि रशियाचे अध्यक्ष ब्लादिमिर पुतीन यांनी या परिषदेकडे पाठ फिरविली. भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी पुढील ५० वर्षांत म्हणजे २०७० पर्यंत भारत हा देश कार्बन उत्सर्जनमुक्त होईल असे सांगून भारताचे 'पंचामृत' जाहीर केले. या 'पंचामृत' कार्यक्रमातील पाच ठळक गोष्टी पुढीलप्रमाणे -

- १) भारत बिगरखनिज इंधनापासून ५०० गिगवॉट वीजनिर्मिती करेल.
- २) २०३० पर्यंत भारत ५० टक्के शाश्वत उर्जा नूतनीकरण स्रोतांपासून मिळवेल.
- ३) भारत आपल्या सकल राष्ट्रीय उत्पन्नाशी उत्सर्जनांचे प्रमाण (उत्सर्जन तीव्रता किंवा एमिशन इन्टेंसिटी) घटविण्याचे लक्ष्य ३५ वरून ४५ टक्के करेल.
- ४) म्हणजे भारताचे कर्बउत्सर्जन एक अब्ज टनांनी कमी केले जाईल.
- ५) भारत २०७० पर्यंत कर्बवायू उत्सर्जनाचे प्रमाण

शून्य टक्क्यांवर आणेल.

सहा वर्षांपूर्वी पौरस येथे झालेल्या परिषदेत कार्बन उत्सर्जनाचे प्रमाण दोन टक्क्यांवर जाऊ द्यायचे नाही असा निर्णय झाला होता. ग्लासगो परिषदेत तो दीड टक्क्यांवर आणण्यात आला. तापमान वाढल्यास ओले आणि सुके दुष्काळ, पूर आणि वणवे यांचा धोका वाढतो. बर्फाचे डोंगर वितकून समुद्र पातळी वाढते. २ अंशाने तापमान वाढल्यास एवजी १.५ अंशाने वाढल्यास समुद्र पातळी ०.३३ फुटाने कमी वाढेल. पण २ अंशाने तापमान वाढले तर जगातील ७० टक्के किनारपट्टीवरील समुद्रपातळी सध्यापेक्षा ०.६६ फुटाने वाढून पूर येतील. मग जिवीत व इतर हानी टाळता येणार नाही. पौरसमधला निश्चय उत्तम होता. पण अंमलबजावणी फारशी झाली नाही. निश्चय करताना आपण 'आरंभशूर' असतो परंतु प्रत्यक्षात कृती करण्याची वेळ येते तेव्हा माकडाप्रमाणे शेपटी आत घालून बसतो. आज जगात सर्वांत जास्त कार्बन उत्सर्जन चीनचे आहे. ते १०.०६ मेट्रिक गिगाटन आहे. त्यानंतर अमेरिका (५.४१), भारत (२.६५), रशिया (१.७१), जपान (१.१६ मेट्रिक गिगाटन) यांचा क्रमांक लागतो.

कार्बनडाय ऑक्साईडची निर्मिती

हजारो वर्षांपासून जमिनीच्या खाली कार्बन पक्क्या (फिक्स) स्वरूपात उपलब्ध आहे. खनिज तेल, कोळसा यात तो बसलेला आहे. यांना आपण फोसील फ्युएल म्हणतो. ही तेले (पेट्रोल-डिझेलच्या रूपाने) व कोळसा जाळला की कार्बनडाय ऑक्साईड वायू तयार होतो. या वायूचे वैशिष्ट्य असे आहे की एकदा का तो वातावरणात वाढला की लवकर कमी होत नाही. तो वातावरणात साढून राहतो. जंगलातील झाडे, वनस्पती यांच्यामार्फत हा वायू शोषला जातो. पण हल्ली जंगले तुटण्याचे व जळण्याचे प्रमाण वाढल्याने झाडांची संख्या कमी झाली आहे. त्यामुळे कार्बनडाय ऑक्साईड शोषण्याचे प्रमाण कमी झाले आहे. या वायूचे सहजासहजी विघटन होत नाही. समुद्रात तो शोषला जातो पण त्याचे प्रमाण जंगलांइतके नसते. तो जंगलात जास्त सामावतो व फिक्स राहतो. जंगलांना आगी लागत नाही वा झाडे तुट नाहीत तोवर तो तिथे कायम राहतो. सीओटू बरोबरच जागतिक तापमान वाढीवर नायट्रस ऑक्साईड, सल्फरडाय ऑक्साईड, कार्बन मोनाक्साईड, मिथेन आणि ओझोन यांचाही परिणाम होत असतो. ओझोन जास्त झाला तर तो टॉक्सिक होतो. ओझोन वातावरणाच्या वरच्या भागात असेल तर अतिनील किरणे खाली येण्यास तो प्रतिबंध करतो. मागे आपण सारखे ऐकायचो ओझोनला होल (छिद्र) पडले आहे. त्याचा संबंध उत्तर ध्रुवाशी मोठा होता. आविंटिक प्रदेशातील अनेक अदृश्य बिंदूंच्या संदर्भात 'उत्तर ध्रुव' हा शब्द

वापरला जातो. भौगोलिक उत्तर ध्रुव, चुंबकीय उत्तर ध्रुव, भुचुंबकीय उत्तर ध्रुव, पृथ्वीचा अक्षीय ध्रुव असे अनेक उत्तर ध्रुव बिंदू आहेत. एकमेकांपासून काही अंतरावर असणारे हे सर्व भिन्न बिंदू आर्किटक महासागराच्या जवळजवळ मध्यभागी आहेत. ओझोनचा थर कमी झाला की बर्फ वितळून समुद्राची पातळी वाढायला लागते. समुद्र सपाटीच्या देशांना धोका निर्माण होतो.

मिथेन हा ग्रीनहाऊस गॅस समजला जातो. तो विषारी मानतात. बंदिस्त बायोगॅसमध्ये जीवाणू (अनउरोबिक बॅक्टेरिया) आॅक्सिजन निर्माण होऊ न देता मिथेन वायूची निर्मिती करतात. तो आपण गॅस म्हणून जाळतो. भात पिक लावल्यापासून काढणीपर्यंत जर त्या शेतात पाणी साठत असेल तर तिथेही मिथेन वायूची निर्मिती होते. पाण्याची वाफ सुद्धा तापमान धरून ठेवण्याचे काम करते पण ती घातक नाही. तापमान घटले की वाफेचे परत दवात किंवा पावसात रूपांतर होते. खनिज तेल (पेट्रोल, डिझेल), कोळसा जाळण्याचे प्रमाण कमी झाले आणि सौर उर्जा, जलविद्युत, विंड एनर्जी, बॅटरी यांसारख्या अक्षय उर्जेचा वापर वाढला तर कर्ब उत्सर्जनाचे प्रमाण कमी होऊ शकेल. भारतात आपण दरवर्षी साधारणपणे ७ ते ८ लाख कोटी रूपयांची इंधन तेले आयात करून एवढे मोठे परकीय चलन त्यासाठी खर्च करतो. पण तेवढा पैसा अक्षय उर्जा निर्मितीसाठी खर्च करतो का? हा प्रश्न एकदा सरकारला विचारून पाहा. मग कशाच्या आधारावर पंतप्रधान कर्ब उत्सर्जनाचे प्रमाण कमी करण्याची घोषणा करतात?

मांडणी वैज्ञानिक हवी

ग्लासगोच्या परिषदेत आणि जगभरच हवामानाचा बदल हा विषय जरी गणिती पद्धतीने मांडण्याचा प्रयत्न होत असला तरी तो पुरेसा व अचूक नाही. हा विषय वैज्ञानिक पद्धतीने अभ्यास करूनच मांडला पाहिजे. त्यासाठी तेवढी सांख्यिकीय माहिती, आकडेवारी, तिचे विश्लेषण आणि निरीक्षण हाताशी पाहिजे. ते ही केवळ एका देशाचे नव्हे. संपूर्ण पृथ्वीचा अभ्यास त्यासाठी व्हायला हवा. सूर्यावरचे डाग, सूर्याचे वागणे हे नियमबद्ध नाही. त्याच्या मर्यादा आपण लक्षात घेतल्या पाहिजेत. विश्वातील असंख्य ताच्यांपैकी सूर्य हा एक सामान्य तारा असला तरी पृथ्वीपासून जवळ असल्यामुळे पृथ्वीवरील सजीवांच्या दृष्टीने सूर्याचे महत्व असाधारण आहे. सूर्य हा एक उष्ण वायुरूप गोळा असून मुख्यतः हायड्रोजन व हिलियम सोबत इतर अनेक मूलद्रव्ये सूर्यावर आढळतात. सूर्याच्या

मध्यभागी गाभा असून त्याभोवती क्रमाणे प्रारण क्षेत्र, तेजावरण, वर्णविरण व सर्वात बाहेर सौर किरीट अशी रचना आढळते. सूर्याच्या केंद्रभागी असणाऱ्या अतिप्रचंड गुरुत्वाकर्षणामुळे प्रचंड उष्णता व दाब निर्माण होतात. यामुळे गाभ्यात सुमारे 15×10^6 अंश केल्विन एवढे तापमान असते; तर तेथील दाब पृथ्वीवरील सागरसपाटीवरील वातावरणीय दाबाच्या 3×10^{11} पट एवढा असतो. प्रचंड उष्णतेमुळे सूर्याच्या अंतरंगात ‘केंद्रकीय संमीलन’ क्रिया चालू राहते. या क्रियेत हायड्रोजनच्या अणू केंद्रांचा संयोग होऊन हिलियम वायू तयार होतो व प्रचंड उर्जा मुक्त होते. सौर उर्जेचे सूर्याबाहेर होणारे उत्सर्जन मुख्यतः तेजावरणातून होते. ही उर्जा मुख्यतः दृश्य प्रकाश अतिनील प्रारण, अवताप्र लहरी या रूपात असते. याशिवाय यात गॅमा व क्ष किरणांसोबत रेडिओलहरीही असतात. या तेजावरणात लक्षावधी तेजस्वी कण दिसतात. त्यांना ‘सौर कणिका’ असे म्हणतात. सुमारे १००० ते १५०० कि.मी. व्यास असणाऱ्या या कणिका म्हणजे सूर्याच्या अंतरंगातून वर येणाऱ्या वायूंची प्रचंड कारंजी आहेत. सूर्याच्या पृष्ठभागावर जे काळ्या रंगाचे डाग दिसतात ते तुलनेने थंड आहेत. या डागांच्या गड केंद्रभागी तापमान सुमारे ४००० अंश से. तर त्याच्या भोवतालच्या भागाचे तापमान सुमारे ५५०० अंश से. असते. या सौर डागांच्या संख्येत ११.१ वर्षात विशिष्ट क्रमाने बदल होतात. दर ८० वर्षांनी डागांची संख्या उच्चतम होते. सौर डागांच्या या चक्राचा संबंध सूर्याच्या चुंबकीय बलातील परिवर्तनाशी आहे. या चक्राचा परिणाम पृथ्वीच्या वातावरणावर होतो. त्याचा अभ्यास आपल्याजवळ कुठे व किती वर्षांचा आहे?

अभ्यासाची आकडेवारी १२०० वर्षांची हवी

हवामान बदल, तापमान वाढ या विषयावर बोलणारी व सांख्यिकीय आकडेवारी मांडणारी मंडळी मार्गील फक्त २५-३० वर्षांच्या अभ्यासाधारे बोलत आहेत. यामध्ये ज्या दोन गोष्ठी गृहीत धरतो ते बरोबर नाही. १) हे असे थोड्या काळासाठी म्हणून जे भूमितीय आलेख आपण तयार करतो ते त्याच गतीने चालत राहतील व वाढत जातील हे खरे नाही. निसर्गात तसे होत नाही. निसर्ग चक्रीय पद्धतीने काम करतो. म्हणून ६० वर्षांचे संवत्सरांचे चक्र मानले आहे. ६० वर्षांनी वेगवेगळ्या प्रकाराची हवामानाची वर्षे येतात. त्याची माहिती आपल्याकडे कुठे आहे? २) ६० वर्षातले पहिले वर्ष, १५ वे वर्ष, ४० वे वर्ष कोणते येणार याचा गणिती हिशेब मांडता येत नाही. कोणत्याही हवामानाचे वर्ष केव्हाही येऊ शकते. त्याला यदृच्छ्या’ म्हणतात. अशा रितीने निसर्गाचे जे वागणे असते

ते 'यदृच्छ्या' पद्धतीने चालते. म्हणून ते गणिती पद्धतीने मांडता येत नाही.

१०-१५ वर्षापूर्वी अशी लाट आली की पृथ्वीच्या वातावरणाचे सगळे गणित आपल्याला समजलेले आहे अशा पद्धतीने व त्या भाषेत वैज्ञानिक बोलू लागले. ही वैज्ञानिकांची अहंकारी प्रवृत्ती जगातच निर्माण झालेली होती. आता जसजसा खूप बारकाईने अभ्यास, विश्लेषण, निरीक्षणे होऊ लागली त्यातून मर्यादा लक्षात येऊ लागल्या आहेत. संख्याशास्त्रज्ञांच असे सांगतात की कोणताही विषयाचा निष्कर्ष काढायचा असेल तर किमान २० नमुने तरी आपल्याजवळ पाहिजेत. ६० संवत्सरांच्या हवामानाचा अभ्यास करावयाचा झाला तर (६० X २०) म्हणजे किमान १२०० वर्षांचा (एक संवत्सर साठ वर्षांचे) अभ्यास करावा लागेल. जगात वैज्ञानिक वातावरणाची मोजणी सुरु होऊन आता फक्त ४०० वर्षे झाली आहेत. हंगेरी या देशाजवळच ४०० वर्षांची मोजणीची आकडेवारी उपलब्ध आहे. बाकी सगळे देश त्याच्या खाली आहेत. भारतात पावसाची आकडेवारी १५० वर्षांची आणि तापमान बदलाची २५ ते ३० वर्षांची उपलब्ध आहे. फ्रान्सच्या अभ्यासकांनी ११५ वर्षांचे संवत्सर आहे असे म्हटले आहे. हा आकडा गृहीत धरला तर २३०० वर्षांचा अभ्यास व आकडेवारी गोळा करावी लागेल. मगच हवामान बदल, तापमान वाढ यासंबंधी काही भाष्य करता येईल. आता प्रश्न असा पडतो इतकी कमी माहिती हाताशी असताना इतकी बेधडक विधाने शास्त्रज्ञ आणि तज्ज्ञ म्हणविणे लोककी कसे काय करतात? संख्याशास्त्राला त्यांची ही विधाने मान्य होणार आहेत का? कमी माहिती व अपुर्या अभ्यासाच्या आधारे सरळ आकृती काढून आलेख मांडणे हे वैज्ञानिकदृष्ट्या बरोबर नाही.

हवामानात एक प्रकारची दोलायमानता आहे, विचलन आहे. पुन्हा पुन्हा ती स्थिती येणे म्हणजे दोलायमानता आणि सतत बदल होत राहणे म्हणजे विचलन. त्या अर्थाने हवामान बदल, तापमान वाढ या संबंधीच्या मानवी अभ्यासाच्या मर्यादा आण्या लक्षात घेतल्या पाहिजेत. केवळ एक-दोन देशांचा अभ्यास करून उपयोग नाही. सगळ्या पृथ्वीवरचा अभ्यास झाला पाहिजे. म्हणजे उत्तर ध्रुव, दक्षिण ध्रुव, अटलांटिक-पॅसिफिक महासागर, आशिया-ऑस्ट्रेलिया-अंटार्किका-उत्तर अमेरिका खंड, विषुववृत्त या सगळ्यांचा आढावा घेऊन एकंदरीत पृथ्वीचा आढावा मांडता आला पाहिजे. आपली या क्षेत्रातली सगळी प्रगती १००-२०० वर्षांतली आहे. कमीत कमी १२०० वर्षांची माहिती आपल्याकडे उपलब्ध पाहिजे. 'राष्ट्रवादी' हे राजकीय पक्षाचे मासिक आहे. त्यामुळे या पद्धतीने

केलेली मांडणी ही कदाचित पंतप्रधान मोदी यांना विरोध करण्याकरिता केलेली आहे असे काहींना वाटण्याचा संभव आहे. पण संपादकाची भूमिका व दृष्टी तशी नाही हे मी प्रांजलपणे नमूद करू इच्छितो. वैज्ञानिक अभ्यासाआधारेच हा विषय मांडला पाहिजे अशी माझी भूमिका आहे.

बच्याचदा वैज्ञानिकही आगावूपणा करतात. बेधडक विधाने करीत राहतात. हवामानातील बदलाचा कल आपल्याला माहितीच नाही. एका अपूर्ण माहितीच्या आधारावर आण्या दीर्घकाळाची विधाने करतो हे फार धाडसाचेच नाही तर अज्ञानाचेही लक्षण आहे. त्यामुळे हवामान बदल, तापमान वाढ याबद्दल बोलताना आजचा कल असा दिसतोय, अलिकडच्या काळात असे दिसून आले आहे, इतपतच आपल्याला माहिती आहे, अशा प्रकारची भाषा वापरली पाहिजे. एकदम भविष्याबद्दल विधाने करणे म्हणजे प्रश्नपत्रिका हातात पडलेली नसताना सगळा पेपर एकदम सोडवून आलो आहे असे म्हणण्यासारखे आहे. कच्च्या पायावर ठोस विधाने करणे हे हवेत गोळ्या मारल्यासारखे आहे. जागरूकपणे विषयाचा संपूर्ण व सर्वांगीण अभ्यास व्हायला पाहिजे. आपल्या ज्ञानाच्या, माहितीच्या आज तरी मर्यादा आहेत याचे भान बोलणाऱ्यांनी आणि धोरणकर्त्यांनी देखील ठेवले पाहिजे.

हरितगृह परिणाम

केवळ उत्तर ध्रुव किंवा दक्षिण ध्रुव यांच्या महितीच्या आधारावर पृथ्वीच्या हवामानाचे संकेत देणे हे समजूतदारणाचे लक्षण नाही. तिच गोष्ट हरितगृह परिणाम, बाबीभवन यांचीदेखील आहे. सूर्यप्रकाश, वातावरणातील वायू व कण यांच्यासह इतर काही घटकांमुळे एखाद्या ग्रहाच्या वातावरणाच्या खालच्या थराचे तापमान वाढणे म्हणजे 'हरितगृह परिणाम' होय. पृथ्वीसाठी सूर्य हा एकमेव उर्जास्रोत आहे. भूपृष्ठाभोवतीचे वातावरण हे उष्णतेसाठी दुर्वाहक असल्याने सूर्यप्रकाशातील उर्जा वातावरणात प्रत्यक्षपणे शोषली जात नाही. यामुळे सौर उर्जा वातावरणास ओलांडून सरळ भूपृष्ठापर्यंत येते व भूपृष्ठाने ही उर्जा शोषण केल्यामुळे भूपृष्ठाचे तापमान वाढते. भूपृष्ठाकडे येणाऱ्या सौर उर्जेपैकी ४० टके उर्जा ही लघुलहर्फीच्या रूपात असून या लहरीतील उर्जेचे प्रमाण अधिक असल्यामुळेच भूपृष्ठ तापते. तस भूपृष्ठाकडून दीर्घलहरीच्या रूपात उर्जा प्रक्षेपित होते. वातावरणातील बहुतेक वायू दीर्घलहर्फीसाठी पारदर्शक आहेत. पण कार्बनडाय ऑक्साईड हा वायू या दीर्घ लहरीतील उर्जा (विशेषत: १२०० ते १८०० नॅनोमीटर तरंग लांबीच्या लहरीतील उर्जा) शोषण करतो. कार्बन डाय ऑक्साईडकडून या

प्रारण उर्जेचे शोषण झाल्यावर त्याच्यातील रेणू अधिक गतिमान होतात. त्यातून या रेणूच्या संभाव्य टकरांची संख्या वाढते व त्याचा परिणाम वातावरणाचे तापमान वाढण्यात होतो.

थोड्या सोप्या भाषेत सांगायचे झाल्यास सूर्यप्रकाशातील लघु लहरीमुळे प्रथम भूपृष्ठ तापते. तस म्हूपृष्ठाची उर्जा दीर्घलहरीच्या रूपात प्रक्षेपित होते. वातावरणातील कार्बन डाय ऑक्साईड वायू ही उर्जा शोषण करतो व त्यामुळे वातावरणाचे तापमान वाढते. वातावरणात कार्बन डाय ऑक्साईड हा वायू नसता, तर ही उर्जा वातावरणाच्या बाहेर प्रक्षेपित होऊन वातावरण थंड राहिले असते. अशा प्रकारे हवेतील कार्बन डाय ऑक्साईडच्या अस्तित्वामुळे वातावरण हे पृथ्वीभेवतीच्या एखाद्या ब्लैकेटप्रमाणे तिला उबदार ठेवण्याचे कार्य करते. या क्रियेस 'हरितगृह परिणाम' म्हणतात. सीओ-२ शिवाय इतर काही उदा. बाष्प, ओझोन व मिथेन वायू, ढगातील जलबिंदू, धूळ यांचाही हरितगृह परिणाम घडवून आणण्यात वाटा असतो. हरितगृह परिणामात वाढ झाल्यास पृथ्वीचे सरासरी तापमान वाढू शकते, हा शोध १९६० साली लागला. म्हणजे जगाजवळ या विषयाची फक्त ६० वर्षांची आकडेवारी उपलब्ध आहे. ती किती तुट्युंजी आहे? १९ व्या शतकाच्या मध्यापासून आजपर्यंत हवेतील कार्बनडाय ऑक्साईडच्या प्रमाणात २५ टक्के, तर मिथेनच्या प्रमाणात १५० टक्के वाढ झाली आहे. पृथ्वीच्या सरासरी तापमानात सन १८०० नंतर ०.३ ते ०.८ अंश सेलिसियस इतकी वाढ झाली आहे. पण ती कार्बनडाय ऑक्साईडमुळेच झाली आहे हे अजून तरी नेमके सिद्ध झालेले नाही. हरितगृह परिणामामुळे पृथ्वीच्या पृष्ठभागाचे सरासरी तापमान वाढण्याच्या या क्रियेस 'भूतापवृद्धी' (ग्लोबल वॉर्मिंग) म्हणतात. १९९० ते २०१९ च्या काळात या ग्रीनहाऊसेसमधील वायुमुळे पृथ्वीवरील वातावरणात ४५ टक्के वाढ झाली असे गुगलसह अनेकजण सांगतात. पण यालाही समग्र पृथ्वीच्या अभ्यासाचा आधार नाही.

जंगलतोडीचा हवामानावर परिणाम?

पृथ्वीचा जो पृष्ठभाग आहे त्यातील दोन तृतीयांश भागावर पाणी आहे. एक तृतीयांश भाग जमिनीचा आहे. त्यातला ३ ते ५ टक्के भाग हा बनप्रदेशाचा, जंगलांचा आहे. ही जंगले तुटल्यामुळे पृथ्वीचे तापमान वाढते आहे असे म्हणजे कितपण बरोबर आहे? जंगलतोड २०३० पासून पूर्ण बंद करण्याच्या जाहीरनाम्यावर सही करण्यास भारताने ग्लासोच्या हवामान परिषदेत नकार दिला. तो देताना व्यापारासंदर्भातील

उल्लेखाला भारताचा आक्षेप असल्याचे सांगितले गेले. तसे पाहिले तर ३ ते ५ टक्के असलेल्या वन प्रदेशाच्या आधारे अस्तित्वात असलेल्या पृथ्वीवरील उर्वरीत ९५ टक्के क्षेत्राचे भविष्य सांगणे हे विज्ञानाला धरून नाही. जंगलात असणाऱ्या झाडांच्या पानांमधून जेवढे बाष्पीभवन होते त्यापेक्षा समुद्रातील पाण्यामधून होणारे बाष्पीभवन हजारो पर्टीनी अधिक आहे, मोठे आहे. तेव्हा तारतम्याचा भाग लक्षात घेऊन विधाने केली पाहिजेत.

या विषयावर ठोस भूमिका घेण्यासाठी प्रदीर्घ अभ्यासाची गरज असून त्या अभ्यासाचे तीन टप्पे करता येतील. स्थानिक पातळीवर माहिती गोळा करणे, तिचे विश्लेषण करणे आणि आधी निरीक्षण करणे हा कामाचा पहिला टप्पा आहे. मग अशा प्रकारे जागतिक माहितीचे संकलन करणे हा दुसरा टप्पा आहे. आणि दीर्घकाळ सातत्याने अखंडितपणे ही माहिती गोळा करून तिचा अभ्यास, विश्लेषण करणे हा तिसरा टप्पा आहे. या तिनीही टप्प्यांच्या अभ्यासानंतरच हवामान बदल, तापमान वाढ यासंबंधी काही आडाखे बांधता येतील. आज त्या अवस्थेला आपण अजून आलेलो नाही. त्यामुळे त्याबाबत धाडसी विधाने करणे सुज्जपणाचे नाही. जागरूक राहणे एवढेच आपल्या हाती आहे.

पाणी, माती, सूर्यप्रकाश, बाष्पीभवन यावर तापमान किती झाल्यावर काय परिणाम होतो याचा अभ्यास अजून खूप बाकी आहे. समुद्राचे बाष्पीभवन किती वाढले आणि ते बाष्प कुठे गेले? ते गुरु-शुक्र-मंगळावर जाणार आहे का? ते निसर्ग चक्रातच येणार ना? त्यामुळे पावसाची तीव्रता वाढेल का?

पावसाचे दिवस किती वाढतील? पृथ्वीवरच्या कुठल्या भागात बदल होतील? याचा अभ्यास आता कुठे सुरू झाला आहे. निसर्गाचे चक्र किमान १२०० वर्षांचे आहे. तेव्हा तितक्या वर्षांचा किमान अभ्यास करून मगच निष्कर्षाला यावे लागेल. पृथ्वीवरच्या सर्व व्यवहारांचे आकलन आपल्याला झालेले आहे हा अहंकार व भ्रम शास्त्रज्ञांनी मनातून काढून टाकावा आणि काहीही अभ्यास नसलेल्या राजकीय लोकांना अर्धवट माहिती व अशास्त्रीय सल्ला देण्याचे बंद करावे आणि 'हवामानात भारत जगाचे नेतृत्व करणार आहे' असे पंतप्रधान मोर्दींची तोंड फाटेस्तोवर खोटी, वांझोटी भलावण करणारे लेख लिहिणे भाजपच्या नेत्यांनी बंद करावे ही नम्र विनंती.

ॐ श्री शंकराचार्य

सतोच्या गैरवापराचे भाजपकडून समर्थन ही गंभीर बाब

शरद पवार

मला स्वतःला काळजी एक अशी आहे, की माझा देशाच्या सीमेच्या संबंधीचा थोडाबहुत अभ्यास आहे. म्हणजे गेले काही महिने आपले जे चीनच्याबरोबर डायलॉग सुरु आहे, त्याची तेरावी राऊंड काल होती आणि ती अयशस्वी झाली. याच्यापूर्वीच्याही झाल्या आणि हीमुद्धा झाली. एका बाजून चीनशी आपला डायलॉग हा अयशस्वी होतोय दोन्ही बाजूंनी आणि दुसऱ्या बाजूला त्याचवेळेला पूळ किंवा काशिरमधला काही भाग आहे, त्याठिकाणी दुसरी रिअक्शन, प्रतिक्रिया बघायला मिळतेय. आणि म्हणून तेरावी राऊंड ही अयशस्वी झाल्याच्या दुसऱ्या दिवशी पूळमध्ये आपल्या सैनिकांवर हल्ला झाला. पाच जणांचा त्याठिकाणी मृत्यू झाला. या पाचमध्ये ४ सोल्जर होते आणि एक ज्युनिअर की सिनिअर अधिकारी होता. आणि त्यामुळं हे जे सतत घडतंय हे चिंताजनक आहे आणि मला स्वतःला असं वाटत, त्या मिटिंगला नरवणे आणि अन्य काही लोक हजर होते. आणि साहजिकच त्या मिटिंगमधून आम्ही सगळेजेण एका निष्कर्षाला आलो, की

राजकीय प्रश्नावर किंवा अन्य कोणत्याही प्रश्नावर आपण संयम ठेवू शकतो, पण

या प्रश्नावर काही झालं तरी, एक राष्ट्रवार आघात करण्याचा प्रयत्न कुटून जर होत असेल, तर याठिकाणी कसल्याही प्रकारचे मतभेद, राजकारण न आणता एका विचारानी संरक्षण खात्याच्यासंदर्भात जी काही भूमिका घेतली जाईल त्याच्याशी सुसंगत भूमिका आम्हा सगळ्यांची राहील आणि ही आमची कमिटमेंट आहे.

कालचा हा जो प्रकार आहे, तो यादृष्टिनं आणखी एकत्र बसून काही पुढचा निकाल घेण्याची आवश्यकता वाटते. आणि म्हणून इथून दिल्लीला गेल्यानंतर आणखी काही सहकाऱ्यांशी आम्ही बोलणार आहोत, काही लोकांशी टेलिफोनवर बोललो, याच्यात एक

कलेक्टिव्ह लाईन कशी घेता येईल आणि देशातल्या सर्वसामान्य लोकांनासुद्धा यासंबंधी सतर्क कसं करता येईल, याचा अर्थ भीती किंवा चिंता नव्हे, पण प्रश्न पुन्हा पुन्हा

घडतोय आणि वाटाघाटीच्या संबंधीचा दृष्टिकोन बरोबर नाही, त्यामुळं यासंबंधीचा विचार मी आपल्या सगळ्यांच्यासमोर मांडू इच्छितो.

आता दुसरा जो प्रश्न आहे, स्थानिक प्रश्नांच्यासंबंधीचा विचार करायचा झाला, देशपातळीवरचा त्याच्यामध्ये दोन-तीन गोष्टी आहेत. एक असं आहे, की आता केंद्र

स्थानिक भाजप नेत्यांमुळेच मावळात गोळीबार

राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाचे राष्ट्रीय अध्यक्ष मा. शरद पवार यांनी मुंबई येथे पत्रकार परिषदेला संबोधित करताना विविध मुद्यांवर आपली मते मांडली आणि केंद्र सरकारच्या धोरणावर कडाडून शाब्दिक हल्ला चढविला. या पत्रकार परिषदेचा सविस्तर वृत्तांत....

सरकारच्या काही इन्स्टिट्यूशन्स आहेत, त्या इन्स्टिट्यूशन्सचा गैरवापर करण्यासंबंधीची पावल सतत टाकतंय. त्याच्यामध्ये सीबीआय असेल, इन्कमटॅक्सच्या संबंधीची यंत्रणा असेल, ईडी असेल, एनसीबी असेल, तर या सगळ्या एजन्सी याचा वापर हा राजकीयदृष्टिने केला जातोय याबद्दलचं चित्र दिसतंय. त्याच्यात काही उदाहरण सांगायची झाली तर, आता उदाहरणार्थ महाराष्ट्रचे माजी गृहमंत्री अनिल देशमुख. अनिल देशमुखांच्याबद्दल त्यांच्यावेळच्या पोलिस आयुक्तांनी काही आरोप केले. मलाही ते येऊन भेटले होते आणि जे आरोप त्यांनी केले ते माझ्यासमोरही सांगितले होते. पण पोलिस कमिशनरनी आरोप केले आणि त्या आरोपातून जे एक वातावरण तयार झालं त्यामुळं अनिल देशमुखांना राजीनामा द्यावा लागला. ज्यांनी आरोप केले, ते गृहस्थ कुठे आहेत याचा अजूनतरी पत्ता लागलेला नाही. पण एक जबाबदार अधिकारी जबाबदार मंत्राच्यासंबंधी बेळूपणानं काही आरोप करतो हे चित्र कधी घडलं नव्हतं, ते याठिकाणी घडलं. पण अनिल देशमुखांनी तातडीनं त्यांच्यावरचा आरोप लक्षात घेऊन त्यांनी सत्तेवरून बाजूला होण्याची भूमिका घेतली आणि दुसऱ्या गृहस्थांनी,

ज्यांनी आरोप केले आणि आता त्यांच्याबद्दल आरोपांची मालिका सुरु झालीये, कुठं ठाण्यावरनं, कुठं नाशिकवरनं, मला काय त्याच्या खोलाची माहिती नाही, तर मालिका ही तुम्ही छापताय, मी वाचतोय, आणि त्यामुळं अनिल देशमुख हे तातडीनं बाजूला झाले, आणि हे गृहस्थ गायब झाले. हा फरक आहे आणि तो आपल्याला याठिकाणी बघायला मिळतो.

आता याठिकाणी अनिल देशमुखांच्यासंबंधीची नंतर चौकशी ही करण्याचं काम चालू आहे. माझ्या माहितीप्रमाण, काल त्यांच्या घरी पाचव्यांदा छापा टाकला गेला. मला मोठं कौतुक वाटतं या एजन्सीचं त्याच घरात पाचवेळेला जाऊन काय त्यांना पुन्हा पुन्हा मिळतं माहिती नाही. पण त्यांनी एक विक्रम केलांय हे मान्य केलं पाहिजे. पाच पाच वेळेला एखाद्या व्यक्तीच्या घरामध्ये जाणं हे कितपत योग्य आहे, याचा विचार करण्याची वेळ नागरिकांवर सुद्धा आलेली आहे. कारण, याच्यावर जनमत व्यक्त होण्याचीही आवश्यकता आहे.

दुसऱ्या बाजूला काही प्रकार देशामध्ये घडले. आता तुम्ही गेले काही दिवस उत्तर प्रदेशमध्यां शेतकऱ्यांच्यावरील हल्ल्याच्या बातम्या देता आहात. लखीमपूरच्या संदर्भात सरळ सरळी जी काही माहिती बाहेर आली, सुदैवानं काही मीडियाच्या माध्यमातून ती लोकांना पहायला मिळाली, त्याच्यातून एक गोष्ट स्पष्ट झालेली आहे, की शांतपणानं स्त्यानी चाललेल्या शेतकऱ्यांच्या जमावावर काही लोक गाडीतून येतात, गाडीने त्या लोकांना धक्के देतात आणि त्याच्यामध्ये तीन ते चार लोकांनी हत्या होते. त्या शेतकऱ्यांनी आणि दोन-तीन इतरांची. एक पत्रकारसुद्धा त्याच्यामध्ये होता असं वृत्तपत्राच्या बातम्यांमधून

दिसतं. असा प्रकार कधी घडलेला नव्हता. आता असा प्रकार झाल्याच्यानंतर त्या शेतकऱ्यापैकी काही लोकांनी स्वच्छ सांगितलं, की केंद्रीय गृहराज्यमंत्र्यांचे चिरंजीव त्या गाडीमध्ये होते. अर्थात ते नाकारालं गेलं. त्याच्यावर अँकशन घेतली पाहिजे ही मागणी झाली. पण त्या मागणीला यत्किंचीतही प्रतिसाद यूपी गव्हर्मेंट किंवा केंद्र सरकारनी दिला नाही. हा जो लखीमपूरचा प्रकार आहे, त्यामध्ये अपेक्षा अशी होती, की शेतकऱ्याची हत्या झाली, जरी सत्ताधारी पक्षाच्या व्यक्तीवर आरोप असला तरी सत्ताधारी पक्षानं याच्यात काहीतरी भूमिका घेण्याची आवश्यकता होती. पण पहिल्यापासून सत्ताधारी पक्षानं याच्यात सत्य नाही अशी भूमिका घेतली. माझं तर स्वच्छ म्हणणं असं आहे, की आज या प्रश्नावर बघ्याची भूमिका घेणं, उपाययोजना न करणं याची जबाबदारी उत्तर प्रदेशच्या मुख्यमंत्र्यांना टाळता येणार नाही. आणि त्यामुळं गृहखात्याच्या राज्यमंत्रीपदाची जबाबदारी ज्यांच्याकडं आहे, त्यांना अजिबात टाळता येणार नाही आणि म्हणून त्यांनी आपल्या पदापासून मुक्त व्हाव. आज त्याची अतिशय आवश्यकता आहे. यामुळं लोकांचा व्यवस्थेच्या संबंधीचा, लॉ अँड ऑर्डरच्या यंत्रणेच्यासंबंधी आणि शासनाच्या संबंधी विश्वास ढळण्याची शक्यता आहे.

याच्यामध्ये आणखी एक गंभत अशी आहे, की लखीमपूरचा प्रश्न हा उपस्थित केल्याच्यानंतर महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्र्यांनी त्याच्याबद्दल काही तरी भाष्य केलं, त्याच्याबद्दल माझं काय म्हणणं नाही. पण त्यांनी सांगितलं काय, त्यांनी सांगितलं, की मावळामध्ये काय घडलं. एका दृष्टिनं त्यांनी

सांगितलं ते बरं केलं. कारण मावळामध्ये काय घडलं हे त्यावेळी कुणाच्या लक्षात फारसं आलं नसेल. त्यावेळी मावळामध्ये जे काय झालं, शेतकरी त्याठिकाणी मृत्युमुखी पडले, पण ते शेतकरी मृत्युमुखी पडले त्यांच्या मृत्यूला जबाबदार कुणी राजकीय पक्षाचे, सत्ताधारी पक्षाचे सहकारी किंवा नेते नव्हते. तो आरोप होता पोलिसांच्यावर. पोलिसांनी त्यांच्या दृष्टिनं कायदा आणि सुव्यवस्था सांभाळण्यासाठी कारवाई केली. आता त्याला बराच काळ होऊन गेला. त्यामुळं माजी मुख्यमंत्र्यांनी, देवेंद्र फडणवीस साहेबांनी लखीमपूर आणि मावळ याची तुलना केली. आता मावळचं चित्र पूर्वीपेक्षा फार स्पष्ट झालंय. मावळच्या ज्या शेतकऱ्यावर पोलिसांचा गोळीबार झाला आणि त्या काळात एकप्रकारची नाराजी होती सत्ताधारी पक्षाच्यासंदर्भात, आज त्याच मावळमध्ये लोकांच्यामध्ये ही गोष्ट लक्षात आली, की त्यावेळेला ज्यांच्यावर आपण आरोप केले त्यांचा याच्याशी संबंध नव्हता. याउलट या परिस्थिती हाताबाहेर परिस्थिती जावी यासाठी भारतीय जनता पार्टीच्या स्थानिक लोकांनी प्रोत्साहित केलं आणि त्यामुळं त्याठिकाणी तो संघर्ष झाला. आणि म्हणून आज या मावळामध्ये लोक मृत्युमुखी पडले म्हणून त्यावेळी संताप होता. आता त्या मावळाचं चित्र बदललंय. लोकांच्या लक्षात वस्तुस्थिती आली.

मावळाच्या बदलची पार्श्वभूमी मी तुम्हाला सांगतो. माझ्या जिल्ह्यातला तालुका म्हणून सांगतो. या तालुक्यामध्ये पुणे जिल्ह्यात सातत्यानं एकेकाळी जनसंघ आणि नंतरच्या काळामध्ये भाजप, कदाचित काही जुन्या लोकांना माहिती असेल, की एकेकाळी महाराष्ट्राच्या विधानसभेमध्ये एक अत्यंत जागरूक सभासद होते. त्यांचं नाव रामभाऊ म्हाळगी. तर रामभाऊ म्हाळगी हे मावळचे प्रतिनिधी होते. आणि त्यानंतर सतत तीनवेळा सोडलं तर स्वातंत्र्याच्यानंतर त्याठिकाणी नेहमीच जनसंघ किंवा भाजपचे उमेदवार निवडून आले. पण ज्यावेळेला २००५मध्ये कॉँग्रेस-राष्ट्रवादीच्या सतेच्या काळामध्ये मावळचा गोळीबार ज्याचा उल्लेख माजी मुख्यमंत्र्यांनी केला, त्याच मावळामध्ये त्या गोळीबाराच्या काळामध्ये लोकांना भडकवण्याचं काम केलं हे मावळच्या जनतेच्या लक्षात आल्याच्यानंतर आता जी निवडणूक झाली, त्या निवडणुकीमध्ये राष्ट्रवादी कॉँग्रेस पक्षाचे उमेदवार सुनील शेळके ९० हजार मतांनी निवडून आले. म्हणजे मावळामध्ये जर संताप असता, तर एवढ्या मतांनी राष्ट्रवादीची जागा आली नसती. आणि म्हणून एका दृष्टिनं माजी मुख्यमंत्र्यांनी मावळाचं उदाहरण काढलं हे बरं झालं. त्यांनी मावळाची मानसिकता सध्या काय आहे हे जर समजून घेतली तर मला वाटतं त्यांच्या ज्ञानात भर पडेल.

तर मी सांगत होतो, की ईडी, सीबीआय, एनसीबी

मावळचा गोळीबार

यांसारख्या केंद्रीय यंत्रणांचा गैरवापर चालू आहे. आता याच्यामध्ये काय दिसतंय, की काही लोकांना आणि पक्षांना त्याच्यात बदनाम करण्याच्यादृष्टीनं खबरदारी घेतली जातेय. तुमच्यापुढं नवाब मलिक साहेबांनी काही ब्रिफिंग केलं आणि काही परिस्थिती तुमच्यापुढं ठेवली. मी त्याच्याबद्दल माहिती घेण्याचा प्रयत्न केला. साधारण माझा थोडीबहुत कामाचा जो अनुभव आहे, तो राज्यातला असेल किंवा केंद्रातला असेल, यंदाच्या वर्षी मला ५४ वर्षे होतायंत सतत विधिमंडळात आणि संसदेत जाऊन. आणि राज्यात आणि केंद्रात काम करायला २६ वर्षे होतात. त्यामुळं थोडीबहुत प्रशासनाची मला माहिती आहे. मी सांगतोय एवढ्यासाठी, की प्रशासनाची आमचे संबंध नेहमीच चांगले राहिले आहेत. व्यक्तीगत म्हणाल, तर मी विरोधी पक्षात होतो किंवा सत्ताधारी पक्षात होतो, मला महाराष्ट्राच्या सचिवालयामध्ये काम करणारे जे कुणी सहकारी असतील त्याच्यात माझां कधी अंतर राहिलेलं नाही. तेव्हा आमचा सुसंवाद सगळ्यांशी असतो आणि सतेचा उन्माद आम्ही लोकांनी कधी दाखवला नाही. हे मी माझ्यापुरं सांगत नाही. इथे जे सगळे माझे सहकारी बसले आहेत त्यांच्यासह सांग इच्छितो.

आता इथं काय घडलंय. इथं नवाब मलिकांनी एका व्यक्तीच्या संबंधीची काही मतं मांडली. त्याच्यामध्ये एका अधिकाऱ्याच्या बदलचा अनुभव घेतला. मी केंद्र सरकारमध्ये काम केलेल्या अधिकाऱ्याची थोडीबहुत माहिती घेण्याचा प्रयत्न केलांय. हे जे अधिकारी आहेत, वानखेडे हे याच्याआधी चेंकिंगचे काम करणाऱ्या संस्थेत काम करणारे होते. तिथेसुद्धा काही कथा मला ऐकायला मिळाल्या. पण माझ्याकडं त्याचं पूर्ण चित्र नसल्यामुळं त्याच्यावर भाष्य करू इच्छित नाही. पण इथं काय झालं. इथं दोन एजन्सी आहेत. एक केंद्र सरकारची नार्कोटिक्सच्यासंबंधी ॲक्शन घेणारी एक एजन्सी आणि राज्य

सरकारची मुंबई पोलिसांचीसुद्धा या क्षेत्रात लक्ष देणारी दुसरी एजन्सी. आम्ही माहिती घ्यायचा प्रयत्न केला, की गेल्या काही दिवसांत किंवा वर्षात केंद्राच्या एजन्सीने किती रिकव्हरी केली. तर त्याची जी काही माहिती मिळतेय, तर अतिशय क्षुल्लक प्रकारची आहे असं चित्र दिसतंय. कुणाच्या खिंशात पुडी सापडली, कुणाकडं आणखी काही सापडलं. ते इतकं होतं, किंवा इतकं ग्रॅम होतं. याच्याउलट मुंबई पोलिसांच्या नार्कोटिक्स विभागाने जे काही पकडलं त्याचं एकंदर प्रमाण हे केंद्राच्या एजन्सीच्यापेक्षा कितीतरी अधिक होतं. त्याच्यामुळं शंकेला अशी जागा येते, की राज्याची एजन्सी हे दिलेलं काम प्रामाणिकपणानं, सखोलपणानं करतेय आणि ही जी सेंटरची मुंबईतील एजन्सी आहे, ती आम्ही काहीतरी करतोय यासंबंधीचं रेकॉर्ड सरकारला देण्याच्यासाठी जे काय करावं लागेल तेवढंच सीमित काम करतायंत की काय अशी शंका त्या

नाहीत. आता पंच म्हणून ज्याची निवड केलेली असेल, की जो नंतर येऊसुद्धा शकत नाही, पोलिसांच्यासमोर जायला तयार नाही, नार्कोटिक ब्यूरोमध्ये भेटत नाही. याच्यातनं त्यांचं कॅरक्टर हे संशयास्पद दिसतंय. पण त्याच्याहीपेक्षा मला चिंता ही आहे, की ज्या नार्कोटिक्स एजन्सीच्या डायरेक्टरच्या सिनिअर अधिकाऱ्यांनी पंच म्हणून अशा व्यक्तीची निवड केली, याचा अर्थ या अधिकाऱ्यांचं असोसिएशन कुठल्या प्रकारच्या लोकांशी आहे हे त्याच्यामधून स्पष्ट होतं. आणि म्हणून हे कोण आहेत, कुठे आहेत यासंबंधीचं चित्र अद्यापही याठिकाणी दिसत नाही.

पण गंमत त्याच्या दुसरी एक अशी आहे, की याठिकाणी आरोप केले गेले. आता त्या आरोपानंतर एजन्सीने खुलासा केला तर मी समजू शकतो. पण अशा प्रकरणाच्यासंबंधी आरोप केल्याच्यानंतर त्याला खुलासा करायला सगळ्यात पहिलं भाजपाचे नेते येतात. मला काही कळलं नाही, की ही जबाबदारी, हे कॉन्ट्रॅक्ट कथीपासून घेतलं. माझ्या वाचनात तर एकेठिकाणी छापे वगैरे मारले ना, त्यासंबंधी एक विधान एक केंद्रीय राज्यमंत्राचं होतं महाराष्ट्राच्या, म्हणजे हे आमचंच काम आहे वगैरे वगैरे. मला माहित नव्हतं. सरकारमध्ये काम केलंय, पण हे आमचं काम असतं छापे मारण वगैरे या सगळ्याच्याबद्दल समर्थन करणं, ही आमच्या ज्ञानात भर टाकली. मी त्यांचा आभारी आहे, कधी भेटले तर जाहीरपणानं आभार मानीन त्यांचे, पण मुद्दा हा आहे, की हा सतेचा गैरवापर कुणाकडून होत असेल, विशेषत: शासकीय यंत्रणेकडून तर त्या गैरवापर करणाऱ्या लोकांचं समर्थन हे भारतीय जनता पार्टीचे लोक करतायंत. ही गोष्टी याठिकाणी आपल्याला बघायला मिळते. मग ते ईडी असो, आयटी असो, सीबीआय असो किंवा नार्कोटिक्स ब्यूरो असो या सगळ्याच्यासंबंधीचं चित्र आज आपल्याला बघायला मिळतेय आणि ही गंभीर बाब आहे.

आता याच्याशिवाय इतर काही इश्यूज आहेत. या सगळ्या गोष्टीमध्ये मी जे एक सांगितलं तुम्हाला, की केंद्रातील सत्ताधारी पक्षाचे लोक समर्थनासाठी पुढे येतात. या पुढे येणाऱ्यांमध्ये आणखी एका व्यक्तीचं चित्र मी पाहिलं, ते म्हणजे माजी मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस. फडणवीस साहेबांनी मुद्दा हे जे सगळं आहे त्याचं समर्थन केलं आणि हे करत असताना त्यांनी सांगितलं, की या सगळ्या गोष्टीचा मला अभिमान आहे. ठीक आहे, यंत्रणेच्यासंबंधी अभिमान असणं यात काही गैर नाही. पण त्यांनी बोलताना काही गोष्टी सांगितल्या, त्यांचं कालचं भाषण मी बघितलं. त्यांनी सांगितलं, की मी सत्तेवर नाही.

एकंदरीत कॉटमवरून निश्चितपणानं त्याठिकाणी येते.

आता त्याच्यामध्ये लोक पकडले. माझ्या वाचनात आलं, की कुणीतरी गोसावी नावाचा पंच होता. आता साधारणत: कुठेही गुन्हा घडला किंवा प्रकार घडला तर पोलिस यंत्रणा असेल, सेंटरची एजन्सी असेल, तर त्यावेळेला पंचनामा करतात. त्या पंचनाम्यात लिहिलेली माहिती खोटी आहे असं कुणी म्हणू नये यासाठी पंचांना बोलवतात, पंचांच्यासमोर ती सगळी लिखापढ होते, पंचांच्या सह्या घेतल्या जातात. ही साधारणत: पद्धत आहे. आणि जी काही अऱ्कशन घेतात अधिकारी ती योग्य आहे, त्याच्याबद्दल कुणी शंका घेऊ नये, याची खात्री वाटावी अशा कॅरक्टरचे हे पंच असले पाहिजेत. आता असं दिसतंय, की हे जे कुणी गोसावी होते, ते गेले काही दिवस फरार आहेत का काय मला माहिती नाही. पण सापडत

असं मला कधी वाटत नाही. चांगली गोष्ट आहे. अजूनही मी मुख्यमंत्रीच आहे असं मला वाटतं असं सांगितलं, त्याच्याबद्दल मी त्यांचं अभिनदनच करतो. म्हणजे पाच वर्षे मुख्यमंत्री एकदा राहिल्याच्यानंतर आपण अजूनही सतेत आहोत याचं विस्मरण अजिबात त्यांना होत नाही ही चांगली गोष्ट आहे. आणि ही कमतरता आमच्यामध्ये आहे. मी चारवेळेला मुख्यमंत्री होतो, पण माझ्या लक्षातही नाही. तर ही कमतरता मी कबुल करतो. आणि परत मी असं कधी म्हटलेलं नव्हतं. निवडणुकीच्या काळात तुम्ही लोकांनी काही भाषणं दाखवली, की मी येणार, मी येणार वगैरे वगैरे. मी पुन्हा येईन. तर त्यामुळं तेव्हापासून हे न येण्याचं आणि आमच्या लोकांनी सरकार बनवल्याच्या वेदना किती सखोल आहेत हे याच्यामध्ये दिसतंय. पण मला असं वाटतं, की या प्रकारची सत्ता येते-जाते. त्याच्याबद्दल फारस कधी विचार करायचा नसतो.

सतेचा समंजसपणे वापर लोकांच्या भल्यासाठी, राज्याच्या भल्यासाठी करायचा असतो आणि सत्ता नसते, तर मी माझा अनुभव तुम्हाला सांगतो, मी ज्या ज्यावेळी मुख्यमंत्री म्हणून निवडला गेलो, त्याच्यानंतर काही काही वेळा विरोधी पक्षनेता सुद्धा होतो. आणि माझा व्यक्तीगत अनुभव हा आहे, की सतेनंतर विरोधात काम करणं अधिक सुखावह असत. दोन-तीन गोष्टी असतात. आपण काही निर्णय घेतो मंत्री असताना, आपल्याला रिपोर्ट येतात, की चांगलं झालं. लोकांची रिअऱ्शन चांगली आहे. कार्यकर्ते सांगतात, की या निर्णयाला लोकांचा पाठिंबा आहे. प्रशासकीय अधिकारीही सांगतात, की अतिशय उत्तम परिस्थिती आहे. पण ज्यावेळी तुम्ही पदावर नसता आणि लोकांच्यात जाऊन आपल्या निर्णयाचं वास्तव चित्र काय आहे हे बघता त्यावेळी खूपदा तुम्हाला मिळालेले अहवाल आणि वस्तुस्थिती याच्यात अंतर असतं. आणि त्यामुळं सतेवर नसल्याच्यानंतर या सगळ्या गोष्टीची दुर्स्ती करायची एक संधी असते. म्हणून मी स्वतः माझ्यापुरतं सांगतो, की याचा आनंद मला नेहमी मिळालेला आहे आणि शिकायला मिळालेलं आहे.

आता आणखी एका गोष्टीचा उल्लेख मला याठिकाणी करायचा आहे. महाराष्ट्रातल्या जनतेचं मला अंतःकरणापासून आभार मानायचंय, की परवा लखीमपूरच्या प्रश्नावरून महाराष्ट्रातल्या प्रमुख तीन राजकीय पक्षांनी, शिवसेना असेल, कँग्रेस असेल, राष्ट्रवादी असेल आणि त्यांचे छोटे मित्रपक्ष असतील, या सगळ्यांनी बंद करण्यासंबंधीचा निर्णय घेतला आणि संबंध राज्यामध्ये एखाद-दुसरा किरकोळ भाग सोडले तर एवढ्या मोठ्या प्रमाणात बंदमध्ये शिवसेनेसह सगळे सहभागी असताना तो बंद शांततेने झाला याच्यासाठी सामान्य जनतेला, नागरिकांना आपण धन्यवाद द्यायला पाहिजे. जसा राष्ट्रवादी कँग्रेसच्या कार्यकर्त्याना धन्यवाद द्यायला

पाहिजे, कँग्रेसच्या कार्यकर्त्याना धन्यवाद द्यायला पाहिजे, शिवसेनेच्या कार्यकर्त्याना धन्यवाद द्यायला पाहिजे आणि त्याहीपेक्षा महाराष्ट्रातल्या जनतेला धन्यवाद द्यायला पाहिजे. या सगळ्यामध्ये अत्यंत संयमानं, समंजसपणानं आणि दुसरी गोष्ट अशी, की उत्तर प्रदेशमध्ये लखीमपूरमध्ये हा प्रकार घडला, शेतकऱ्यांची हत्या झाली याच्यासंबंधीची नोंद महाराष्ट्रातला सामान्य माणूस हासुद्धा घेतो, तो राष्ट्रीय अशी आपत्ती कुणगडनं आली असेल तर त्यासंबंधीची सहवेदना व्यक्त करतो अशा प्रकारची भावना व्यक्त होते. मला उत्तर प्रदेशमधून काही लोकांचे आज फोन आले, की आमच्या राज्यात या प्रश्नाची नोंद आहे, पण महाराष्ट्रामध्ये, मुंबईमध्ये, ठाणे, पुणे, लातूरमध्ये जी सहानुभूती आम्हा लोकांच्याबद्दल दाखवली त्याबद्दल आम्ही कृतज्ञ आहोत. म्हणून महाराष्ट्रातल्या जनतेचं याबद्दल खास आभार मानले पाहिजेत.

आता आणखी एक प्रश्न जरा वेगळा आहे. त्याचा या सगळ्या राजकीयशी संबंध नाही. पण आता काही लोकांनी एक नवीन कांट्राहर्सी करायची सुरुवात केलेली दिसते. आणखी एक पंधरा दिवसांनी महाराष्ट्रात साखर कारखाने सुरु होतील. जी माझी माहिती आहे, यंदाच्या वर्षी पाऊसकाळ चांगला असल्यामुळं उसाचं उत्पादन फार आहे. आणि ज्या पद्धतीनं धरणं आत्ता भरलीत ती एकंदर स्थिती पाहिली तर पुढच्या वर्षीसाठी उसाची लागण ही महाराष्ट्रात आणखी जास्त होणार आहे. त्यामुळं यंदा आणि पुढच्या वर्षी महाराष्ट्रामध्ये उसाच्या उत्पादनाच्यासंबंधी रेकॉर्डब्रेक होईल ही स्थिती त्याठिकाणी दिसते. आता काही लोकांनी अशी सुरुवात केली आहे, की उसाचा पुरवठा केल्याच्यानंतर एका रकमेनं शेतकऱ्यांना पैसे द्यायला पाहिजेत. मागणी फारशी चुकीची आहे असं मी काय म्हणत नाही. पण याच्यामध्ये सिस्टिम काय आहे हे बघितलं पाहिजे. आता शेजारचं राज्य, गुजरात राज्यामध्येसुद्धा सहकारी संस्था चांगल्या आहेत. तिथली सहकारी कारखानदारी चांगली आहे. आज गुजरातमध्ये ऊस कारखान्यांना घातल्याच्यानंतर ५० टक्के पैसे ऊस घातल्या घातल्या शेतकऱ्यांना मिळतात आणि त्याच्यानंतर दोन महिन्यांनी आणखी ३० टक्के पैसे देतात दिवाळीच्यावेळी, सण असतो त्यामुळे त्यावेळी पैसे द्यावेत अशी अपेक्षा असते, आणि त्यानंतर साखर विकल्यावर राहिलेली २० टक्के रकम दिली जाते. याचा अर्थ तीन हफ्त्यात पैसे दिले जातात. महाराष्ट्रामध्ये वर्षानुवर्षे हीच पद्धत होती. अलिकडं काही लोकांनी, एका कारखान्यान सांगितलं, की आम्ही एकरकमीच देतो, मग सगळ्यांनीच मागणी सुरु केली, आंदोलन सुरु केली. यात एक नवीन शब्द आला, चुकळे, चुकळे देऊ नका एकरकमी द्या. याचा अर्थ समजून घेतला पाहिजे.

आता महाराष्ट्रामध्ये यंदाच्या वर्षी साधारणतः १७५च्या आसपास कारखाने चालू होतील. येत्या सात-आठ दिवसात आणि त्याचा सीझन चालू राहील तीन, साडेतीन महिन्यांचा. याचा अर्थ दीडशे ते पावणेदोनशे कारखान्यातील साखरेची निर्मिती ही तीन महिन्यांत होईल. एवढी निर्मिती जर एकावेळेला बाजारात गेली तर मार्केटमध्ये किंमती राहणार नाहीत. आणि मार्केटमध्ये डिमांडही येणार नाही. कारण, एवढी साखर असेल, की डिमांडच येणार नाही आणि किंमती पडतील. आणि जर किंमती पडल्या तर उसाची किंमत ऊस उत्पादकाला कमी मिळेल. याच्याएवजी हीच साखर जर बारा माहिने विकली, तर आपल्याकड कंसं असत, की कारखाना सुरु झाला, साखर निघाली, तातडीने काही पैसे दिले, काही साखर विकली, शेतकऱ्यांना फायदा, ग्राहकांसाठी साखर बाजारात. दसरा-दिवाळी येते, लोकांना गोडधोड खायला लागत. त्यातून साखरेची डिमांड वाढते. पुन्हा त्यातून दोन पैसे जास्त मिळतात. त्यानंतर उन्हाब्याच्या पूर्वी थंड पेयांसाठी साखर लागते, त्यावेळी साखरेची डिमांड वाढते, त्यात दोन पैसे मिळतात. या टप्पाटप्प्याने विकण्यामध्ये हा फायदा होतो. आणि एकदम विकायची झाली तर स्टोरेजचं संकट, खेरेदीदारांचं संकट आणि कमी किंमतीचं संकट या तिन्ही बाजूनी नुकसान आणि शेवटी यातून नुकसान ऊस उत्पादकाचं होतं. दुसरं कुणाचं नाही. म्हणून माझी आग्रहाची विनंती आहे यासंबंधीचे जे आमचे सगळे मित्र आहेत, की बाबांनो तुम्ही याचं अर्थशास्त्र बघा, त्यानंतर वर्षाचं गणित करा आणि फायदा-तोटा त्याच्यात नक्की काय होतोय हे समजून घ्या. त्याच्यातून हा प्रश्न सुटेल.

आता देण्याची कुवत नसताना दिले पाहिजेत, याचा अर्थ मग कर्ज काढून दिलं पाहिजे. कर्ज काढून द्यायचं म्हटलं तर व्याजही द्यावं लागेल. कर्ज आणि व्याज या दोन्ही गोष्टी काढल्याच्यानंतर शेवटी ती रक्कम कोण देणार. त्या कारखान्याचा ऊस उत्पादकावरच ते पडणार आहे. म्हणजे त्याच्या किंमतीवर त्याचा परिणाम होणार आहे. याचा परिणाम हे कारखाने संकटात जाण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. नेतृत्व करणाऱ्या लोकांनी अतिरेक कधी करू नये. विशेषत: अर्थव्यवस्थेशी संबंध असलेल्या संस्थांशी. एकच उदाहरण तुम्हाला सांगतो. एकेकाळी मुंबई हे वस्त्रोदयांग धंद्याचं महत्वाचं सेंटर होतं. सगळीकडं गिरण्याच गिरण्या असायच्या. सकाळी आपण सात-साडेसातला घराच्या बाहेर पडलो, तर हातात दशम्या घेऊन गिरण्यामध्ये काम करणारे मजूर हजारोंच्या संख्येने रस्त्यावर दिसत असत. आज त्यांचा रोजगार गेला आणि त्याचं कारण गिरण्या बंद झाल्या. कोणीतीरी आमच्या सहकाऱ्यानी यासंदर्भात गैरवाजवी मागण्या केल्या एकेकाळी आणि त्या मागण्यातून शेवटी या गिरण्या बंद पडल्या. आम्ही विधीमंडळात

सहकाऱ्यांना सांगत होतो, की ताणावं पण तुटेपर्यंत ताणू नये. पण तुटेपर्यंत ताणलं गेलं आणि त्याचा परिणाम आज मुंबईतला कापड धंदा, महाराष्ट्रातला कापड धंदा जवळपास संपलेला आहे. मुंबईतला तर शंभर टक्के संपलेला आहे. ही अवस्था उद्या महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागाचं वैभव म्हणून ओळखला जातो त्या साखर धंद्याच्याबाबत होऊ नये अशी माझ्यासारख्याची अपेक्षा आहे. त्यामुळं यासंबंधी जे कुणी आग्रह करतायंत त्यांनी जरूर विचार करावा, चर्चा करायची असेल तर आम्हा लोकांशी चर्चा करावी. आपण याच्यातून मार्ग काढू शकतो. आपलं सूत्र एक आहे, की उत्पादन करणाऱ्या, कष्ट करणाऱ्या उत्पादकाला न्याय मिळाला पाहिजे. त्याचं नुकसान होता कामा नये.

काही लोकांनी सांगितलं, की बंद पडलेले जे साखर कारखाने आहेत, त्याच्याबाबतीत काही लोकांनी, काही नेतृत्वांनी खेरेदी केले वगैरे वगैरे. त्याची माहिती मी घेतली. काही कारखाने महाराष्ट्रात बंद पडले होते आणि त्यासंदर्भात

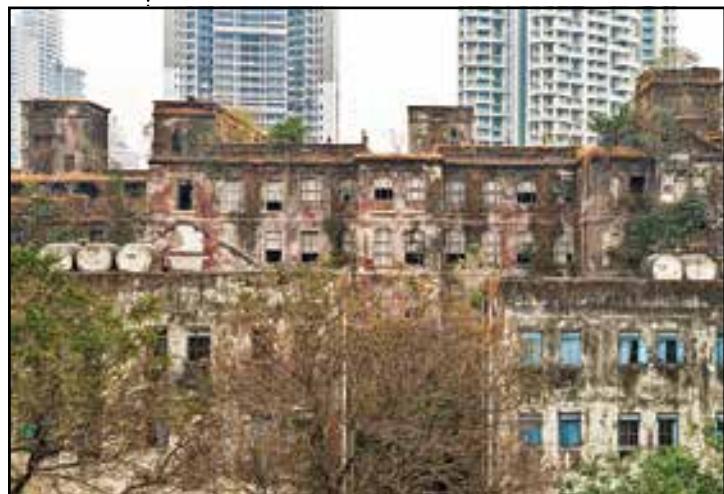

ऊस उत्पादकांची तीव्र भावना होती. काही लोक कोर्टात गेले. हायकोर्टानी ऑर्डर काढली, की बंद पडलेले कारखाने चालू करण्याच्या संबंधीचा निकाल सरकारने घ्यावा. चालवायला द्यावेत, लीजवर द्यावेत. विकावेत. या सगळ्या सूचना हायकोर्टाच्या होत्या. त्या सूचना आल्याच्यानंतर राज्य सहकारी बँकनंसुद्धा यासंबंधीचा निर्णय घ्यावा लागला. आणि राज्य सरकारनी सुद्धा. आणि त्याच्यामुळं हे बंद पडलेले कारखाने आहेत, ते चालवण्यासाठी काही लोक पुढे आले आणि कारखाने त्याठिकाणी रिव्हाईव केले. आज याच्यामध्ये तुम्हाला कितीतीरी उदाहरणं सांगत येतील, की हे जे कारखाने दिलेत ते बच्याच ठिकाणी लीजवर दिले आहेत. किंवा एक दहा वर्षासाठी, बारा वर्षासाठी, वीस वर्षासाठी भाडेतत्त्वावर दिलेत आणि तिथल्या शेतकऱ्यांच्या उसाची विल्हेवाट लावायची

स्थिती त्यामुळं निर्माण झाली. त्याच्याबद्दल तिथल्या शेतकऱ्यांची कोणतीही तक्रार नाही. अगदी उद्या त्याच्यावर मतदान घेतल तिथं तरीसुद्धा ऊस उत्पादकांची भावना काय हे त्याच्यातून स्पष्ट होईल. आणि म्हणून असे आर्थिक जे निर्णय घ्यावे लागतात, त्या निर्णयाचे ओव्हरऑल परिणाम काय आहेत याचा विचार करून त्याच्याबद्दलची भूमिका घेतली पाहिजे. हे सर्व बंद करायला फारशी अक्कल लागत नाही. सुरु करायला अक्कल लागते. चालू ठेवायला अक्कल लागते. आणि मला असं वाटतं, की अर्थव्यवस्थेचं चक्र हे चालू राहील याबद्दलची खबरदारी घ्यावी लागते.

यावेळी झालेली प्रश्नोत्तरे

प्रश्न : पवार साहेब, तुम्ही साखर कारखान्यांबद्दल बोलतात. अजित पवारांशी संबंधित जे साखर कारखाने आहेत, जरंडेश्वरवर धाड पडायला सुरुवात झाली. त्यानंतर अजित पवारांच्या ज्या तीन बहिणी आहेत, त्यांच्या घरीही तीन

दिवस पाहुणे राहून गेले. ही कारवाई आता तुमच्या कुटुंबापर्यंत आली. विशेषत: महाविकास आघाडी सरकार पडत नाही म्हणून ही कारवाई सुरु आहे का.

शरद पवार : तुम्ही पाहुणे हा शब्द वापरलात, बरं केलं. त्याचं असं आहे, अजित पवारांचं स्टेटमेंट मी वाचलं. त्यांचं स्टेटमेंट असं होतं, की मी राज्याचा अर्थमंत्री आहे. सरकारचे रिसोर्सेस महत्त्वाचे असतात आणि त्याची रिकव्हरी करण्याच्यासाठी किंवा कर्ज दिले नसेल अशी स्थिती असेल तर त्याच्यासाठी काही भूमिका घेतली तर मी त्याला विरोध करणार नाही. माझीसुद्धा अर्थमंत्री म्हणून जबाबदारी आहे. पण याची वस्तुस्थिती काय आहे याच्याबद्दल मी बोलेन. पण कधी बोलेन, तर या यंत्रणेची जी काही चौकशी चालली आहे ती संपल्याच्यानंतर बोलेन. ती चौकशी अजून चालू आहे.

साधारणत: मी जी माहिती घेतली केंद्रातल्या काही खात्याच्या अधिकाऱ्यांकडून आणि उद्योग क्षेत्रातल्या लोकांच्याकडून, असे पाहुणे अनेक ठिकाणी येतात. एक दिवस असतात, दोन दिवस असतात, तीन दिवस असतात. पण आजचा सहावा दिवस आहे. पाहुणचार घ्यावा. पण अजीर्ण होईल इतका असू नये. कारण अनुभव असा आहे, यांनी आत्ताच माझ्या घरातल्या मुलींची आठवण केली, या तिन्ही मुलींचा कारखाना नाहीये. एक पब्लिकेशनमध्ये आहे, एक डॉक्टर आहे आणि तिसरी हाऊस वाराई आहे. त्यामुळं त्यांचा या सगळ्याशी संबंध नाही. ते तिथे गेले. ठीक आहे, त्यांना चौकशी करायची होती, ती केली. एक-दोन दिवसांत त्यांची चौकशी संपली. ते बिचारे, आता काम संपलं, त्यांचीही जायची घाई होती. पण त्यांना सारखे फोन येत होते. थांबा, अजून सोडू नका. नंतर त्यांना आमच्या मुलींनी विचारलं, की एवढे दिवस झाले. तुमच्या घरचे वाट बघत असतील वगैरे. त्यांनी सांगितलं, की आम्हाला जायचंय, पण आम्हाला इन्स्ट्रक्शन्स आहेत, की आम्ही सांगितल्याशिवाय घर सोडायचं नाही. पाच दिवस झाल्याच्यानंतर सगळं सोडलं आणि आज सहाव्या दिवशी एक-दोन ठिकाणी अजून पाहुणे आहेत. आतापर्यंत अशा एजन्सींनी अनेक ठिकाणी जाऊन, चौकशी करत, छापा टाकत या गोष्टी केल्यात. पण त्या पाच दिवस, सहा दिवस एखाद्या घरात जाऊन कधी केल्याच्या ऐकिवात नव्हत. पण काय नवीन धोरण स्वीकारली असतील, तर त्याच्याबद्दल तक्रार करण्याच्यासंबंधीची आज ही वेळ नाहीये. त्यासंबंधी योग्यवेळी विचार करता येईल. चांगलं आहे. सतेचा गैरवापर आम्ही कधी केला नाही, असे सतेमध्ये असलेले आमचे दिल्लीचे लोक आम्हाला नेहमी सांगत असत. पण त्याचं वास्तव चित्र यानिमित्तानं कळलं. पण तक्रार नाही.

प्रश्न : काल राष्ट्रवादी काँग्रेसची जी बैठक झाली, त्यामध्ये चर्चा झाली. या सगळ्याचा मुकाबला तुम्ही महाविकास आघाडी म्हणून करणार की राष्ट्रवादी काँग्रेस म्हणून करणार.

शरद पवार : राष्ट्रवादी काँग्रेसच्या बैठकीत आम्ही यावर फारशी चर्चा केलेली नाही. आमची कालची मिटिंग जी अध्यक्षांनी बोलवली, त्याच्यामध्ये प्रामुख्यानं नगरपालिका, नगरपंचायत, महानगरपालिका, जिल्हा परिषद, पंचायत समिती यांच्या निवडणुकीच्या तयारीच्यासाठी आणि मी एक माझ्या सहकाऱ्यांना सूचना दिली, की केंद्र सरकारचं सध्या आपल्याबद्दल अतीव आस्थेची भावना आहे. त्यामुळं आपण काळजीत राहूया.

प्रश्न : या सर्वांना एक पक्ष म्हणून मुकाबला करणार का. कारण शिवसेनेच्या काही नेत्यांवर छापे टाकले जात

आहेत.

शरद पवार : हा जो सत्तेचा गैरवापर जे मी म्हणतो, तो काय फक्त राष्ट्रवादीपुरता नाहीये. आपण बघितलं. त्याचं कसं आहे, याच्यात दोन चित्रं दिसतात. टार्गेट ही तीन पक्ष केलेली दिसतात. टार्गेट करत असताना त्याच्यात जो मुख्य घटक आहे, त्याच्याएवजी त्याच्या जवळच्या लोकांवर कॉन्स्ट्रेशन दिसतं. उदाहरणार्थ, अशोक चव्हाण. माझ्या वाचनात असं आलं, की काही त्यांचे सहकारी आहेत त्यांच्यावर हल्ला झाला. अशोक चव्हाणांवर हल्ला झाला नव्हता. आज तुम्ही आता अजित पवारांचं नाव घेतलं. अजित पवारांकडं प्रत्यक्ष जाऊन असं काय केलं नाही, तर त्यांच्या जवळचे असतील, कुटुंबातले असतील, स्वतंत्र असतील, पण जवळचे असतील अशांच्यावर त्याठिकाणी झाला. सुभाष देसाई, त्यांच्याजवळचे जे काही एक-दोन लोक आहेत त्यांच्यासंबंधी. तर साधारणतः याच्यात स्ट्रॉटेजी अशी दिसते, की सत्ताधारी पक्ष जो दिल्लीत आहे, त्यांनी महाराष्ट्रातलं सरकार हे अस्थिर करण्याचे प्रयत्न वर्षानुवर्षे केल्याच्यानंतर काही होऊ शकत नाही. तेव्हा हा मार्ग स्वीकारावा. याच्यात डायरेक्ट हल्ला करण्याच्याएवजी शासनामध्ये जे लोक बसलेले आहेत, त्यांच्या जवळच्या लोकांना यापद्धतीनं एक नाउमेद करावं, भीती दाखवावी, हमले करावेत अशा प्रकारची स्ट्रॉटेजी घेतलेली दिसते. आमच्या सगळ्या सहकाऱ्यांच्यामध्ये एक भावना आहे तिन्ही पक्षाच्या, की अशा गोष्टी फार पाहिल्यात आयुष्यात. त्यामुळं त्याची काय चिंता कुणाला नाही.

प्रश्न : विरोधी पक्षातले नेते तुमच्या मंत्र्यांवर आरोप करतात आणि मग केंद्रीय संस्था त्यांच्या पाठिमागं लागतात. तुम्हा लोकांना हे मान्य आहे का, की मागील सरकारच्या काळात कोणताही घोटाळा झालेला नाही. कारण, आपले काही निवडक लोकच याविसूद्ध आवाज उठवतात. बाकी महाविकास आघाडीचे बहुतांश मंत्री गप्प बसलेते.

शरद पवार : असं आहे, की आम्ही ज्या नेतृत्वाच्या विचारात वाढलो, ते आमचं नेतृत्व म्हणजे यशवंतराव चव्हाण. त्यांनी आम्हाला संस्कार दिलेले आहेत, की राजकारणामध्ये सत्तेचा गैरवापर किंवा सूडभावना कधी दाखवायची नाही. आता कुठं कुणी कायद्याचा सरळ सरळ गैरवापर केला असेल तर त्याठिकाणी यंत्रणा हे करेल. पण आम्ही कधी कुणाला अडचणीत आणा असं सांगणार नाही. पण आज भारतीय जनता पार्टीच्या हातामध्ये सत्ता आहे. त्यांची भूमिका यासंबंधीची ही वेगळी आहे हे स्पष्ट झालंय.

प्रश्न : शेजारी देशांसंबंधीच्या केंद्र सरकारच्या धोरणाबद्दल काय सांगाल.

शरद पवार : मला चिंता ही आहे, की हा जो शेजारचा मोठा भाऊ आहे आपला, तो आता सीमित असा राहिलेला नाही. तुम्ही संबंध भारताचा नकाशा नजरेसमोर ठेवा. काशिमर, आज त्याठिकाणी चायनाचा सहभाग वाढलाय. तिथे ज्या ऑफिटिन्ही चालतात, त्याच्यामध्ये त्यांचा हातभार आहे अशा प्रकारचं चित्रं दिसतं. नेपाळ हा ट्रॉडिशनली आपला मित्र देश. नेपाळमध्ये आता चायनाचं महत्व वाढलंय. भूतान, तिथं ते

चित्र वाढलेलं दिसतंय. बांगलादेश, ज्याच्या स्वातंत्र्यासाठी आपल्या देशानी खस्ता खाल्ल्या. आज त्या बांगलादेशमध्ये चायन महत्त्वाचं स्थान प्रस्थापित करण्यामध्ये यशस्वी झाला. खाली तुम्ही श्रीलंकेत गेलात, तर तिथं आत्ता जी काही बंदरं वगैरे बांधतायत, ही सगळी आर्थिक केंद्रं आणि रस्त्यावरची केंद्रं इथं चायना आहे. आणि त्यामुळं आपण आपल्या देशाला सराऊडेड बाय चायना अशा प्रकारची स्थिती दिसते. त्यामुळं चायनीजचा जो इश्यू आहे, त्या इश्यूच्या संबंधी माझी आणि आमच्या सगळ्या अन्य विरोधी पक्षांच्या सहकाऱ्यांची भूमिका आहे, की इथं राजकारण आणायचं नाही. नॅशनल इन्सेसच्यासाठी सहकार्य करण्याची भूमिका घ्यायची. आणि त्यामुळं आम्ही याच्यापेक्षा पुढं जाऊ इच्छित नाही.

प्रश्न : या सगळ्या चीनच्या प्रश्नामध्ये आपण काय सूचवू शकता.

शरद पवार : असं आहे, की मी काय सगळ्या गोष्टी सांगू शकणार नाही. मला आणि ए. के. अंथर्नंना जे ब्रिफिंग केलं जनरल नरवणे आणि संरक्षण मंत्रांनी, त्यांनी आम्हाला हे करण्याच्यामध्ये कारण आहे. आम्ही दोघंही डिफेन्स मिनिस्टर होतो. त्यामुळं इतरांच्यापेक्षा या एरियाच्यासंबंधी थोडीबहुत वास्तव स्थिती आम्हाला माहिती आहे. त्यामुळं काही चर्चा केल्या. पण त्याच्यावर मी जाहीर बोलू शकत नाही.

प्रश्न : लखीमपूरच्या संघटनेसंदर्भात आपण जी भूमिका घेतली, त्यासंदर्भात आपण तिथे जाऊ शेतकऱ्याना भेटणार आहात का आणि २०२२ला होणाऱ्या निवडणुकीत एनसीपीची भूमिका काय असेल.

शरद पवार : आमची एनसीपीची टीम लखीमपूरमध्ये दोन दिवस राहून आली आहे. पहिल्याच दिवशी गेली होती आणि तिथल्या लोकांना आणखी सहकार्य करण्याच्यासंदर्भात, आमची ताकद तिथे मर्यादित आहे, तरीही आम्ही हे केलं. निवडणुकीचं म्हणाल तर आम्ही अन्य राजकीय पक्षांशी चर्चा करत आहोत. यामध्ये माझं म्हणणं स्पष्ट आहे, की उत्तर प्रदेशमध्ये परिवर्तन घडवायचं असेल तर ज्या पक्षाकडे अधिक ताकद आहे आणि जो भाजपविरुद्ध मजबूतीने उभा राहण्यास तयार आहे त्यांना आमच्यासारख्या लोकांनी सहकार्य केले पाहिजे. कारण आम्ही त्याठिकाणी लढून, निवडून वेगळ्या स्थितीपर्यंत येऊ शकतो अशी आमची स्थिती नाही. भाजपला त्याठिकाणी पराभूत करू शकतात त्यांच्या मार्गात आम्ही अडथळे आणण्याचा प्रयत्न करू शकतो. आम्हाला हे करायचे नाही. त्यामुळे आम्ही सगळ्या सहकाऱ्यांनी एकत्र बसून, उत्तर प्रदेशसाठी हे निश्चित केले आहे, की आम्ही अखिलेश सिंह यांच्या नेतृत्वाखालील समाजवादी पार्टीला सहकार्य करू. त्याठिकाणी मतविभागणी झाली नाही पाहिजे हे सूत्र

डोळ्यासमोर ठेऊन आम्ही काम करत आहे.

प्रश्न : राष्ट्रवादी पक्षाच्या प्रवक्त्यांनी नार्कोटिक्सचे अधिकारी पदाचा गैरवापर करत असल्याचे म्हटले आहे. तुम्ही हा मुद्दा केंद्रापर्यंत नेणार काय.

शरद पवार : नार्कोटिक्सच्या अधिकाऱ्यांनी मीडिया नियोजन एवढं चांगलं आहे हे मला माहित नव्हत. सतत काही गोष्टी शोधायच्या आणि ज्याला आपण मराठीत म्हणतो ना, की पुढी सोडली, तशा पुड्या सोडण्यासारखं राजकारण त्याठिकाणी करायचं. कुणाला तरी बदनाम करण्याचा प्रयत्न करायचा, कुणाला धाकदपटशा करायला सांगायचं. आज या यंत्रणेच्याबद्दल लोकांमधली चर्चा मी ऐकतो, की लांब रहा यांच्यापासून. यातल्या एखाद्या अधिकाऱ्याबरोबर तुमचे संबंध आले आणि त्याच्याबरोबर जर मतभेद झाले तर तो तुमच्या खिंशात एखादी पुढी सोडेल आणि अटक करून टाकेल. ही स्थिती नार्कोटिक्सच्या अधिकाऱ्यांच्या संदर्भात जनमाणसांत ऐकायला मिळते. आणि म्हणून केंद्र सरकारची कुठली यंत्रणा या थराला पोचली आहे आणि त्याच्याबद्दल जनमाणसांतलं हे चित्र असेल तर त्यासंबंधी जे काही फोरम असतील त्या फोरमवर बोलावं लागेल. इथे कुठेही बोलण्यात काय अर्थ नाही.

प्रश्न : भाजपचे प्रदेशाध्यक्ष चंद्रकांत पाटील यांनी म्हटले आहे, की केंद्रानं शरद पवारांना जर महाराष्ट्रात सरकार स्थापन करण्याची ऑफर दिली असती तर ती नाकारण्याएवढे पवार साहेब कच्चे खिलाडी नाहीत.

शरद पवार : सरकार आम्ही बनवलंय सगळ्यांनी मिळून. त्यांची कशाला मदत घ्यायला पाहिजे. आता त्यांचं सामान्य ज्ञान अशा प्रकारचे राजकीय निर्णय घेण्यासंबंधीचे सीमित आहे. त्यामुळं त्याच्यावर मी जास्त भाष्य करू इच्छित नाही. पण नॅशनल लेवलला यासंबंधीच्या काय चर्चा झाल्या, किंवा होत होत्या त्यांच्या पक्षाकडनं, याची माहिती त्यांनी घ्यायचा प्रयत्न केला तर त्यांचं ज्ञान जरा अपडेट होईल.

प्रश्न : किरीट सोमय्या महाराष्ट्र सरकारमधील मंत्रांवर आरोप करत आहेत.

शरद पवार : शहाण्या लोकांच्याबद्दल बोलायचं असतं.

भारत-चीन सीमा स्थिती: चिघळणारी, चिंताजनक!

असीम नाथ

भारत-चीन दरम्यान लडाखमधील घुसखोरीच्या संदर्भातील वाटाघाटींची तेरावी फेरी फलनिष्पत्तीखेरीज संपली. या चर्चेतून एक मिलीमीटरची प्रगती देखील साध्य झाली नाही. यानंतर पुन्हा चर्चेची पुढील फेरी कधी होणार याबाबतही चीनने कोणतेच आश्वासन किंवा संकेत दिले नाहीत. त्यामुळे हॉटस्प्रिंग व देपसांग येथील सैन्यमाधारी आणि तणावमुक्ति कधी साध्य होणार हा प्रश्न अनिर्णित, अनुत्तरित व अधांतरी आहे. कोणत्याही फलनिष्पत्तीअभावी संपलेल्या चर्चेच्या तेराव्या फेरीबाबत बोलताना सेनाप्रमुख जनरल मनोज मुकुंद नरवणे यांनी, 'चर्चेच्या प्रत्येक फेरीतून ठोस आणि मोठ्या फलनिष्पत्तीची अपेक्षा करणे उचित ठरणार नाही' अशी टिप्पणी

केली. यानंतर चीनमध्ये झालेल्या दोन-तीन घडामोर्डींची दखल घेतल्यास निर्माण होणारे चित्र गंभीर व चिंता उत्पन्न करणारे आहे. चिनी पीपल्स कॉर्प्रेस म्हणजे चिनी संसदेच्या अधिवेशनाच्या अखेरच्या दिवशी एक भू-सीमाविषयक कायदा (लँड बाऊंडी लॉ) संमत करण्यात आला. हा कायदा १ जानेवारी २०२२ पासून लागू होणार आहे. या कायद्याची शब्दरचना फारच महत्वपूर्ण आहे. ‘चिनी गणराज्याचे सार्वभौमत्व आणि प्रादेशिक एकात्मता पवित्र आणि अभंग असून प्रादेशिक सार्वभौमत्वाचे महत्व कमी करण्याच्या कोणत्याही प्रयत्नांचा मुकाबला

करण्यात येईल’ असे या कायद्यात म्हटलेले आहे. या कडक शब्दरचनेनंतर किंचितशी सौम्य भूमिका घेताना चीनने असेही म्हटले आहे की शेजारी देशांबरोबर असलेले सीमाविषयक प्रश्न वाटाघाठीनी सोडविले जातील. त्यासाठी सर्व उपलब्ध आधारभूत दस्तावेजांचा उपयोग करण्यात येण्याची बाबही त्यांनी नमूद केलेली आहे. त्यामुळे भारताबरोबर असलेला सीमाप्रश्न वाटाघाठीच्या मार्गाने सोडविण्याबाबत चीनने तयारी दर्शविली आहे. याच्याच जोडीला आणखी एक-दोन घडामोर्डींचाही येथे उल्लेख करता येईल. रशिया व चीनने जपानजवळच्या समुद्रात म्हणजेच पूर्व चिनी व प्रशांत महासागरात संयुक्त नौदल-सराव केला. अगदी ताज्या माहितीनुसार चीनचे प्रमुख शिजिनपिंग यांनी शक्त्वाक्षे, संरक्षण साधनसामग्री व उपकरणे

अमेरिकेचे बी-५२ स्टेल्थ बाँबर विमान

यांच्यासंदर्भात बीजिंग येथे झालेल्या एका परिषदेत केलेल्या भाषणात त्यांनी देशाच्या लष्करी शस्त्रास्त्र व उपकरणांच्या क्षेत्रात विकासाची नवनवी प्रगती करण्यासाठी प्रयत्नशील राहण्याचे आवाहन केले. चीनच्या 'पीपल्स लिबरेशन आर्मी'च्या स्थापनेची शताब्दी २०२७ मध्ये आहे. त्यापूर्वी चिनी सेनेला एक अतिशय प्रगत व अत्याधुनिक सेना बनविण्याच्या दृष्टीने त्यांचे हे आवाहन महत्वाचे आहे. अमेरिकेच्या बी-५२ स्टेल्थ बाँबर विमानाच्या धर्तीवर चीननेही रडारवर नोंद न होणारे विमान विकसित केले आहे. चीनची तिसरी विमानवाहू नौका २०२५ पर्यंत तयार होणे अपेक्षित आहे. चीनला सुरक्षाविषयक आव्हाने निर्माण झाली आहेत आणि स्वसंरक्षणाच्या दृष्टीनेच चीनला ही तयारी करावी लागत आहे. यामुळे कोणत्याही लष्करी आव्हानाचा मुकाबला करण्यासाठी चीनला सक्षम करण्याची ही तयारी आहे.

वरील घटना किंवा घडामोर्डीचा अन्वयार्थ काय निघतो? किंवा कोणता अर्थ त्यातून लावणे शक्य आहे? अफगाणिस्तानातील घडामोर्डी तसेच दक्षिण चिनी समुद्रातील हालचाली, चीनची नाकेबंदी करण्यासाठी अमेरिका, ब्रिटन व ऑस्ट्रेलिया यांनी तयार केलेला सुरक्षाविषयक राष्ट्रगट - 'ऑक्स', भारत-अमेरिका, जपान व ऑस्ट्रेलिया यांचा 'क्राड' राष्ट्रगट, तैवानला चीनच्या विरोधात मदत करण्याचे अमेरिकेतरफे देण्यात आलेले जाहीर आश्वासन यामुळे आशिय-पैसिफिक विभागात किंवा भारत-पैसिफिक विभागात कमालीची अस्वस्थता निर्माण झाली आहेच. परंतु यातून शस्त्रस्पर्धाही वाढीला लागलेली दिसते. हा विभाग

स्फोटक बनू पहात आहे अशी ही सर्व चिन्हे आहेत. अमेरिकेचे अध्यक्ष जो बायडेन यांनी अग्रेय आशियात आणि इंडो-पैसिफिक विभागावर लक्ष केंद्रित केलेले आढळते. किंबुना त्यांच्या वर्तमान परराष्ट्र धोरणाच्या केंद्रबिंदूशी अग्रेय आशिया आणि इंडो-पैसिफिक विभाग असल्याचे आढळून येते. म्हणजेच आता अमेरिकेने त्यांच्या परराष्ट्रनीती व लष्करी-संरक्षणविषयक हालचालींसाठी इंडो-पैसिफिक क्षेत्राची निवड केलेली दिसते असा अर्थ लावल्यास तो चुकीचा ठरणार नाही. थोडक्यात प्रशांत महासागराचे क्षेत्र अशांत करण्याच्या तयारीत अमेरिका असल्याचे अनुमान त्यातून काढता येईल. यासाठी तैवान आणि चीनमधील तणावाच्या संबंधांचे कारण अमेरिकेने पुढे केले आहे. तैवानला चीनच्या विरोधात पाहिजे ती मदत करण्याचा निर्धारही अमेरिकेच्या वर्तमान राज्यकर्त्यांनी व्यक्त केला आहे. डोनाल्ड ट्रंप यांच्या कारकिर्दीत अमेरिका आणि चीनदरम्यान व्यापारक्षेत्रात संघर्ष(ट्रेडवॉर) झाला. आता बायडेन यांच्या कारकिर्दीत सुरक्षाविषयक संघर्षही सुरु झाला असून त्याला तीव्र असे लष्करी पैलू देखील आहेत. किंबुना 'आॅक्स' राष्ट्रगटाची स्थापना करण्यामागे अग्रेय आशिया आणि इंडो-पैसिफिक क्षेत्रातील संभाव्य हस्तक्षेपाचाच हेतु दिसतो. याच क्षेत्रात दक्षिण चिनी समुद्राचाही समावेश होतो. जागतिक सागरी व्यापारी मार्गातील हा एक महत्वाचा भाग आहे. त्यामुळे एकीकडे व्यापार तर दुसरीकडे तैवानच्या माध्यमातून चीनची नाकेबंदी करण्याची सर्वसाधारण व्यूहरचना आहे. या परिसरातील परिस्थिती यामुळे स्फोटक झालेली आहे.

ज्याप्रमाणे चीनने तिबेटवर हक्क प्रस्थापित केला त्याचप्रमाणे चीन तैवानला देखील स्वतंत्र राष्ट्र किंवा देश मानत नाही. याला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. त्या तपशीलात याठिकाणी जाणे शक्य नाही. परंतु चिनीवंशी असूनही तैवानने आपले स्वतंत्र अस्तित्व कायम राखले आणि चीनासून स्वतःला दोन हात दूर ठेवले आहे. हा द्वीपकल्पीय देश असल्याने त्यांना समुद्राचे नैसर्गिक संरक्षण प्राप्त झाले आहे.

तैवान हा लोकशाही देश आहे आणि तेथे नियमित निवडणुका होऊन लोकनियुक्त सरकारफे राज्यकारभार केला

जातो. तैवान व चीनदरम्यान

चिंचोब्बा सागरी

पट्टा आहे.

अ मे रिके स ह

पाश्चिमात्य देशांनी

तैवानला पुढे करून

चीनवर शरसंधान

सुरु केल्यानंतर

चीनने अलीकडेच

या चिंचोब्बा सागरी

पट्ट्यात नौदलाचा सराव

व ग्रात्यक्षिके केली. यावेळी

झालेल्या माहितीनुसार चीनच्या

तैवानच्या हवाई हद्दीचा भंग करण्याचे प्रकार नजरेस आले.

चिनी राज्यकर्ते आजही तैवानला लवकरात लवकर चीनशी

जोडण्याबाबत जाहीर वक्तव्ये करीत असतात. त्यादृष्टीने

आक्रमक हालचालीही चीनतर्फे सातत्याने चालू असतात.

आता चीनने पुन्हा आक्रमक होण्याची कारणे वरीलप्रमाणे आहेत. म्हणजेच या सर्व कड्या परस्परांशी जुळविल्यानंतर स्पष्ट चिन्ह समोर उभे राहते. आर्थिक व व्यापारी आघाडीवर चीनबरोबर अमेरिकेचे संबंध खालवलेले आहेतच. आता दक्षिण चिनी समुद्र, इंडो-पॅसिफिक क्षेत्र, तैवान अशा मुद्यांच्या आधारे अमेरिका संरक्षण, सुरक्षा आणि लष्करी साह्याने चीनची कोंडी करु

पहात आहे. यामुळे चिनी राज्यकर्ते अस्वस्थ होणे स्वाभाविक आहे.

त्यामुळेच त्यांनी रशिया, इराण,

अफगाणिस्तानातील तालिबान

राजवट आणि पाकिस्तान

अशा देशांबरोबर एक नवी

फली उभारण्यास सुरुवात

केली आहे. रशिया व

चीनच्या संयुक्त नौदल

सरावामागील ही कारणे

प्र सि ६ द

विमानांनी

आहेत. या संयुक्त सरावाच्या निमित्ताने रशिया व चीनतर्फे करण्यात आलेल्या निवेदनात उभय देशांनी आपल्या ऐतिहासिक व पूर्वापार चालत आलेल्या संबंधांना उजाळा देऊन त्यांचे पुनरुज्जीवन करणे आणि नव्या जागतिक किंवा वैश्विक संकटांशी संयुक्तपणे मुकाबला करण्याचा निर्धार व्यक्त केलेला आढळतो.

भारतीय उपखंडातच या घडामोडी होत असल्याने ही पार्श्वभूमि लक्षात घेऊन भारत व चीनदरम्यानच्या संबंधांचा आढावा घेणे व आकलन करणे उचित ठरणार आहे. याठिकाणी एक बाब लक्षात घ्यावी लागेल की गेल्या काही वर्षांपासून भारत व अमेरिकेदरम्यान स्थापित झालेले निकटचे संबंध, सामरिक भागीदारी व

संबंध(स्ट्रेटजिक रिलेशन्स अँड पार्टनरशिप) यामुळे जगातही भारत हा अमेरिकेच्या गटातील एख देश असल्याचे चिन्ह निर्माण झाले आहे. संरक्षणाच्या क्षेत्रात भारताने रशियावरील परावलंबित्व कमी करून फ्रान्स, अमेरिका व इस्त्रायलला प्राधान्य दिलेले आहे. ही बाब चीनला रुचणारी नाही. अमेरिकेच्या तालावर नाचून भारताने आपल्याबोरोबरच्या संबंधांची आखणी करणे चीनला मंजूर नाही. आज दक्षिण आशिया क्षेत्रात भारताकडे अमेरिकेचा प्रतिनिधी देश म्हणून ओळखले जाते. ही बाब भारताच्या स्वतंत्र प्रतिमेच्या दृष्टीने चांगली नसली तरी वास्तव नाकारून चालणार नाही. यामुळेच परराष्ट्रनीतीच्या क्षेत्रातील तज्जनी भारताचे जागतिक स्तरावरील संबंध आणि निकटच्या शेजारी देशांबोरोबरचे संबंध यात फरक करण्याची आवश्यकता सातवाने व्यक्त केलेली आढळते. यामुळेच चीनकडून भारताच्या संदर्भात ताठर, आडमुठे आणि आक्रमक धोरण अवलंबिले जात आहे. त्याची दखल घेऊन भारतातर्फे चीनविषयक धोरणात कोणता बदल केला जातो त्यावर बन्याच आणामी गोष्टी अवलंबून राहतील. अन्यथा भारत-चीन सीमेवरील वर्तमान तणावाची स्थिती कायम राहीलच परंतु चिंगळतही राहील. त्यामुळेच ही बाब चिंताजनक आहे.

चीनने अचानक हा कायदा संमत करण्याचे कारण काय? भारताचे चीनमधील माजी राजदूत व चीनविषयक तज्जूतम बंबावाले यांच्या म्हणण्यानुसार भारताचे लक्ष विचलित करण्यासाठी चीनने केलेली ही चलाखी आहे. प्रतिस्पर्ध्याला विचलित करण्यासाठी एखादी फसवी चाल किंवा खेळी

केली जाते तसाच हा प्रकार आहे असे त्यांचे म्हणणे आहे. त्यामुळे चीनच्या शब्दांपेक्षा किंवा या कागदी चलाखीपेक्षा ते प्रत्यक्षात कोणती कृति किंवा हालचाल आगामी काळात करतात यावर लक्ष ठेवायला हवे आणि त्यादृष्टीने भारताला कमालीची सावधगिरीही बाळगावी लागणार आहे. कोणत्याही परिस्थितीत भारताला गाफील राहन चालणार नाही हेही त्यांनी सांगितले आहे. भारताने सीमा-विवाद आणि द्विपक्षीय संबंधांचे अन्य मुद्दे(आर्थिक, व्यापारी आणि इतर) यामध्ये फरक करावा म्हणजेच या दोन गोष्टी परस्परनिंगडित न ठेवता चीनबोरोबर संबंध राखावेत अशी चीनची भूमिका आहे. भारताने ती भूमिका स्वीकारण्याचे अमान्य केल्यानेचे चीनची चिंडचिंड सुरु आहे. १९८८ मध्ये राजीव गांधी यांनी चीनला भेट दिली. त्यावेळी उभयपक्षी मान्य झालेल्या भूमिकेनुसार सीमाविवाद सोडविष्ण्यासाठी यंत्रणांची स्थापना करणे आणि त्याबाबत वाटाघाटी सुरु करणे. हे करताना सीमाभागातील शांतता व स्थिरता कायम राखण्यावरही एकमत व्यक्त करण्यात आले होते. हे करतानाच दुसऱ्या बाजुला उभय देशातील आर्थिक, व्यापारी व अन्य क्षेत्रातील सहकार्य चालू

ठेवणे यासही उभयमान्यता मिळालेली होती. १९८८पासून या भूमिकेच्या आधारे सर्वकाही सुरळीत चालू होते. परंतु अचानक २०२०मध्येच अचानक चीनने आक्रमकता दाखवून सीमाभागातील यथास्थिती बदलण्याचा केलेला प्रयत्न, मोठ्या प्रमाणात सैन्याची जमवाजमव, लष्करी साधनसामग्री तैनात करून भारतावर दबाव आण्याचा केलेला प्रयत्न हे आक्रमिक मानले जाते. आर्थिक पातळीवर विचार करता चिनी अर्थव्यवस्था भारतापेक्षा काही पटीनी(चार ते पाच) मोठी आहे. लष्करीदृष्ट्याही ते वरचढ आहेत. त्यामुळे आर्थिक

जम्मू-काश्मीरचे विभाजन करणे. जम्मू-काश्मीर व लडाखचे रूपांतर केंद्रशासित प्रदेशात करून ते थेट दिल्लीच्या म्हणजेच केंद्राच्या अधिकारकक्षेत आणणे ही पावले भारताच्या अंतर्गत राजकारणाच्या किंवा शासनकर्त्या सत्तापक्षाच्या निवडणूक-राजकारणाचा भाग असतीलही. परंतु त्यांचे आंतरराष्ट्रीय पडसादही तेवढेच महत्वाचे आहेत ही बाब लक्षात घेतली गेली नाही. जम्मू-काश्मीर विभाजनानंतर पाकिस्तानव्याप्त काश्मीरचा भाग पुन्हा परत मिळविण्याची घोषणा संसदेत करण्यात आली. यात नवीन काही नव्हते.

व व्यापारी पातळीवर भारतावर वर्चस्व असताना लष्करी पातळीवरी भारतावरील दबाव वाढवून भारताला नमवता येईल काय असा चीनचा विचार असावा काय याचे उत्तर तज्जव अभ्यासक मंडळी शोधत आहेत. परंतु १९८८ पासून सर्व काही सुरळीत चालू अशताना अचानक २०२० मध्ये म्हणजेच तीस वर्षांनंतर चीनला आक्रमक होण्याचे कारण काय?

या प्रश्नाचे उत्तर अजुनही अंदाजावरच आधारित आहे. जम्मू-काश्मीरचे विभाजन, ते करताना भारतीय नेतृत्वाकडून करण्यात आलेली निवेदने, अवाजवी प्रमाणात अमेरिकेच्या कहात जाणे किंवा कच्छपि लागणे तसेच अमेरिका पुरस्कृत 'क्वाड' (अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, जपान, भारत) राष्ट्रगटात सहभागी होणे या बाबी चीनच्या मनात शंका उत्पन्न करण्याचा ठरल्या. त्यांची उचित शहनिशा करण्याएवजी चीनने थेट आक्रमक पवित्रा घेण्याचे पाऊल उचलले आणि त्यातून परिस्थिती चिघळू लागली आहे.

पाकव्याप्त काश्मीर हा भारताचाच भाग असून पाकिस्तानने तो अनधिकृतपणे बळकावलेला आहे व तो परत मिळविण्यासाठी भारतातर्फे सतत प्रयत्न केले जातील असा ठारावच संसदेने पूर्वीच केलेला आहे. परंतु वर्तमान सरकारच्या साहसवादी पवित्रांमुळे खरोखर पाकव्याप्त काश्मीरमध्ये काही गडबड होऊ शकेल काय अशी शंका येणेही स्वाभाविक होते. पाकव्याप्त काश्मीरमध्ये चीनचे आर्थिक व व्यापारी संबंध गुंतलेले आहेत. या भागातूनच त्यांनी 'सीपीईसी' म्हणजे 'चायना-पाकिस्तान इकनॉमिक कॉरिडॉर'ची स्थापना केली आहे. भारताच्या आक्रमक पवित्रांमुळे या आर्थिक पडऱ्याच्या अस्तित्वावर घाला पडणार काय अशी चीनला शंका येणे स्वाभाविक होते. दुसरीकडे लडाखचा भाग चीनतर्फे आजही विवादित मानला जातो. तो

तिबेटचा भाग असल्याने तो चीनच्या ताब्यात असला पाहिजे अशी त्यांची धारणा आहे. लडाखमध्ये तिबेटी बौद्ध धर्माचे व त्यांच्या पंथ व संप्रदाय परंपरेचे पालन केले जाते. म्हणजेच लडाख हा तिबेटी संस्कृतीचाच एक भाग मानला जातो. तो भाग थेट केंद्रशासित करणे ही बाबही चीनला संशयास्पद वाटूलागली. त्याहीपेक्षा गृहमंत्रांनी जम्मू-काश्मीर विभाजनावर संसदेत बोलताना अक्षराई चिन हा चीनने बळकावलेला भाग पुन्हा मिळविण्यासाठीही भारताचे प्रयत्न चालू राहतील असे सांगितल्यावर चीनचे कान ताठ होणे अपरिहार्य होते. त्यातूनच लडाखमध्ये चीनी सैन्यसंख्या पन्नासहजारापैरत वाढविणे, युद्धसज्ज संरक्षण सामग्री त्या भागात तैनात करणे आणि उभय देशांच्या प्रत्यक्ष नियंत्रण रेषांच्या मध्ये असलेल्या गस्तीसाठीच्या राखीव भूभागावरी त्यांनी कब्जा केला. आता दीड वर्षांहून अधिक काळ लोटल्यानंतरही या परिसरात यथास्थिती निर्माण होऊ शकलेली नाही आणि निर्माण झालेला

तणावही कमी होण्याएवजी वाढताना आढळतो.

भारत व चीन दरम्यान साडेतीनहजार किलोमीटर लांब सीमा आहे. ही सीमा अधोरेखित नाही. त्यामुळे त्याबाबत विवाद किंवा तंता आहे. ब्रिटिशांनी उभय देशांवर सोडलेले हे ओङ्गे आहे असे चीनतरफे नेहमी सांगितले जाते. नरसिंह राव, अटलबिहारी वाजपेयी आणि त्यानंतर मनमोहनसिंग यांच्या काळात चीनबरोबरच्या संबंधात सातत्य राखण्यात आले होते. सीमाविवाद

सोडिंविण्यासाठी उभय देशांच्या विशेष प्रतिनिधींच्या पातळीवरील यंत्रणा कार्यान्वित होत्या. त्यातून अंशतः प्रगतीही साधण्यात येत होती. विशेष म्हणजे उभय देशातील सीमेवरीही शांतता व स्थिरता यशस्वीपणे राखण्यात आली होती. परंतु २०१४ नंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणात काही मूलभूत फरक पडत गेले किंवा जाणीवपूर्वक ते बदल करण्यात आले. वास्तववादी आणि वस्तुनिष्ठेवर आधारित परराष्ट्रनीतीची जागा आक्रमक आणि साहसवादी धोरणांनी व भूमिकांनी घेतली. यातून सामोपचार, संवाद, संयमावर आधारित संबंधांना धक्के बसले. त्याचीच परिणिती अपरिहार्यपणे संघर्षशील संबंधांमध्ये आणि आक्रमक प्रतिस्पर्धेत

झाली. पाश्चात्य जगाचा दक्षिण आशियातील साथीदार देश अशी भारताची प्रतिमा झाली व ती भारताला घातक ठरणारी आहे हे बहुधा लक्षात न आल्याने चीनसारख्या देशाने त्यास अनुसरुन एक अतिशय आक्रमक अशी प्रतिक्रिया व्यक्त केली. त्यातून गेल्या चार दशकातील भारत-चीन सीमारेषेवरील शांततेला गलवान खोन्यातील वीस भारतीय जवानांच्या

बळींचे रक्तलांच्छित गालबोट लागले. याची जबाबदारी कुणावर येते या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न व्हायला हवा आणि संबंधितांचा न्याय करायला हवा.

आणखी एक चिंतेची बाब नजरेस आलेली आहे. चीनने भारत-चीन सीमापरिसरातील संरक्षणविषयक पायाभूत क्षेत्र मजबूत केलेलेच आहे. तसेच जवळपास पन्नास हजार सैन्य देखील सीमेवर पाठविण्याच्या हेतुने सीमा परिसराजवळच

तैनात केलेले आहे. आता चीनने या भागात या सैनिकांना कायमस्वरूपी तैनात करण्याच्या दृष्टीने त्यांच्या वसाहती स्थापन करण्याचा प्रकल्प सुरु केला आहे. म्हणजे संघर्ष किंवा युद्धासारखी परिस्थिती नसताना हे सैनिक सामान्य नागरिक म्हणून तेथे वसाहती करून राहतील. मेंढपाळ, पशुपालन, शेतीसारखे व्यवसायाही करतील परंतु संघर्षाच्या

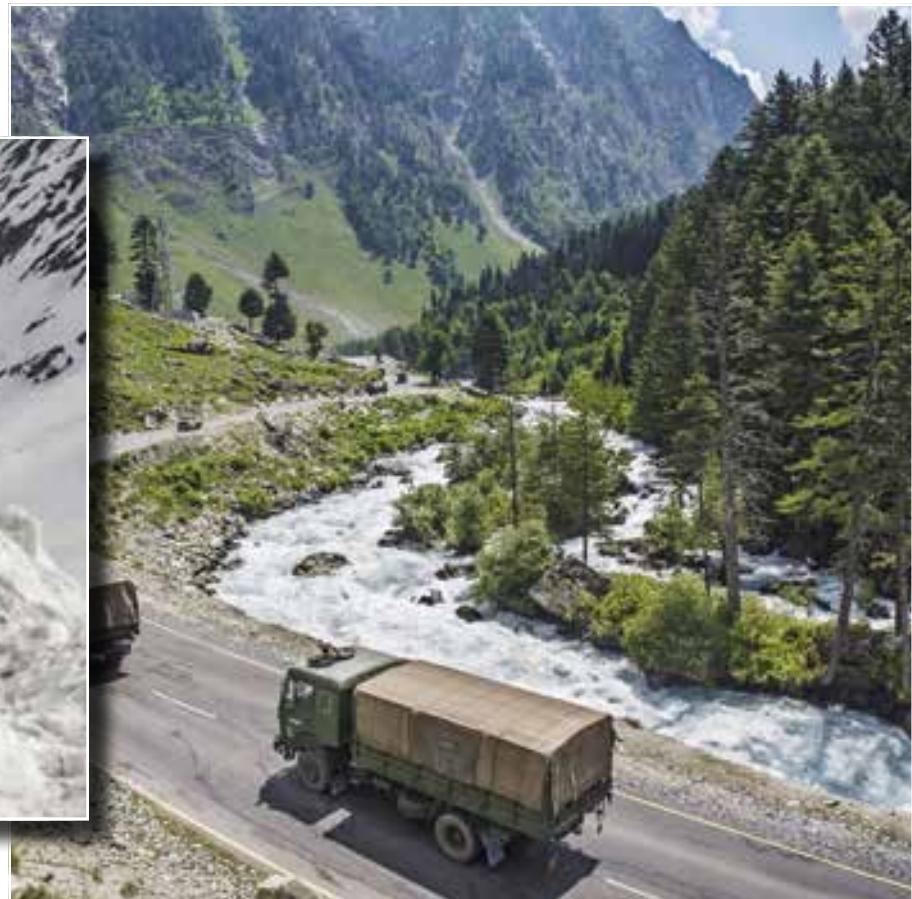
परिस्थितीत सैनिक म्हणून कर्तव्य बजावतील. अशा स्वरूपाच्या लोकवस्त्या उभारण्याची चीनची ही योजना भारताला तापदायक ठरणार आहे.

दुसरीकडे लडाख पाठोपाठ अरुणाचल प्रदेशातील तवांग परिसरातही सुमारे दोनशे चिनी सैनिकांनी घुसखोरी केली. त्यांना भारताने पकडून पुन्हा चिनी हद्दीत त्यांची पाठवणी केली. परंतु ही बाब दुर्लक्षिण्यासारखी नाही. भारताबोरबरच्या दीर्घ सीमापरिसरात चीन आता ठिकठिकाणी आगळीक करण्याच्या मनःस्थितीत दिसतो. अरुणाचल परिसरातील

चीनची नवी खेळी ही भारताच्या दृष्टीने विशेष चिंतेची बाब ठरलेली आहे. कारण याठिकाणी भारताची गळचेपी करणे म्हणजे ज्याला 'चिकन नेक' भाग म्हणतात त्या भागावर चीनचा दबाव वाढणे हा त्याचा अर्थ होतो. अरुणाचलमधील चिनी घुसखोरीनंतर भारताने या विभागाच्या बंदोबस्तात वाढ केलेली आहे. 'चिकन नेक' म्हणजे ज्याला 'सिलिगुडी कॉरिडॉर' असेही म्हटले जाते तो भाग होय. पश्चिम बांगलमध्ये हा भाग येतो. वीस किलोमीटर रुंद आणि साठ किलोमीटर लांबीचा हा अतिशय चिंचोळा भूप्रदेश आहे आणि भारताच्या ईशान्य भागाशी जोडणारा तो एकमेव दुवा आहे. हा मार्ग बंद झाल्यास भारताचा ईशान्य

लागेल.

सारांश एवढाच की भारताने चीनबाबत स्वतंत्र पराष्ट्रनीतीचे अनुसरण करून संबंध सुरक्षित ठेवणे हे कधीही उभय देशांना श्रेयस्कर ठरणारे आहे. भारतीय सीमेवर व विशेषत: हिमालयातील सीमेवर शांतता व स्थिरता ही गरजेची आहे कारण अतिशय प्रतिकूल आणि मानवी अस्तित्वाला घातक अशा वातावरणात दीर्घकाळ सैन्य तैनात करणे ही गोष्ट सोपी नाही. त्यातून आणखी वेगळ्या समस्या निर्माण होऊ शकतात. म्हणून सामोपचाराने व संवादाच्या माध्यमातून लवकरात

भारतातील सर्व राज्यांशी संपर्क बंद होऊ शकतो. आता

चीनच्या या घुसखोरीच्या ताज्या प्रकारानंतर भारताने बांगला देशाबरोबर तातडीने संपर्क साधून आणीबाणीच्या प्रसंगी भारताच्या ईशान्येकडील राज्यातील संपर्कासाठी पर्यायी मार्ग म्हणून बांगला देशातून बाहूतक व दलणवक्ळण सुरु ठेवण्याची परवानगी मागितली आहे. बांगला देशाने याबाबत सहकार्याचे आश्वासनही दिले आहे ही एक दिलाशयाची बाब मानावी

लवकर भारत-चीन सीमापरिसर हा शांत व स्थिर करण्यासाठी प्रयत्न करावे लागतील. ५६ इंची साहसवाद आणि मिशांना तूप लावणे आणि केवळ राष्ट्रवाद व देशभक्तीचा उथळ उन्माद येथे कामाला येणार नाही किंवा उपयोगीही पडू शकणार नाही. वस्तुनिष्ठ व वास्तवावर आधारित व्यावहारिक भूमिका घेऊन च शांतता व स्थिरतेसाठी प्रयत्न करावे लागतील.

जम्मू-काश्मीरमध्ये पुन्हा एकदा हिंसा आणि हत्यासत्र सुरु झाले आहे. ते थांबण्याची चिन्हे दिसत नाहीत. या पाश्वर्भूमीवरच केंद्रीय गृहमंत्र्यांनी या विभाजित राज्याचा तीन दिवसांचा दौरा केला. बळी पडलेल्यांच्या घरी जाऊन सांत्वन करतानाची त्यांची छायाचित्रेही प्रसिद्ध झाली. काश्मीरमधील आपल्या भाऊ-बहिणीशी आपण संवाद करण्यास तयार असल्याचेही त्यांनी जाहीर केले. त्यांच्या या घोषणेचे स्वागतच करायला हवे. परंतु जम्मू-काश्मीरमधील अशा परिस्थितीत देखील अत्यंत हलके राजकारण करण्यास त्यांनी मागेपुढे पाहिले नाही. तीन राजकीय घराण्यांचे राजकारण कसे

काश्मीर अप्यरात्री मालिका सुरुच!

आकाश लाल

खतम केले याची फुशारकी त्यांनी मारली. काश्मीरच्या नव्या पिढीशी आणि तरुणांशी केंद्र सरकार बोलणी करण्यास उत्सुक असल्याचे त्यांनी सांगितले. या दैन्यात काही नाट्यमयता देखील आणण्यात आली. एक बंदिस्त सभागृहातही केंद्रीय गृहमंत्र्यांच्या बोलण्याच्या टेबलाभोवती बुलेटप्रूफ कवच उभारण्यात आले होते. गृहमंत्र्यांनी ते काढून टाकायला लावले. याची दृष्ये सर्वत्र टीव्हींच्या पडद्यावर झळकतील याची खात्री करून घेण्यात आली. एवढा आत्मविश्वास असताना या भेटीपूर्वी काश्मीर खोन्यात सातशे व्यक्तिंना प्रतिबंधात्मक अटक का करण्यात आली होती? गृहमंत्री भेट देणार

असलेल्या भागांचे काटेकोरपणे 'सॅननिटायझेशन' म्हणजेच सुरक्षाविषयक चाळणी लावून संबंधित भाग निर्धोक करण्यात आले होते. याखेरीज अभूतपूर्व असा निमलष्करी दलांचा पहारा, देखरेख व बंदोबस्त होता. त्याखेरीज हेलिकॉप्टर आणि ड्रोनद्वारे ठेहळणी व पाळत ठेवली जात होती. त्यामुळे बंदिस्त हॉलमधील व्यासपीठावरही लावण्यात आलेले सुरक्षा कवच काढून टाकण्याचा देखावा हा फारसा प्रभावी ठर शकणार नाही किंवा त्याची परिणामकारकता नगण्यच मानली जाईल.

याठिकाणी एक जुनी आठवण येते. १९८९मध्ये काश्मीरमध्ये दहशतवादाचे थैमान सुरु झाले होते. विश्वनाथ

काश्मीरमध्ये सुरु असलेल्या या हत्यांसाठी 'टार्गेट किलिंग' अशी संज्ञा वापरली जात आहे. टार्गेट किलिंग म्हणजे विशिष्ट व्यक्तींना हेऱुन त्यांना मारणे! सध्या हे हत्यासत्र करणाऱ्या संघटनेचे नाव 'द रेजिस्टर्न्स फोर्स' – 'टीआरएफ' असे आहे. काश्मीरमध्ये आतापर्यंत अशी अनेक हत्यासत्रे झालेली आहेत. दहशतवादी हत्या या अचानक विशिष्ट कालावधीत वाढलेल्या आढळतात आणि कालांतराने कमी होतात. असे अनेक चढ-उतार व हत्यांचे टप्पे काश्मीरने अनुभवले आहेत. १९८८-८९ पासून हे घडत आहे. त्यामुळे वर्तमान हत्यासत्र प्रथमच घडत आहे असे नाही.

प्रतापसिंग पंतप्रधान होते व त्यांनी काश्मीरसाठी स्वतंत्र विभाग निर्माण करून त्याची जबाबदारी जॉर्ज फर्नांडिस यांच्याकडे दिली होती. परिस्थिती एवढी चिघळलेली होती की त्यावेळच्या उच्चस्तरीय वर्तुळातून पाकिस्तानबरोबर कोणत्याही क्षणी युद्ध पुकारले जाण्याची शक्यता व्यक्त केली जात होती. अशा स्फोटक परिस्थितीतच फर्नांडिस हे हा विभाग सांभाळत होते. फर्नांडिस हे एक बिनधास्त व्यक्तिमत्व होते. ते काश्मीर दौऱ्यावर गेले. पहिल्या दौऱ्यातच त्यांनी सुरक्षा वगैरे नाकारली. विमानतळावरुन ते एका खासगी वाहनाने निघून गेले. केंद्रीय मंत्री व त्यातही अशी महत्वाची

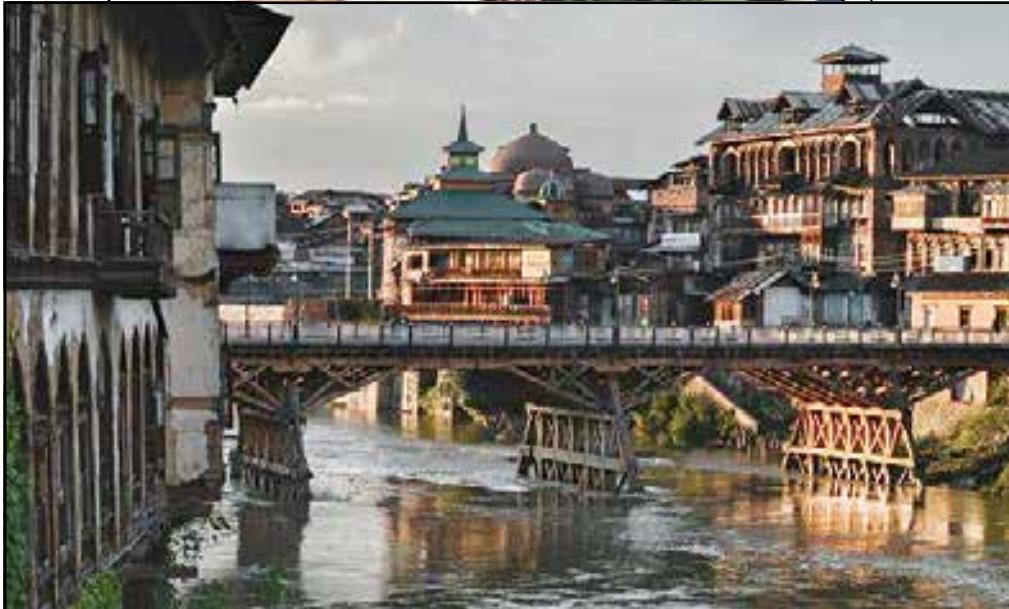
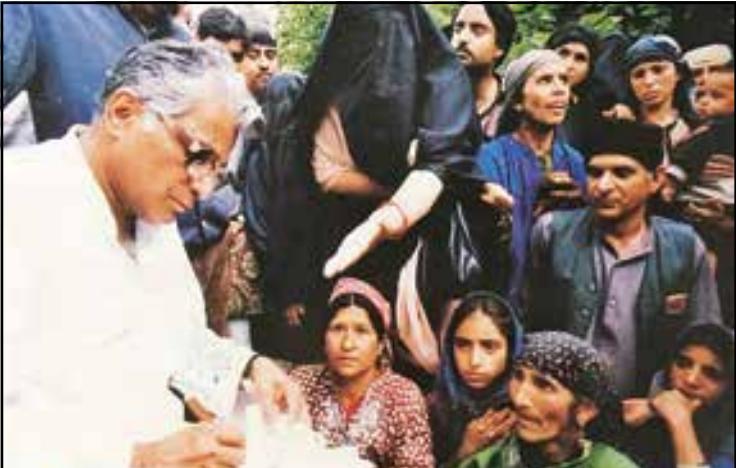
जबाबदारी सांभाळणारा मंत्री म्हणून त्यांची सुरक्षा ही प्रशासन व सुरक्षा यंत्रणांची मुख्य जबाबदारी होती. त्यात हे महाशय गायब झाल्यानंतर सुरक्षा यंत्रणांची अक्षरशः तारांबळ उडाली. फर्नांडिस यांचा काही पत्ता लागत नसल्याचे निरोप पार दिल्लीपर्यंत आणि पंतप्रधान असलेल्या

विश्वनाथ प्रतापसिंग यांच्यापर्यंत गेले. पंतप्रधानही चिंताग्रस्त झाले आणि त्यांनी सुरक्षा यंत्रणांना कोणत्याही मार्गने आणि कोणत्याही परिस्थितीत फर्नांडिस यांचा ठावठिकाणा तत्काळ कळला पाहिजे असा आदेशच जारी केला.

फर्नांडिस यांनाही बहुधा याची कल्पना असावी. काही वेळाने स्वतः होऊनच त्यांनी संपर्क केला. विमानतळावरून ते त्यांच्या श्रीनगरमधील त्यांच्या कामगार संघटनेशी संबंधित कार्यकर्त्यांबोरेबर थेट जुन्या श्रीनगरमधील अतिशय दाट लोकवस्तीच्या भागात जाऊन तेथल्या लोकांबोरेबर, कामगार किंवा इतर व्यावसायिक व कष्टकर्त्यांबोरेबर बोलत होते. त्यांच्याशी थेट संवाद त्यांनी साधून त्यांच्या अडीअडचणी समजून घेतल्या. यावेळी त्यांच्याबोरेबर एक साधा अंगरक्षक देखील नव्हता. दहशतवादाचा तो पहिलाच टप्पा असल्याने दहशतवादी देखील निर्घृणपणे हत्या करीत सुटले होते. परंतु फर्नांडिस यांनी या दहशतीला भीक न घालता नेतृत्व म्हणजे काय याचा एक नमूनाच सादर केला

होता. याला संवाद साधणे म्हणतात. मनात कोणताही किंतू व किलिष न ठेवता संवाद साधून परिस्थिती सुरक्षीत करण्यासाठी पुढाकार घेतल्यास त्याला प्रतिसाद मिळू शकतो. फर्नांडिस यांनी त्यांच्या परीने प्रयत्न करून काश्मीरमध्ये विचारविनिमय प्रक्रिया सुरु करून परिस्थिती सुरक्षीत करण्यासाठी प्रामाणिक प्रयत्न केले पण त्यावेळचे गृहमंत्री मुफ्ती महमद सईद आणि फर्नांडिस यांना पाण्यात पाहणाऱ्या काहींनी त्यांच्या प्रयत्नांना घातपातच केला.

हे विषयांतर झाले असले तरी त्याचा सारांश लक्षात घ्यावा लागेल. काश्मीरचे विभाजन हा रा.स्व.संघ आणि भाजपसाठी अत्यंत महत्वाचा मुद्दा होता. जम्मू-काश्मीरला असलेला विशेष दर्जा रद्द केल्यानंतर तेथे भारतातले इतर

नागरिक जाऊन वास्तव्य करू शकतीलच परंतु ते मालमत्ता विकत घेऊ शकतील आणि मुस्लिम बहुसंख्यक असलेले काश्मीर खोच्याचे लोकसंघेचे स्वरूप बदलणे शक्य होईल असे स्वप्न संघ परिवारातर्फे पाहिले जात आहे. चीनने तिबेट आणि सिंकिंयांग प्रांतात असेच प्रयत्न चालविले आहेत आणि या दोन्ही प्रांतात अद्याप शांतता प्रस्थापित होऊ शकलेली नाही. जी शांतता आहे ती बळजबरीने प्रस्थापित केलेली आहे. तिबेटमध्ये तिबेटी लोकांचे तर सिंकिंयांग मध्ये

मुस्लिम(उर्झुर) समाजाचे वर्चस्व कमी करण्यासाठी चिनी राजसत्तेने तेथे चीनमधील बहुसंख्यक हान वंशीय नागरिकांच्या वसाहती स्थापन करून लोकसंख्येचे स्वरूप बदलण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. भाजप व संघपरिवाराचे तसेच काहीसे उद्दिष्ट काश्मीरमध्ये दिसून येते. यामुळे काश्मीरी माणून अस्वस्थ नव्हे तर विलक्षण चिंताग्रस्त झालेला आहे. दिल्लीतील वर्तमान राज्यकर्त्यांकडून काश्मीरबाबत जे धोरण अमलात आणले जात आहे त्यामारील हेतुबद्दल सामान्य काश्मीरी माणसाच्या मनात शंका आहेत. त्या शंकांचे निरसन जोपर्यंत होत नाही तोपर्यंत काश्मीरमध्ये शांतता प्रस्थापनाचे प्रयत्न यशस्वी होण्याची चिन्हे

विशेष दर्जा रद्द करण्यात आला. त्याच्बरोबर या राज्याचे विभाजन करून जम्मू-काश्मीर व लडाख हे दोन केंद्रशासित प्रदेश स्थापन करण्यात आले. हे करताना जम्मू-काश्मीरच्या जनतेला विश्वासात घेण्यात आले नव्हते. उलट २०१८ पासून अस्तित्वात असलेल्या राज्यपाल राजवटीचा अनुचित फायदा घेऊन हे विभाजन करण्यात आले. त्याचप्रमाणे या निर्णयापूर्वी जम्मू-काश्मीरमध्ये अघोषित आणीबाणीची परिस्थिती लागू करण्यात आली होती. तेथील संपर्क यंत्रणा म्हणजे दूसंचार, दब्लणवळण आणि इंटरनेट, मोबाईल सर्व बंद करण्यात येऊन मग अशा नाकेबंदी व मुस्कटदाबी केलेल्या अवस्थेत या

राज्याचे विभाजन करण्यात आले होते. यावेळी संसदेत बोलताना केंद्रीय गृहमंत्रांनी आता जम्मू-काश्मीर हा देशातील इतर राज्यांप्रमाणेच एक सर्वसाधारण राज्य झाले असल्याचे सांगितले होते. आता कुणीही तेथे जाऊन वास्तव्य करू शकेल किंवा मालमत्ता देखील विकत घेऊ शकेल असेही ते म्हणाले होते. नेमक्या याच मुद्यावरच काश्मीरी लोकांमध्ये तीव्र प्रतिक्रिया उमटलेली आहे.

जम्मू-काश्मीरच्या विभाजनानंतर केंद्र सरकारने अनाकलनीय असे मौन पाळले. थेट दोन वर्षांनंतर

जून-२०२१ मध्ये पंतप्रधानांनी जम्मू-काश्मीरमध्ये राजकीय अस्तित्व असलेल्या राजकीय पक्षांच्या नेत्यांबरोबर बैठक व चर्चा केली. याआधी या सर्व नेत्यांना केंद्र सरकारने सार्वजनिक सुरक्षेच्या कारणास्तव बंदिवान अवस्थेत ठेवलेले होते. जूनमध्ये ही चर्चा करण्यात आल्यानंतर त्याचा कोणताच पाठपुरावा होताना आढळत नव्हता. या बैठकीत सर्व संबंधित राजकीय पक्षांनी एकमुखाने जम्मू-काश्मीरला पूर्ण राज्याचा दर्जा पूर्ववतपणे बहाल करण्यात यावा अशी मागणी केली होती. ती मान्य करण्याचा प्रश्नच नव्हता. परंतु राजकीय पक्षांचे ऐकून घेतले याची औपचारिक नोंद व्हावी व केंद्र सरकार विचारविनिमयाची

नाहीत. ५ ऑगस्ट २०१९ रोजी संसदेच्या माध्यमातून जम्मू-काश्मीरला कलम ३७० आणि ३५(अ) खाली असलेला

प्रक्रिया करीत असल्याचे जगाला दाखविण्यासाठीचा हा सोपस्कार पंतप्रधानांनी पार पाडला. म्हणूनच त्यानंतर त्याचा कोणताच पाठपुरावा झाला नाही व काशमीरमधील परिस्थिती ‘जैसे थे’ किंवा ‘यथास्थिती’ राहिली. जम्मू-काशमीरचे केंद्रशासित प्रदेशात रुपांतर केल्यानंतरही तेथील विधानसभा कायम ठेवण्यात आली. या प्रदेशाच्या विधानसभा मतदारसंघांच्या फेरआखणी प्रक्रियाही सुरु करण्यात आली. परंतु त्यामध्ये तेथील राजकीय पक्षांनी सहकार्य नाकारले. ‘आधी पूर्ण राज्याचा दर्जा व त्यानंतर फेरआखणी व निवडणुका’ असा पवित्रा त्यांनी घेतला. पुढील वर्षीच्या पहिल्या सहामाहीत उत्तर प्रदेश, पंजाबसह पाच राज्यात होणाऱ्या विधानसभा निवडणुकांबरोबर बहुधा जम्मू-काशमीरमध्येही निवडणुका घेण्याचा सरकारचा रोख असावा परंतु ती योजना प्रत्यक्षात येण्याबाबत शंका आहेत. त्याच्या चाचपणीसाठीच केंद्रीय गृहमंत्र्यांनी बहुधा जम्मू-काशमीरचा हा दौरा केला असावा. या दौन्यात गृहमंत्र्यांनी पंतप्रधानांनी पूर्वी आळवलेला रागच आळवला. काशमीरमध्ये नवीन व तरुण नेतृत्वाची गरज त्यांनी बोलून दाखवली. त्याचप्रमाणे नाव न घेता नेशनल कॉन्फरन्स(फारुक व उमर अब्दुल्ला पिता-पुत्र), पीपल्स डेमोक्रॅटिक पार्टी - पीडीपी(मेहबुबा मुफ्ती) आणि कॅग्रेस(गांधी-नेहरू परिवार) या तीन पक्षांची मक्केदारी भाजपने म्हणजेच पंतप्रधानांनी मोडून काढली आहे असे वक्तव्य केले. त्याचा रोख स्पष्ट आहे की भाजपला आता काशमीर खोन्यात नवीन व तरुण तसेच पूर्वापार पद्धतीने काशमीरमध्ये चालत असलेल्या राजकारणाशी फारकत घेतलेल्या उदयोन्मुख नेतृत्वाचा शोध आहे. त्यादृष्टीने त्यांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकाही घेतल्या. परंतु त्यातूनही भाजपला हवा तसा राजकीय पर्याय निर्माण होऊ शकला नाही. त्यामुळे पुढे काय हा प्रश्नही तूर्तीस अनुत्तरित आहे.

या पार्श्वभूमीवर काशमीरमध्ये सुरु झालेल्या हिंसक व हत्यासत्राची दखल घ्यावी लागेल. काशमीरमध्ये सुरु असलेल्या या हत्यासंसाठी ‘टार्गेट किलिंग’ अशी संज्ञा

वापरली जात आहे. टार्गेट किलिंग म्हणजे विशिष्ट व्यक्तींना हेरून त्यांना मारणे! सध्या हे हत्यासत्र करणाऱ्या संघटनेचे नाव ‘द रेजिस्टर्स फोर्स’ - ‘टीआरएफ’ असे आहे. काशमीरमध्ये आतापर्यंत अशी अनेक हत्यासत्रे झालेली आहेत. दहशतवादी हत्या या अचानक विशिष्ट कालावधीत वाढलेल्या आढळतात आणि कालांतराने कमी होतात. असे अनेक चढ-उतार व हत्यांचे टप्पे काशमीरने अनुभवले आहेत. १९८८-८९ पासून हे घडत आहे. त्यामुळे वर्तमान हत्यासत्र प्रथमच घडत आहे असे नाही. सर्वसाधारणपणे काशमीर खोन्याबाबत दिल्लीतल्या सरकारने काही पावले उचलण्यास मुरुवात केली की अशा घटना घडू लागतात हा एक परिपाठ होऊन बसला आहे. हिंसाचार व हत्यासत्राच्या प्रत्येक टप्प्यावर एखादी

नवीनच दहशतवादी संघटना प्रकाशझोतात येते. यावेळी ही 'टीआरए' नावाची संघटना समोर आली आहे. वेळोवेळी या अशा संघटनांची नव्याने होणारी निर्मिती हा एक कुतुहलाचाच विषय आहे. कोण अशा संघटनांना जन्माला घालते कुणास ठाऊक ? पण सध्या तरी ही संघटना या हत्यांची जबाबदारी घेताना आढळते. या संघटनेचा या हत्यांमागील हेतुही स्पष्ट आहे. काश्मीर खोच्यात सांप्रदायिक किंवा सामाजिक दुफळी निर्माण करणे आणि प्रशासनाला पंगु करणे हे या हत्यांमागील प्रमुख उद्देश आहेत. काश्मीरमध्ये रोजगारासाठी आलेल्या बाहेरच्या राज्यातील व्यक्तींना यामध्ये 'लक्ष्य'(टार्गेट) केले जात आहे. त्यामुळे बिहारमधील कष्टकच्यांचा या हत्यांमध्ये समावेश आढळतो. यानंतर काश्मीरमधून बिहारी कष्टकच्यांचे

माघारी स्थलांतर सुरुही झाले.

दहशतवाद्यांना जे हवेते घडूलागले. यानंतर प्रशासनातील निवडक व्यक्तींना मारण्याचे प्रकार सुरु करण्यात आले आहेत. यामागे प्रशासनाला पंगु करण्याचा उद्देश साधण्याचा प्रयत्न आहे. एका स्थानिक पोलिस अधिकाऱ्याला मारण्यात आले ते याच हेतुने. यात आणखी एक प्रकार आढळतो. काश्मीरमध्ये मुस्लिम व शीख समुदाय यांच्यात तुलनात्मक सामंजस्य आहे. परंतु या नव्या हत्यासत्रात दोन शीख व्यक्तींना मारण्यात आले. यात एक महिला आहे. ही महिला एका शाळेची मुख्याध्यापिका होती. सुपिंदर कौर असे तिचे नाव होते. तिच्या हत्येमुळे शीख व मुस्लिमांदरम्यान अविश्वास निर्माण करण्याबरोबरच शीखांनी देखील काश्मीर खोरे सोडून निघून जावे ही गर्भित धमकी आणि त्याच्याच जोडीला शाळेच्या मुख्याध्यापिकेची हत्या करून प्रशासनावरही आघात करण्याचा हा प्रयत्न मानला जातो.

१९८८ - ८९

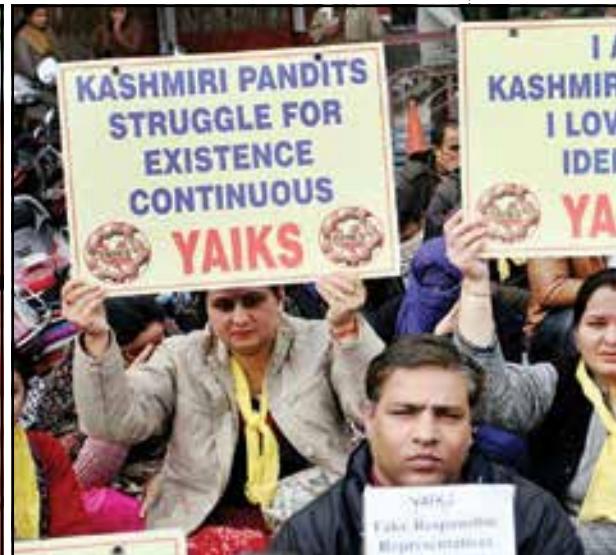
मध्ये काश्मीर खोच्यातून पंडित समुदायाच्या विरोधात पाकिस्तान पुरस्कृत दहशतवाद्यांनी पद्धतशीरपणे मोहिम सुरु केली. पंडित समुदायातील काही वेचक, निवडक व प्रमुख अशा व्यक्तींची हत्या करून दहशतीचे वातावरण पसरविण्यात आले. या हत्यांचे काश्मीरी मुस्लिमांनी

कधीच समर्थन केले नव्हते. परंतु राजकीय मंडळींनी व विशेषत: मुस्लिमविरोधी पूर्वग्रह बाळगणाच्या राजकीय शक्तींनी पद्धतशीरपणे व योजनाबद्द रीतीने मुस्लिमांच्या विरोधात याचा वापर करण्यास सुरुवात करून या समस्येचे रूपांतर सांप्रदायिक म्हणजेच हिंदू विरुद्ध मुस्लिम असे करण्यात पुरेपूर यश मिळविले. त्याची विषारी फळे आज सक्तीने भारताला खावी लागत आहेत. यावेळी निर्माण झालेल्या सार्वत्रिक घबराटीमध्ये पंडित समुदायाच्या सुमारे दोन लाख व्यक्तींनी स्थलांतर केले. तरीही श्रीनगरमध्ये, बारामुल्ला, कुपवाडा येथे अगदी बोटावर मोजता येतील अशी मोजकी पंडित कुटुंबे नेटाने व धैर्यने

वास्तव्य करून राहिली. खुद जुन्या श्रीनगरमध्ये आठशे पंडित कुटुंबांनी त्यांच्या मुस्लिम शेजान्यांच्या मदतीने मुक्काम कायम ठेवला. परंतु दहशतवाद्यांनी त्यांना मदत करणाऱ्या मुस्लिम शेजान्यांना देखील मारण्यास कमी केले नाही. परिणामी या पंडित कुटुंबानी सुरक्षा दलांच्या मदतीने श्रीनगरमध्येच परंतु सुरक्षित अशा बंदोबस्तात वास्तव्य चालू ठेवले. हळूहळू वातावरण निवळले आणि ही कुटुंबे देखील त्यांचे व्यवसाय करू लागली. काहीची दुकाने होती. काहीजण शिक्षक किंवा इतर नोकन्यांमध्ये राहिले. परंतु आता नव्याने ज्या पद्धतीने हत्यासत्र सुरु करण्यात आले आहे त्यामुळे पुन्हा एकदा या मोजक्या लोकांमध्ये घबराट माजली आहे. या हत्यासत्रातील पहिली हत्या पंडित समुदायातीलच एक व्यक्ती माखनलाल बिंदू यांची झाली. त्यांचे औषधाचे दुकान होते. १८ वर्षांच्या कालावधीनंतर स्थानिक पंडित समुदायाच्या व्यक्तीची हत्या

यामध्ये सांप्रदायिक दुफळी माजविण्याचा हेतु असला तरी प्रशासनावर हल्ले करण्याचा हेतुही प्रमुख आहे. त्यामुळेच हे हत्यासत्र सुरु झाल्यानंतर आतापर्यंतच्या उपलब्ध आकडेवारीनुसार बत्तीसजणांची हत्या करण्यात आली आहे. यामध्ये २१ स्थानिक मुस्लिम, चार स्थानिक हिंदू आणि एक स्थानिक शीख यांचा समावेश आहे. तर राज्याबाहेरच्या व्यक्तींमध्ये पाच हिंदू आणि एका मुस्लिमाचा समावेश आहे. महणजेच दहशतवाद्यांनी त्यांच्या उद्दिष्टाला बाधा आणणाऱ्या मुस्लिमांना देखील मारण्यास मागेपुढे पाहिलेले नाही. ही बाब मुस्लिमांबद्दल पूर्वग्रह बाळगणांची लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे. या परिस्थितीत देखील काश्मीरमधील मूळच्या मुस्लिम समाजाने पंडित समुदायाबोरबरचे आपले संबंध बिघडवलेले नाहीत. परंतु हे चित्र सार्वत्रिक नाही. कारण केंद्र सरकारच्या प्रत्येक पावलामुळे काश्मीरमधील अस्वस्थता वाढताना दिसते

करण्यात आल्याने स्वाभाविकपणे त्याची प्रतिक्रिया भयभीत करणारी झाली. यानंतर काश्मीर खोऱ्यात प्रशासनात काम करणाऱ्या पंडित किंवा हिंदू समुदायात घबराट व अस्वस्थता निर्माण होणे स्वाभाविक होते. प्रशासनाने त्यांना सुरक्षा पुरवून त्यांच्यातली भीती दूर करण्याएवजी चार हजार हिंदू कर्मचाऱ्यांना रजा मंजूर करून टाकली. हे सर्वजण २०१० मध्ये सरकारतर्फे अमलात आणलेल्या पुनर्वसन योजनेत परतलेले होते. यातील जवळपास निम्या म्हणजे १८०० ते २००० लोकांनी तत्काळ काश्मीर सोडून जाणे पसंत केले. १९८९-९०ची ही पुनरावृत्ती मानावी लागेल.

दहशतवाद्यांनी यावेळी त्यांनी जाहीर केलेल्या उद्दिष्टपूर्तीसाठी योजनाबद्द रीतीने हत्यासत्र सुरु केले आहे.

आणि त्यामुळे त्या अस्वस्थतेचे उद्रेकही होताना आढळत आहेत. एका ताज्या उदाहरणाचा उल्लेख करता येर्इल. सप्टेंबर महिन्यात काश्मीरमधील प्रशासनातर्फे स्थलांतरित हिंदूसाठी एक ऑनलाईन पोर्टल सुरु करण्यात आले. ज्या हिंदूच्या मालमत्ता घाईमध्ये भीतीपोटी विकून टाकण्यात(डिस्ट्रेस सेल) आल्या होत्या किंवा ज्यांच्या मालमत्तावर अतिक्रमणे झालेली आहेत त्यांच्यासंदर्भात तक्रारी दाखल करण्यासाठी हे पोर्टल सुरु करण्यात आले. आता गेल्या तीस वर्षातील अशा मालमत्तांची संख्या भरपूर असणार हे उघड आहे. हे पोर्टल सुरु होताच तक्रारींचा ओघच सुरु झाला आणि तीन आठवड्यातच सातशे तक्रारी नोंदविण्यात आल्या. यानंतर या तक्रारींच्या आधारे प्रशासनाने कार्यवाही सुरु केली आणि या

जागा किंवा मालमत्ता खाली करण्याची मोहिम सुरु करण्यात आली. ज्यांनी कायदेशीरपणे व्यवहार करून या मालमत्ता विकत घेतल्या होत्या किंवा जे मुस्लिम शेजारी या पंडित समुदायाच्या मालमत्तांचे जतन करीत होत्या त्यांना त्या खाली करण्याचे आदेश देण्यात आले. यामुळे या प्रकाराबद्दल तीव्र नाराजी व संतापाची भावना पसरली. त्या नाराजीचा गैरफायदा दहशतवाद्यांनी घेतला नसता तरच नवल!

या घटनांचा उल्लेख करून श्रीनगरमधील पंडित समुदायाचे एक प्रमुख कार्यकर्ते संजय टिक्कू आणि शीख समुदायाचे कार्यकर्ते जगमोहनसिंग रैना यांनी एका निवेदनात म्हटले की केंद्र सरकार काश्मीरमधील बहुसंख्यक मुस्लिम समाजाला डिवचण्याचे काम करीत आहे आणि त्याची ही हिंसक प्रतिक्रिया होत आहे. ज्या शीख महिला मुख्याध्यापिकेची हत्या करण्यात आली त्यांनंतर शीख

आहे. या दोघांनी दोन वर्षांपूर्वी काश्मीरचा दर्जा बदलण्याच्या झालेल्या निर्णयाचे वर्णन करताना म्हटले की त्या निर्णयामुळे आम्ही जखमी झालो पण आता या जखमेचे रूपांतर कॅन्सरमध्ये होताना आम्हाला दिसत आहे. काश्मीरची जखम कॅन्सरमध्ये रूपांतरित होण्याची जर तेथील सामान्य माणसाची भावना झाली असेल तर वर्तमान केंद्र सरकारच्या दृष्टीने ती शरमेची बाब आहे.

काश्मीर समस्येची हाताळणी केवळ देखावेबाजी आणि जाहिरातबाजीने होऊ शकणार नाही. त्याचप्रमाणे मुस्लिमविरोधी पूर्वग्रह बाळगूनही या समस्येची सोडवणूक करता येणार नाही. बहुसंख्यकवाद, अल्पसंख्यकांना दुय्यम वागणूक व दर्जा आणि निवडणुकीतील मतांच्या हिशोब व आडारख्यांच्या आधारेही ती समस्या कधीच सुटू शकणार नाही. त्यामुळे या अटी व पथ्य पाळणारे राजकीय नेतृत्वच काश्मीरला दिलासा देऊ शकेल. नोटाबंदीचे एक उद्दिष्ट दहशतवादाचा नायनाट हे होते. काश्मीरचा विशेष दर्जा रद्द करताना देखील दहशतवाद नष्ट करण्याचे प्रमुख उद्दिष्ट व्यक्त करण्यात आले होते. काश्मीरमध्ये पुन्हा नंदनवन प्रस्थापित करण्याचे स्वप्रही दाखविण्यात आले होते. स्वप्ररंजन हा गुन्हा नाही. परंतु सामान्य जनतेच्या जिवाशी खेळ सुरु झाल्यावर तो गंभीर व अक्षम्य अपराध ठरतो. नोटाबंदी आणि जम्मू-काश्मीरचे विभाजन ही फसलेल्या स्वप्रांची उतुंग

स्मारके आहेत. विभाजनास दोन वर्षे उलटूनही येथे राजकीय प्रक्रिया सुरु होऊ शकलेली नाही. हत्यासत्रातील बर्ळींच्या घरी सांत्वनासाठी जाणे, बुलेटप्रूफ कवच दूर करणे यासारख्या देखावेबाज दृष्ट्यांचे पाळीव माध्यमांमार्फित प्रसारण करून काश्मीरमध्ये शांतता निर्माण होणार नाही. तसेच काश्मीरमधील बहुसंख्यक समाजाला दुखावूनही या समस्येचे निराकरण होणार नाही. तसेच आता विशेष दर्जा रद्द केल्यानंतर काश्मीरमध्ये जाऊन जमीनजुमला-मालमत्ता खेरेदी करण्याबाबतचा उन्मादी प्रचारही उपयोगी पडणार नाही. म्हणूनच संयम पाळणारे नेतृत्वच काश्मीरला दिलासा देऊ शकेल. केवळ बळाची भाषा करणारे असफलत्व ठरतील!

समुदायाने तीव्र नाराजी व संताप व्यक्त केला. कारण मुस्लिम व शीख समुदायात असला प्रकार क्वचितच घडलेला होता आणि तुलनेने त्यांचे संबंध सलोख्याचे असताना ही हत्या करण्यात आल्याचा संताप शीख समाजाने व्यक्त केला. मात्र पंडित-हिंदू समाजाप्रमाणे त्यांनी पलायन किंवा स्थलांतर केलेले नाही. एकीकडे बहुसंख्यक मुस्लिमांची विविध व नवनवे कायदे करून कोंडी करणे व त्यांना चिथावणे तर दुसरीकडे आपल्या राजकारणासाठी व राजकीय फायद्यासाठी अल्पसंख्यक हिंदू किंवा शीख समाजाला वापरायचे असे धोरण केंद्र सरकारने अमलात आणण्यास सुरुवात केल्याचे या दोघा कार्यकर्त्यांनी सांगितले. या राजकारणात मधल्यामध्ये सर्वसामान्य काश्मिरी माणूस भरडलाच जात नसून त्याला प्राणांनाही मुकाबे लागत

औद्योगिक शहराची जुनी ओळख

सोलापूर महानगरपालिका निवडणुकीच्या पार्श्वभूमीवर ८ ऑक्टोबर २०२१ रोजी आयोजित

बच्याच दिवसांनी आज मी सोलापूरला आलोय. मध्यंतरी आलो होतो. कोरोनाची साथ सुरु झाल्यानंतर अधिकारी, कार्यकर्ते, वैद्यकीय क्षेत्रातील लोक यांचा एक आत्मविश्वास वाढवायची गरज होती. सगळ्या जगामध्ये हे संकट होतं. आणि माझ्या लक्षामध्ये एक गोष्ट आली, की त्याला सामोरं जाण्यासाठी आपण ठाम भूमिका घेतली

नाही, तर कदाचित त्याच्यामध्ये आपला पराभव होईल. आणि म्हणून कोरोनाविरुद्ध लढाई दिली पाहिजे आणि त्या लढाईची सुरुवात राज्य सरकारच्या प्रतिनिधींना घेऊन आम्ही सोलापूरपासून केली. ती पहिली सभा ही सोलापूरला घेतली आणि त्यानंतर महाराष्ट्राच्या जिल्ह्याजिल्ह्यांमध्ये गेल्याच्यानंतर आज हे कोरोनाचं प्रमाण खाली आल्याचं चित्र दिसतंय. याचे

सोलापूरला पुन्हा मिळवून देऊ...

मेलाव्यात राष्ट्रवादी काँग्रेस राष्ट्रीय अध्यक्ष खासदार शरद पवार यांनी केलेले भाषण...

शंभर टके ब्रेय शासकीय यंत्रणेला जसे आहे, तसे डॉक्टर, नर्सेस किंवा आरोग्य खात्याची जबाबदारी सांभाळणारे सगळे घटक या सगळ्यांना त्याचं श्रेय द्यायला पाहिजे आणि त्या कामाची सुरुवात इथून झालेली आहे.

आणखी एका गोष्टीची मला आठवण आहे, की विधानसभेच्या निवडणुका आल्या. त्याच्या आधीच्या एक

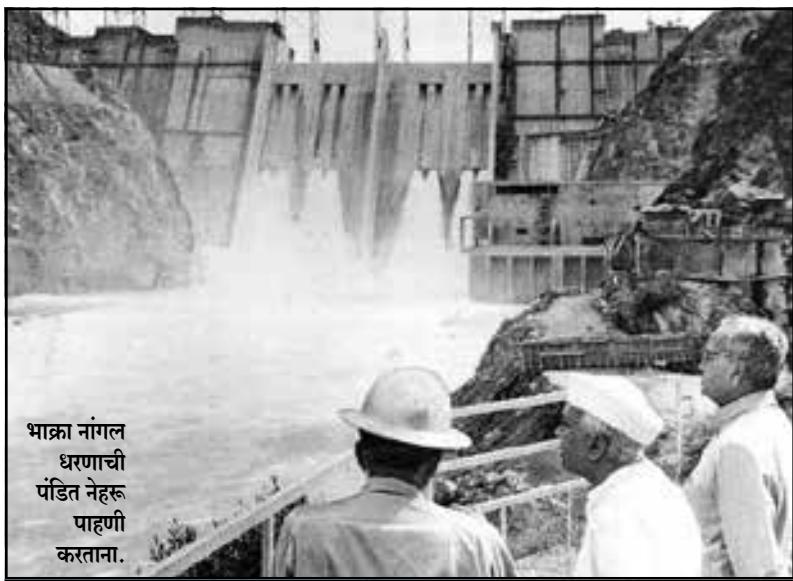
महिनाभरामध्ये पलापल सुरु होती आणि अनेक वर्षे या पक्षामध्ये काम केलेले, महत्त्वाची पदे ज्यांनी भोगली, असे अनेकजण पक्ष सोडून गेले. आणि त्यामुळं तरुण कार्यकर्त्यांच्या मनामध्ये एक प्रकारची अस्वस्था चालू होती. अशा वेळेला त्या पळपुळ्यांच्या विरुद्ध संघर्ष करण्याची आवश्यकता होती आणि तो निर्णय आम्ही संघटनेमध्ये घेतला. त्यासाठीची सुरुवात

याच सभागृहामध्ये सोलापूरपासून सुरु केली. मी पहिलं भाषण इथं दिलं आणि त्यानंतर महाराष्ट्राच्या सगळ्या जिल्ह्यांमध्ये गेलो आणि आपण बघितलं, की त्यावेळी एक चर्चा होती, की भाजपाचं राज्य येणार. आज त्याठिकाणी उद्घव ठाकरे आणि अजित पवारांच्या नेतृत्वाखाली आज सरकार त्याठिकाणी आलेलं आहे आणि त्याचं महत्त्वाचं कारण आपण आत्मविश्वासानं लढाई करण्याची भूमिका घेतली त्याचे हे सगळे परिणाम आहेत.

आज अनेक प्रश्न आपल्या सगळ्यांच्यासमोर आहेत. त्या प्रश्नांना सामोरं जायचं. पहिल्यांदा एकतर देशामध्ये राष्ट्र पातळीवरची सगळी जबाबदारी आज भाजपाकडं आहे. लोकशाहीच्या पद्धतीनं सरकार आलं त्याच्याबद्दल तक्रार करण्याचं कारण नसतं. पण सरकार सत्तेवर आल्याच्यानंतर त्या सत्तेचा उपयोग, मधाशी काही सहकाऱ्यांनी सांगितल्याप्रमाणं, लोकांच्या भल्याच्यासाठी करायचा असतो. पण आपण बघतो आहोत, की

आत्ता ज्यांच्या हातामध्ये सत्ता आहे, त्या सत्तेचा उपयोग एका वेगळ्या पद्धतीने केला जात आहे. हा देश दीडशे वर्षे ब्रिटिशांच्या अखत्यारित होता. तो मुक्त करण्यासाठी अनेकांनी कष्ट केले. सोलापूरचा इतिहास यासंबंधीचा एक जाज्वल्य इतिहास आहे. आणि म्हणून सोलापूर हे हुतात्म्यांचे शहर म्हणून संबंध हिंदुस्थानात ओळखलं जातं. त्या हुतात्म्यांचा जो संघर्ष होता, तो संघर्ष स्वातंत्र्याच्यासाठी होता. महात्मा गांधींचा विश्वास संपादन करून संबंध देश हा एकसंघ झाला, आणि दीडशे वर्षे ज्यांचं राज्य होतं त्या राज्यकर्त्यांना इथून हाकलून दिलं. हे सगळं करायला अनेकांचं नेतृत्व होतं. महात्मा गांधींचं नेतृत्व होतं. जवाहरलाल नेहरूंचं नेतृत्व होतं. सुभाषचंद्र बोस यांचं नेतृत्व होतं. मौलाना अबुल कलाम आझाद यांचं नेतृत्व होतं. किती नावं घ्यावी. अनेकांनी एक विचार दिला. नव्या पिढीला जागृत केलं आणि त्यामुळं हा देश स्वतंत्र झाला.

त्या स्वातंत्र्याच्यानंतर दीडशे वर्षे गुलामगिरीमध्ये असलेल्या या देशामध्ये विकास नावाची गोष्ट नव्हती. पण

भाक्रा नांगल
धरणाची
पंडित नेहरू
पाहणी
करताना.

राज्यकर्ते जे इंग्रज होते, त्यांना या देशाच्या विकासामध्ये यत्किंचित्सुद्धा आस्था नव्हती. आणि म्हणून ४७ साली स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर जवाहरलाल नेहरूंचं नेतृत्व लाभलं. जवाहरलाल नेहरूंनी या देशात पायाभूत सुधारणा कशा देता घेतील याबद्दलची खबरदारी घेतली. रेल्वेचं जाळं वाढवलं, वीजनिर्मितीची केंद्र उभी केली. भाक्रा नांगलसारखं धरण बांधलं. अनेक गोष्टी त्यांनी केल्या. आज त्याची आठवण का होते. हे सगळं मुलभूत काम त्यांनी केलं. आणि आजचं केंद्र सरकार काय करतंय. आजचं केंद्र सरकार, त्यांनी काही निर्णय घेतले, काय निर्णय घेतले? एखादी नवीन रेल्वे लाईन टाकली आणि दल्णवल्णाची सोय केली तर त्यांचं मी अभिनंदन करीन. पण ती नवीन रेल्वेलाईन टाकण्याच्या कामामध्ये त्यांना रस नाहीये. त्यांचा रस कधीही या देशात घडलं नाही, की या देशातले रेल्वे स्टेशनची विक्री करून त्याचं खासगीकरण करणं ही गोष्ट आज या राज्यकर्त्यांनी सुरु केलेली आहे.

म्हणजे ज्या देशामध्ये सुईसुद्धा तयार होत नव्हती, तिथं

रेल्वेचं इंजित तयार करण्याचं काम नेहरूंच्या काळात झालं. आज ते रेल्वेचं इंजिन असो किंवा रेल्वे लाईन असो, रेल्वेचं स्टेशन असो, समुद्रातलं बंदर असो की विमानतळ असो या सगळ्यांची विक्री करण्याची भूमिका आजचे राज्यकर्ते घेतायंत आणि त्यामुळं साहजिकच त्याला विरोध करण्याबद्दलची भूमिका घ्यावी लागेल.

आज सामान्य माणसाच्या दृष्टिनं सगळ्यात महत्त्वाचा प्रश्न हा महागाईचा प्रश्न आहे. काय चित्र दिसतंय आज आपल्याला एक दिवस असा जात नाही, आज आपल्याला वाचायला मिळतंय की आज पेट्रोलचे नाहीतर डिझेलचे भाव वाढलेत. पेट्रोल-डिझेलचे भाव वाढले याचा अर्थ ज्यांच्याकडं मोटार आहे त्यांना त्रास होतो असं नाही. दलणवळणाची साधनं ही ट्रक आहेत. त्या ट्रकमधनं भाजीपाला जातो. लोकांना लागणाऱ्या वस्तूंची वाहतूक होते. महागाई वाढते आणि शेवटी किंमती वाढतात. याची झळ ही सामान्य माणसाला पोहोचते. आजचं सरकार हे भाजपाचं सरकार आहे. त्याची जी नीती आहे, की महागाईला निमंत्रण देण्यासंबंधीची नीती आहे. आणि त्यामुळं सामान्य माणसाला संसार करणं अवघड झालंय. त्याची पूर्ण जबाबदारी आजच्या भाजपाच्या सरकारवर आहे. देशामध्ये अशांच्याबद्दल एक जनमाणस तयार करण्याची भूमिका ही विरोधी पक्षाला घ्यायला पाहिजे आणि आज राष्ट्रवादी कॉंग्रेस पक्षाचा कार्यकर्ता सामान्य लोकांच्या हिताची जपणूक करण्याच्यासाठी वेळप्रसंगी रस्त्यावरसुद्धा उतरल्याशिवाय राहणार नाही ही मनःस्थिती घेऊन आपल्याला त्याठिकाणी काम करावं लागेल.

हा देश शेतीप्रधान आहे. आज ६० टक्के लोक शेती

करतात. आज सोलापूर जिल्हा, एकेकाळचे औद्योगिक शहर हे, पण ती स्थिती इथं राहिली नाही. पण जिल्हा हा शेतीच्या क्षेत्रामधला अग्रभागी जिल्हा. देशातले अनेक राज्य, अनेक जिल्हे हे शेती उत्पादनात आघाडीवर आहेत आणि शेतकऱ्यांना दोन पैसे देऊन एक देशामधल्या बहुसंख्य लोकांचं जीवन आज बदलण्याबद्दलची खबरदारी घेतायंत. पण आज ज्यांच्या हातामध्ये देशाची सत्ता आहे, त्याची शेतकरी आणि शेतकऱ्याबद्दलच्या व्यवसायाबद्दल भूमिका काय. त्यांना शेतकऱ्यांविषयी आस्था नाही. परवा वाचलं, की काही प्रश्नांच्यासाठी उत्तर प्रदेशमध्ये लखीमपूरला लोक रस्त्यावर आले. कोण आले रस्त्यावर? शेतकरी रस्त्यावर आले. कशासाठी आले?, की आमच्या प्रश्नावर तिकडचं उत्तर प्रदेशमधलं भाजपचं सरकार दुर्लक्ष करतंय. म्हणून त्याबद्दलची नापसंती व्यक्त करण्याच्यासाठी, विरोध करण्याच्यासाठी त्या ठिकाणी शेतकरी आल्याच्यानंतर भाजपाचे नेते त्या रस्त्यानी जात असताना त्या शेतकऱ्यांच्या अंगावर त्यांनी गाड्या घातल्या आणि आठ लोक मृत्युमुखी पडले. सुप्रीम कोर्टानी परवा नोटीस काढली त्या सरकारला, की जे लोक मृत्युमुखी पडले त्याच्यामध्ये एक पत्रकार होता. त्याच्यामध्ये दोन सामान्य लोक होते. आणि पाच ते सहा शेतकरी होते. त्या सगळ्यांची माफी आता मागावी. पण तुमच्या हातामध्ये सत्ता लोकांनी दिली, ती या सगळ्या लोकांचं भलं करण्यासाठी दिली याचं विस्मरण भाजपा सरकारला पडलं. त्या भाजपा सरकारनी शेतकऱ्यांच्या अंगावर गाड्या घालून त्यांची एकप्रकारे हत्या करण्याच्यासंबंधीचं पाप त्याठिकाणी केलं. त्यामुळं साहजिकच

याचा एक संताप सर्व देशामध्ये आहे.

मी सोलापुरतल्या तुम्हा सर्व कार्यकर्त्यांना आवाहन करतो, की महाराष्ट्रातल्या भाजपा सोडून सगळ्या पक्षांनी निर्णय हा घेतलाय, की शेतकऱ्यांची हत्या करणाऱ्या या भाजपा सरकारचा निषेध करण्याच्यासाठी उद्याच्या ११ तारखेला संबंध महाराष्ट्र आपल्याला बंद ठेवायचाय. सोलापूर शहरसुद्धा आपल्याला बंद ठेवायचंय आणि भाजपा सरकारचा हा त्याठिकाणी निषेध करायचाय. माझी विनंती तुम्हा सगळ्यांना आहे, की तुम्ही सगळ्यांनी शांततेच्या मार्गानी, कुठेही कायदा हातामध्ये न घेता, कुठलाही अनुचित प्रकार होणार नाही याची काळजी घेऊन, कुठेही पोलिस यंत्रणेशी आपला संघर्ष येणार नाही याची खबरदारी घेऊन शांततेन शहर बंद करण्याच्या कामामध्ये तुम्ही लोकांनी रस्त्यावर यायची भूमिका घेतली पाहिजे आणि संबंध महाराष्ट्राला कळू द्या, की हुतात्म्यांचा इतिहास असलेलं हे शहर आज उत्तर प्रदेशमध्यल्या शेतकऱ्यांना हुतात्मा बनवायचं काम आज जर कुणी करत असेल तर त्याबद्दलची निषेधाची भावना अत्यंत शांततेन व्यक्त करण्याच्यासाठी संबंध महाराष्ट्रामध्ये सोलापूर अग्रभागी आहे. या प्रकारची स्थिती ही आपल्या सगळ्यांना निर्माण करायची आहे.

अनेक प्रश्न आपल्या पुढे आहेत. आज आपली महापालिका निवडणुकीच्यासंबंधी चर्चा याठिकाणी झाली. निवडणुका आल्यात. त्याच्यामध्ये लक्ष घालावं लागेल. यापूर्वीच्या निवडणुकीमध्ये आपण हवं तसं लक्ष दिलं नाही. त्याचा परिणाम कधी नाही ते या शहराच्या महानगरपालिका एका अशा विचाराच्या लोकांच्या हातामध्ये गेली, की त्याचा परिणाम एकंदर सोलापूर शहराच्या विकासावर विपरित झाला. आणि म्हणून हे चित्र बदलायचं असेल तर राष्ट्रवादी कौंप्रैस कार्यकर्त्यांनी याच्यामध्ये पुढाकार घेतला पाहिजे. आमचे सगळे जे नेते लोक आहेत शहरातले, त्यांची आणि माझी आज बैठक झाली. भाजपा सोडून इतर पक्षांशी आपल्याला एकजूट

करता आली तर ती एकजूट करण्याचा आपला प्रयत्न राहील. ती एकजूट झाली तर आपण एकत्र निवडणुकीला सामोरं जाऊ. पण ती एकजूट सन्मानानं झाली पाहिजे. राष्ट्रवादीच्या कार्यकर्त्यांचा सन्मान झाला पाहिजे. पण तिथं सन्मान नसेल तर आपण स्वतंत्रसुद्धा निवडणूक लढू याच्याबद्दल माझ्या मनामध्ये शंका नाही. आणि ती तयारी आज आपल्या सगळ्यांची असली पाहिजे.

माझी नेते मंडळींना विनंती ही आहे, की ही निवडणूक आपल्याला सोलापूरचा नक्षा बदलायच्या दृष्टिनं अत्यंत महत्त्वाची निवडणूक आहे. ५० टक्के जागा महिलांना द्यायचा निर्णय आपण देशात पहिल्यांदा महाराष्ट्र घेतला आणि आज ही ५० टक्के संधी महिलांना महापालिकेत मिळणार आहे. त्यामुळं आता भागाभागामध्ये, आता तीनचा मतदारसंघ होईल त्या तीनमध्ये कुठं महिलांचा वॉर्ड येईल, किती असतील हे मी आज सांगू शकत नाही. पण महिला कार्यकर्त्यांनी आतापासून त्याच्या तयारीला लागलं पाहिजे आणि जास्तीत जास्त जागा आपण महिलांना देऊन त्याठिकाणी आपला एक वेगळा चेहरा तयार केला पाहिजे.

दुसरी महत्त्वाची जी गोष्ट आहे, ती पक्ष बांधायचा असेल, लोकांचे प्रश्न सोडवायचे असतील तर अनुभवी लोकांची जशी मदत हवी आहे, तशीच तरुणांनासुद्धा पुढं केलं पाहिजे. त्यामुळं उद्या तिकिं द्यायचा प्रश्न आला तर त्यावेळेला तरुण कार्यकर्त्यांना विसरू नका. तरुणांचं एक कर्तृत्ववान नेतृत्व या शहरामध्ये तयार करण्याच्यासाठी या निवडणुकीमध्ये आपण तरुण लोकांना अधिक संधी द्या हा आग्रह माझ्यासारख्याचा त्याठिकाणी राहील. एका बाजूला ५० टक्के महिला, दुसऱ्या बाजूनं तरुणांची संख्या, तिसऱ्या बाजूनं अल्पसंख्याकांना मदत, चौथ्या बाजूनं मागासर्वर्गीयांचा एक मोठा वर्ग या शहरामध्ये आहे त्यांना संधी आणि त्याच्याबोर्बर समाजातल्या इतर घटकांनासुद्धा संधी असा एक वेगळा चेहरा हा विकासाच्यासंदर्भात आपण याठिकाणी करू इच्छितो.

हे सगळं कशासाठी करायचंय. सोलापूर शहराचं चित्र बदलायचंय. एकेकाळी सोलापूर शहर हे एक औद्योगिक नगरी म्हणून ओळखलं जात होत. याठिकाणी दोन कापड गिरण्या होत्या. सोलापूर शहर, तिथं पूर्व भागामध्ये सूतगिरणी होती. पॉवरलूमचा एक मोठा धंदा याठिकाणी होत होता. सोलापूर शहर विमानतळाशेजारी काही कारखाने होते, आज ही कारखानदारी त्याठिकाणी बघायला मिळत नाही. ही कारखानदारी जाणं ही सोलापूरच्या दृष्टिनं अत्यंत भयावह अशा प्रकारचं चित्र दिसतंय. आणि म्हणून याठिकाणी उद्योग कसे आणता येतील याच्यात लक्ष घालावं लागेल. मी महानगरपालिकेमध्ये राष्ट्रवादी जास्तीत जास्त यावं यासाठी आग्रह यासाठी करतोय की मला सोलापूरला जुने दिवस दाखवायचेत. मला सोलापूरला कारखानदारी आणायचीय.

आत्ताच याठिकाणी आपल्या भाषणामध्ये बोलत असताना सांगितलं गेलं, की आयटी इंडस्ट्री याठिकाणी आणायचा प्रयत्न करा. जरूर आणू, तुम्हाला एक माहितीसाठी सांगतो, एक काळ असा होता, की आयटी इंडस्ट्री महाराष्ट्रात नव्हती. पुण्यापासून जवळ आहे आणि तिथं एक साखर कारखाना येत होता. मी मुख्यमंत्री होतो. त्या साखर कारखान्याच्या भूमीपूजन करायला मला त्याठिकाणी बोलवलं. माझ्या डोक्यात दुसरी कल्पना होती. पण लोकांनी आग्रह केला की त्याठिकाणी साखर कारखाना काढायचाय. मुख्यमंत्री म्हणून तुम्ही या. मी गेलो. भूमीपूजन केलं. आणि भूमीपूजनाच्या भाषणामध्ये मी सांगितलं, असं काय घडलेलं नाही ते इथं घडणार आहे. लोक म्हणले, काय घडणार. म्हटलं, भूमीपूजन एकाचं केलं आणि कारखाने दुसरेच आले. मी सांगितलं, की याठिकाणी तुमचा साखर कारखाना ज्याचं भूमीपूजन मी केलंय तो होणार नाही. तुम्हाला यासाठी दुसरीकडं जागा देतो आणि त्याठिकाणी तुमचा कारखाना होईल. लोकांनी विचारलं की इथं काय करणार. मी सांगितलं, इथं मला आयटी सिटी करायचीय आणि आपल्याला आश्चर्य वाटेल, की हिंजवडी, मगरपट्टा आणि पंचशील पार्क या तीन भागामध्ये पुणे शहरामध्ये अडीच लाख इंजिनिअर आयटीमध्ये त्याठिकाणी काम करतायंत आणि ते नवरा-बायको दोघेही इंजिनिअर आहेत आणि अशी अनेक आहे. संबंध तिथलं अर्थशास्त्र बदललंय. सगळ्या घरांचं अर्थशास्त्र बदललंय. हे जर हिंजवडीला होऊ शकतं तर सोलापूरला का नाही? आणि ते आपल्याला सोलापूरला करायचा प्रयत्न करायचा आहे.

शहरातले जे प्रमुख नेते आहेत, मग भारत जाधव असतील, संतोष पवार असतील, बाकीचे सगळे अन्य सहकारी असतील, या सगळ्यांचा आग्रह हा आहे, की

औद्योगिकीकरणाच्यासाठी आपण एकत्र येऊन काहीतरी करण्याची गरज आहे. त्यासाठी महानगरपालिकेमध्ये योग्य पद्धतीनं धोरणं आखली आणि उद्योगाला प्रोत्साहित करण्याची नीती आपण ठरवली, तर माझी खात्री आहे, की इथं कारखानदारी वाढीला मदत झाल्याशिवाय राहणार नाही. आपले पालकमंत्री हे स्वतः व्यावसायिकसुद्धा आहेत. त्यामुळं त्यांना व्यवसायाचा अनुभव चांगला आहे. त्यामुळं असं आहे, की व्यवसायासंबंधी अनुभव आणि आस्था असलेला पालकमंत्री आपल्याकडे आहे. बाकीच्या सगळ्या नेत्यांची मानसिकता ती आहे आणि सोलापूरचा सामान्य तरुण आणि सामान्य माणूस हा कष्ट करायला कधी नाही म्हणत नाही. त्या कष्टाचा सन्मान करतो. त्या सन्मानाला संधी याठिकाणी द्यावी लागेल आणि ती देण्यासाठी सोलापूरच्या मग ते आयटी क्षेत्र असेल, आणखी दुसरं कुठलं क्षेत्र असेल, त्याच्या औद्योगिकीकरणामध्ये लक्ष घालावं लागेल आणि त्यासंबंधीचा जो आग्रह सगळ्या नेते मंडळींचा आहे, त्या आग्रहाच्या दृष्टिनं जे काही करता येईल ते आपण सगळे मिळून राज्य सरकाराला विनंती करू आणि याच्यात काही निर्णय घ्यायला लाऊ. एवढंच याठिकाणी या मेळाव्याच्यानिमित्तानं मी सांगू इच्छितो.

काही लोकांनी मला चिठ्ठी पाठवली, की काल कायतरी अजित पवारांच्याकडं काही सरकारी पाहुणे पाठवले होते. ते पाहुणे येऊन गेले. पाहुण्यांची चिंता आपल्याला नसते. मला आठवतंय, तुम्हाला आठवतंय का? निवडणुकीच्या आधी बँकेच्या एका प्रकरणात मला ईडीची नोटिस पाठवली. त्या बँकेच्या मी सभासद्दी नव्हतो. त्या बँकेचं मी आयुष्यात कधी कर्ज घेतलं नाही आणि असं असताना मला ईडीची नोटिस पाठवली. मला त्यांनी ईडीची नोटिस दिली आणि संबंध महाराष्ट्रानी भाजपाला वेडी ठरवली. त्यामुळं आज अजित पवारांच्याबद्दल काय असेल, आणखी कुणाच्याबद्दल काय असेल, काही गोष्टी त्यांनी केलेल्या असतील त्या गोष्टींच्याबद्दलचा परिणाम हा सर्वसामान्य माणसाच्या सत्तेपासून, सत्तेचा गैरवापर आजचे राज्यकर्ते कसे करतायंत यासंदर्भात निश्चितपणानं लोक त्यांना धडा शिकवल्याशिवाय राहणार नाहीत. यापेक्षा इथं मी अधिक बोलू इच्छित नाही. पण पुन्हा एकदा तुम्हाला एकच सांगतो, की या महानगरपालिकेच्या निवडणुकीमध्ये राष्ट्रवादीचा झेंडा हा फडकवला पाहिजे, त्यासाठी तुम्ही कष्ट केले पाहिजेत आणि सामुदायिकपणानं प्रयत्न करून या शहराचा चेहरा हा बदलण्याच्यासाठी आपण सगळ्यांनी कष्ट घेतले पाहिजेत. या कामाला माझी तुम्हाला साथ राहील एवढंच याठिकाणी सांगतो आणि माझे दोन शब्द संपवतो.

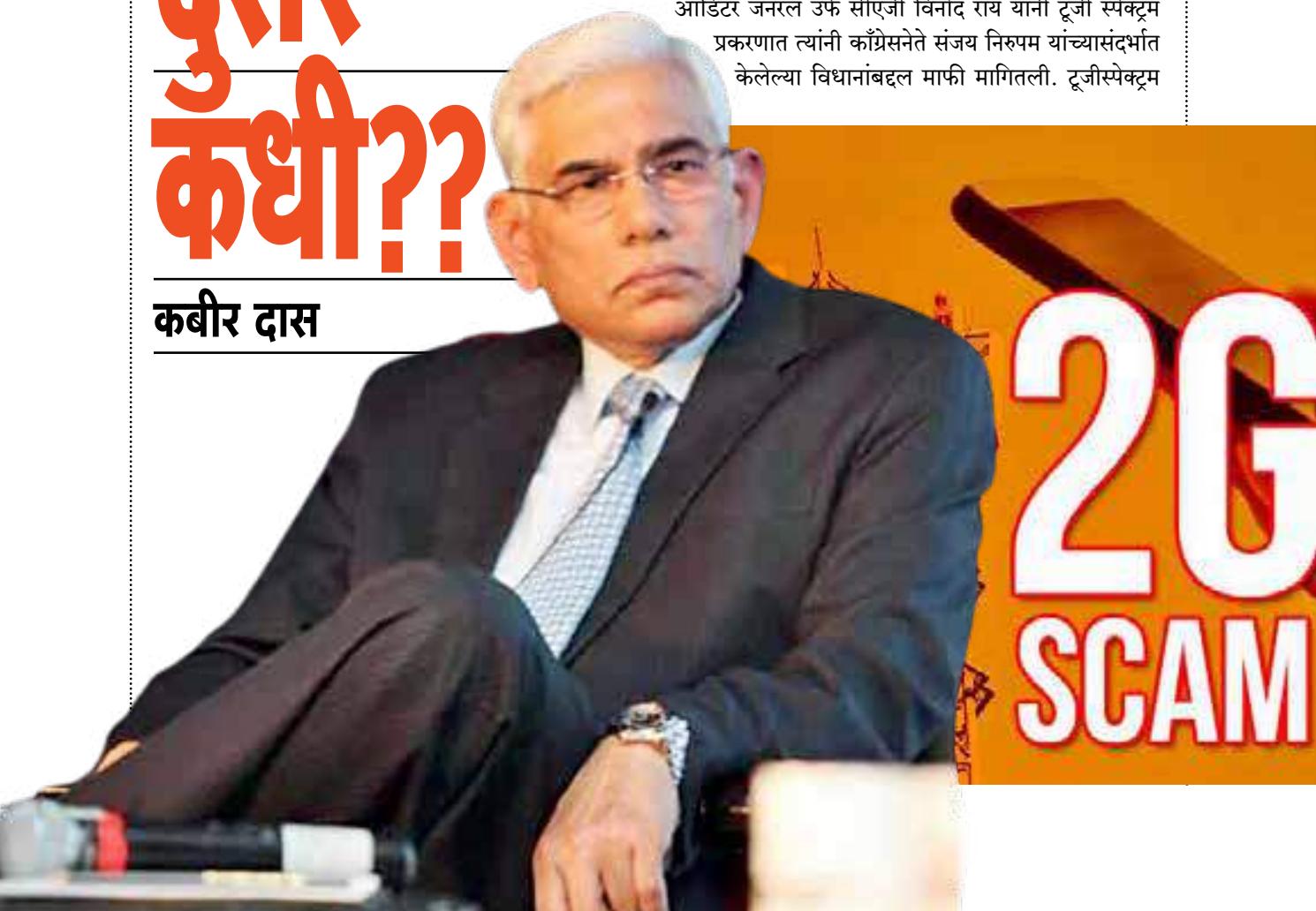

एक सत्य उघडकीस! दुसरे कैधी??

कबीर दास

सत्या शाश्वत असते, सत्याला मरण नसते, अखेर विजय सत्याचाच होतो अशी अनेक सत्यविषयक वचने आपल्याला माहिती आहेत. आपण ती आपल्या बोलण्यात वापरतही असतो. तरीही सत्य उघडकीस येण्यास जो वेळ लागतो तो इतका असतो की सत्याचा विजय होऊनही तो निरुपयोगी ठरतो. ज्याप्रमाणे न्याय वेळच्यावेळी होणे महत्वाचे असते त्याचप्रमाणे सत्य वेळेवर उघडकीस येणेही तेवढेच महत्वपूर्ण असते. ‘जस्टिस डिलेड जस्टिस डिनाइड’ म्हणजे विलंबाने झालेला न्याय म्हणजे न्याय नाकारण्याचाच एक प्रकार आहे हा वाकप्रचार सुप्रसिध्द आहे आणि त्याद्वारे वेळेवर न्याय होण्याचे महत्व अधोरेखित होते. फार पूर्वी एका विडंबन नाटकाच्या अखेरीस महात्मा गांधी यांचे पात्र रांगमंचावर येते. सततच्या अन्यायाने पिडलेल्या परंतु अखेरीला न्याय मिळालेल्या नायकाला हे पात्र जेव्हा, ‘लक्षात ठेव, अंतिम विजय सत्याचाच होतो’ असे महटल्यावर हा नायक उसळून म्हटतो, ‘बापू, सत्य हे जर सत्य असते तर मग त्याचा विजय नेहमी शेवटीच का होतो, पहिल्याच झटक्यात का होत नाही?’ बापूना निरुत्तर करणारा हा प्रश्न असतो!

अलीकडे भाजी महालेखानियंत्रक उर्फ कंट्रोलर ऑडिटर जनरल उर्फ सीएजी विनोद राय यांनी टूजी स्पेक्ट्रम प्रकरणात त्यांनी कॅग्रेसनेते संजय निरुपम यांच्यासंदर्भात केलेल्या विधानांबद्दल माफी मागितली. टूजीस्पेक्ट्रम

प्रकरणी सादर केलेल्या अहवालातून माजी पंतप्रधान मनमोहनसिंग यांचे नाव वगळण्यात यावे यासाठी तत्कालीन खासदार संजय निरुपम यांनी आपल्यावर दबाव आणला होता. असा आरोप विनोद राय यांनी एका मुलाखतीत केला होता. त्यांच्या या विधानाला संजय निरुपम यांनी आव्हान दिले होते आणि विनोद राय यांच्याविरुद्ध न्यायालयात अब्रूनकसानीचा दावाही दाखल केला होता. त्यावरील सुनावणीच्या अंतिम टप्प्यात विनोद राय यांच्यातर्फे कोर्टला माफीनामा सादर करण्यात आला. निरुपम यांच्याबद्दल केलेल्या विधानांमुळे त्यांना, त्यांच्या कुटुंबियांना व सर्व संबंधितांना झालेल्या मनःस्तापाची कल्पना आपण करू शकतो आणि त्याबद्दल बिनशर्त माफी मागतो असे त्यांनी या माफीनाम्यात म्हटले आणि निरुपम यांनी त्यांच्यावर असा कोणताही दबाव आणलेला नसल्याचे स्पष्ट केले.

आ प ल य ।
सर्वांना आठवतच असेल की युपीए-२ सरकारच्या काळात दूजी स्पेक्ट्रम प्रकरण आणि कोळसा खाणी परवाने प्रकरण

प्रचंड गाजले होते. यासंदर्भात विनोद राय यांनी महालेखानियंत्रक या नात्याने दिलेल्या दोन अहवालांमुळे मनमोहनसिंग सरकारची प्रतिमा प्रचंड प्रमाणात मलिन झाली होती. त्यांच्या राजवटीवर महाघोटाळे व महाप्रश्नाचाराचे आरोपही झाले. एका सुनियोजित कटाप्रमाणे या

सरकारविरुद्ध बदनामीची मोहिम सुरु करण्यात आली होती. या मोहिमेत संघ परिवाराची मंडळी अग्रभागी होती. अर्थातच त्यांनी यावेळी वेगळे सोंग घेतले होते. तुम्हाला आठवत असेल अरबिंद केजरीवाल यांनी 'ईडिया अगेन्ट करण्यान' अशी मोहिम सुरु केली होती. त्यांनी त्यावेळच्या अनेक केंद्रीय मंत्रांवर वृत्तपत्रातून आलेलेच आरोप जाहीरपणे करून ते जणूकाही भ्रष्टाचार नष्ट करण्यासाठी पृथ्वीवर अवतीर्ण झालेले देवदूत असल्याचा आव आणलेला होता. त्यांच्या या मोहिमेत महाराष्ट्रातले एक जबरदस्त मोठे समाजसेवक अगदी उत्साहाने

नुसते सहभागी झाले नाहीत तर त्यांनी जवळपास त्याचे नेतृत्वच केले. म्हणजे आपण किती ताकदवान आहोत याचे प्रदर्शन करण्यासाठी त्यांनी उपोषणस्थळी पळत जाण्याचा एक नाट्यमय प्रयोग केला. उपोषणे केली. पण अरविंद केजरीवाल फारच हुशार निघाले त्यांनी त्यांचा राजकीय हेतु साधल्यानंतर समाजसेवकांकडे सोयीस्कर पाठ फिरवली. या सर्व मोहिमेत (याला आंदोलन किंवा चळवळ म्हणणे चूक आहे) संघ परिवार सहाय्यकाच्या भूमिकेत राहिला. त्यांनी त्यांच्या हस्तक व बगलबच्यांमार्फत या मोहिमेला सर्व साधनसामग्रीची मदत केली. या वातावरणात मनमोहनसिंग सरकारची यथेच्छ बदनामी झाली. लोकसभा निवडणुकीत एक अवतारी पुरुष समोर आले. त्यांनी पंतप्रधानपदासाठी कोणताही विधिनिषेध न बाळगता दावा केला. पक्षातल्या लोकांना बिनधास्तपणे बाजूला सारून त्यांनी खोटीनाटी, हलकी, हीन दर्जाची सवंग भाषणे देऊन या बिघडलेल्या वातावरणाचा फायदा घेतला व ते

लागेल. केवळ संजय मिरुपम यांच्याविरुद्ध खोटे विधान करण्यापुरता या माफीखोर नोकरशहाचा गुन्हा मर्यादित नाही. या माफीखोराने त्याला मिळालेल्या घटनात्मक पदाचा चक्र गैरवापर केला आणि लोकांची दिशाभूल करणारे खोटे अहवाल सादर केले हा अपराध आहे. यासंदर्भात काही वकील मंडळी विनोद राय यांच्या विरोधात कोर्टात दाद मागण्याच्या तयारीत आहे. कोळसा खाण परवाने प्रकरणात या माफीखोर महालेखानियंत्रकाने १.७६ लाख कोटि रुपयांचा संभाव्य तोटा हा प्रत्यक्षात झाल्याचे अहवालाद्वारे भासविले व त्या आभासी तोट्याच्या खोट्यानाट्या बातम्याही पाळीव माध्यमांनी ईमानइत्तबरे रात्रंदिवस प्रसारित करून लोकांना पूर्णपणे संभ्रमित केले. यावेळी कायदेपंडित कपिल सिंबल यांनी जीव तोडून हा तोटा 'नोशनल' म्हणजेच संभाव्य किंवा आभासी असल्याचे सांगण्याचा प्रयत्न केला होता. उत्सहाच्या भरात त्यांनी 'झिरो लॉस' असे सांगितल्यावर त्यांची यथेच्छ टिंगलटवाळी व

देशाचे पंतप्रधान झाले. यामध्ये त्यांना कोणीकोणी मदत केली त्यांचे क्रूण ते आता फेडताना आढळत आहे.

हे विषयांतर झालेले असले तरी त्याची मुद्दाम आठवण देण्याचे कारण असे की एका तद्दन खोट्या अहवालाच्या आधारे एका सरकारला कसे बदनाम करण्यात आले आणि सर्व व्यवस्था आतून कशी पोखरून काढण्यात आली होती हे लक्षात यावे. माजी महालेखानियंत्रक विनोद राय उर्फ आताच्या युगातल्या माफीखोर परिवाराचे प्रमुख सदस्य यांनी देशाची कशी दिशाभूल केली हेही यानिमित्ताने समजून घ्यावे

टीका करण्यात आली होती. परंतु मागाहून सिंबल खोे ठरले. स्पेक्ट्रम प्रकरणात देखील ए.राजा हे निर्दोष सुटले आणि आता तर कुणाला त्या धादात खोेपणाची आठवणही होताना दिसत नाही हे सर्व चकित करणारे आहे. घटनात्मक पदावर बसलेला एक नोकरशहा चक्र चुकीचे अहवाल सादर करतो आणि त्याला कोणतेही शासन होत नाही ही व्यवस्था अजब म्हणावी लागेल. त्यामुळेच आता काही वकील मंडळींनी त्यांच्या विरोधात कायदेशीर पावले उचलण्याचा विचार सुरु केला आहे. तसे घडले तर ती अतिशय स्वागतार्ह बाब ठरेल कारण

यामुळे नोकरशाहीचे जे राजकीयीकरण झाले आहे आणि काही नोकरशहा विशिष्ट राजकीय शक्तींशी संगनमत करून आपल्या पदाचा दुरुपयोग करतात ते प्रकार थांबतील.

विनोद राय हे सीएजी पदावरून २०१३ मध्ये निवृत्त झाले. वर उल्लेख केल्याप्रमाणे सीएजी सारख्या घटनात्मक व उच्च पदावरील व्यक्तींना निवृत्तीनंतर सरकारी किंवा कोणतेही खासगी पद स्वीकारण्यास राज्यघटनेने प्रतिबंध केला आहे. परंतु २०१४ मध्ये झालेल्या सत्ताबदलानंतर राज्यघटनेचे पालन करण्याएवजी तिच्या चिंध्या करणे, तिला फाट्यावर मारण्याचे प्रकार सुरु झाले. त्या मालिकेतच २०१६ मध्ये केंद्र सरकारने 'बँक्स बोर्ड ब्यूरो' नावाने एक स्वायत्त संस्थेची स्थापना केली. या नव्या संस्थेचे अध्यक्ष म्हणून माफीखोर राय यांची नेमणूक करण्यात आली. त्यावेळी कांग्रेसने केवळ आरडाओरडा करण्यापलीकडे काहीही केले नाही. राज्यघटनेतील कलमाचा केवळ संदर्भ देऊन ही मंडळी शांत बसली.

केला जातो आणि आपल्या आवडत्या किंवा आपल्याच वर्तुळात किंवा परिवारातील मंडळींना झुकते माप कसे दिले जाते. विनोद राय यांची कारकिर्द पाहता त्यांच्याबाबत कोर्टात दाद मागण्याबाबत सुरु करण्यात आलेल्या हालचाली योग्यच म्हणाव्या लागतील.

याच पार्श्वभूमीवर आणखी एका प्रकरणात केंद्र सरकारच्या विरोधात न्यायालयास भूमिका घेण्याचा प्रसंग आलेला आहे. 'पेंगसस स्पायवेअर' प्रकरण सर्वांच्या आठवणीत असेलच. तरीदेखील थोडीशी आठवण येण्यासाठी हे काही तपशील. काही महिन्यांपूर्वी देशातील अनेक राजकारणी, पत्रकार, सामाजिक कार्यकर्ते, अँमेस्टी व तत्सम स्वयंसेवी संघटना, न्यायाधीश, बुधीजीवि यांचे फोन 'हॅक' करण्यात येत असल्याच्या बातमीने खळबळ उडवली होती. त्यावरून एवढा वादंग झाला होता की सरकारला जाब विचारण्यासाठी विरोधी पक्षांनी संसदेत विशिष्ट नियमांचाली

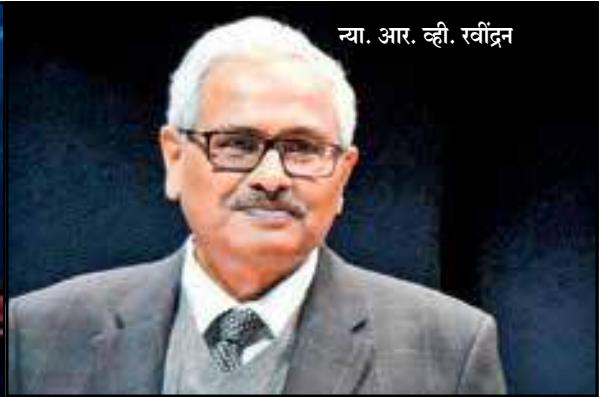
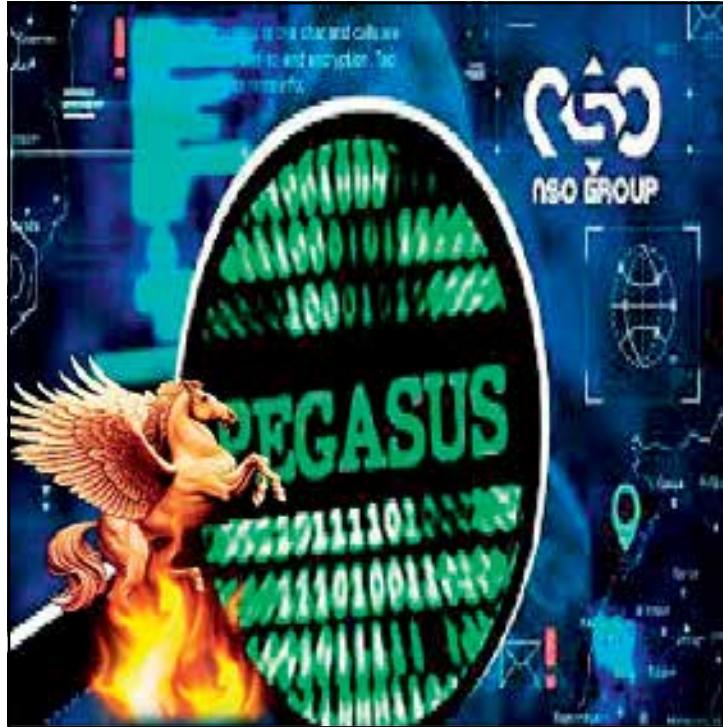

माफीखोरांचे फावतच गेले. यानंतर 'बीसीसीआय' ही भारतीय क्रिकेटचे नियमन करणारी संस्था आहे तिच्यावर सरकारचे लक्ष होतेच. सर्वात श्रीमंत क्रीडा संस्था असा तिचा लौकिक आहे. ही संस्थाही सरकारी पंखाखाली असावी अशा चाली, खेळ्या सुरु झाल्या. बीसीसीआयच्या वादात सर्वोच्च न्यायालयाने त्यावर प्रशासक नेमण्याचे ठरवले. त्यासाठी विनोद राय यांची निवड करण्यात आली. हे पद लळू पगाराचे होते अशी त्यावेळी चर्चा होती. या तपशीलावरून स्पष्ट होणारी गोष्ट एवढीच आहे की राज्यघटना झुगारून राज्यकारभार कसा

चर्चा, चौकशीसाठी संयुक्त संसदीय समिती स्थापन करावी अशा मागण्यांचा आग्रह धरला. सरकारने स्पष्टीकरण करण्याएवजी लपवाळपवीचा खेळ सुरु केला. परिणामी पावसाळी अधिवेशनात लोकसभेचे कामकाजच होऊ शकले नाही. संपूर्ण अधिवेशन विरोधक चर्चेची मागणी करीत राहिले व सरकारनेही आडमुठी व ताठर भूमिका घेऊन चर्चेसाठी दरवाजे बंद केले. परिणामी गोंधळातच अधिवेशन समाप्त झाले. पण पेंगसस स्पायवेअर म्हणजे काय ? हे एक असे स्पायवेअर किंवा सॉफ्टवेअर किंवा आपल्या आवडत्या किंवा आपल्याच वर्तुळात किंवा परिवारातील मंडळींना झुकते माप कसे दिले जाते. विनोद राय यांची कारकिर्द पाहता त्यांच्याबाबत कोर्टात दाद मागण्याबाबत सुरु करण्यात आलेल्या हालचाली योग्यच म्हणाव्या लागतील.

उपयोग करून थेट तुमचे मोबाईल, लॅपटॉप वगैरे हँक करता येतात. या ॲपचा उपयोग करून थेट दुसऱ्याच्या मोबाईल किंवा लॅपटॉपमध्ये प्रवेश करता येतो आणि त्यानंतर तुम्ही जो

न्यायाधीश, सामाजिक कार्यकर्ते व स्वयंसेवी संघटना यांचा समावेश आढळून येतो. म्हणजेच ही मंडळी फारतर वर्तमान राजवटीच्या विरोधात असतील किंवा या राज्यकर्त्यांच्या

वापर कराल त्याची सगळी नोंद या स्पायवे अरद्वारे ज्यांना हवी असते त्यांच्याकडे होत राहते. थोडक्यात नागरिकांवर पाळत ठेवण्याचा हा एक अत्याधुनिक प्रकार किंवा साधन आहे. हे स्पायवे अर इस्त्रायलमधील संरक्षण सामग्री तयार करणारी कंपनी 'एनएसओ'ने तयार केले आहे. कंपनीच्या दाव्यानुसार ते हे स्पायवे अर फक्त कोणत्याही देशांना म्हणजे तेथील सरकारालाच विकतात. कोणत्याही खासगी व्यक्तीस किंवा कंपनीला ते विकत नाहीत. एखाद्या देशाचे सरकार किंवा त्या देशाची अधिकृत सरकारी संस्था किंवा यंत्रणाच हे स्पायवे अर खेरेदी करू शकते असा कंपनीचा दावा आहे. इस्त्रायल सरकारने देखील त्यास दुजोरा दिला असून भारतात हे स्पायवे अर वापरले जात असेल तर तो भारताचा अंतर्गत विषय किंवा बाब आहे असे सांगून हात झटकले आहेत. कंपनीच्या म्हणण्यानुसार हे स्पायवे अर प्रामुख्याने देशाचे शान्त, दहशतवादी, मादक पदार्थ व इतर क्षेत्रातील तस्कर यांच्याविरुद्ध वापरले जाणे अपेक्षित आहे. परंतु भारतात हे स्पायवे अर ज्यांच्या विरोधात वापरले जात आहे त्यात कुणीही देशाचा शत्रू, दहशतवादी किंवा तस्कर नसल्याचे आढळून येते. जी नावे व नावांची यादी प्रकाशात आली त्यामध्ये पत्रकार, बुधदीजीवि, काही राजकीय नेते,

कारभारावर असंतुष्ट असल्याने टीका करीत असतील. पण म्हणून ते देशद्रोही किंवा दहशतवादी या श्रेणीत समाविष्ट होत नाहीत. तसेच राज्यघटनेने टीका करण्याचा अधिकार दिलेला असताना ही मंडळी काही बेकायदेशीर कृत्य करीत आहेत असेही सिद्ध होत नाही. मग या मंडळीचे फोन हँक करण्याचे कारण काय? हिंदू या प्रतिष्ठित वृत्तपत्राचे संपादक एन राम यांचा या यादीत समावेश आहे. राम यांची सचोटी आणि पत्रकारिता ही निर्विवाद आहे. मात्र त्यांना वर्तमान राज्यकर्त्यांची काही धोरणे नापसंत आहेत आणि त्याबद्दल ते सातत्याने बोलतही असतात व आपला विरोधी प्रकट करीत असतात. याचा अर्थ देशद्रोही किंवा दहशतवादी होत नाहीत. त्यामुळेच त्यांचे नाव या यादीत येणे हा एकप्रकारे आश्चर्याचा व धक्कादायक असा मुद्दा होतो. त्यामुळेच ही माहिती प्रसिद्ध झाल्यावर राम आणि अन्य काही पत्रकार तसेच वकीलांनी सर्वोच्च न्यायालयात याचिका दाखल करून या प्रकरणाच्या निःपक्ष तपासाची मागणी केली.

सर्वोच्च न्यायालयाने या प्रकरणी निर्णय दिला आणि सायबरक्षेत्रातील तीन तज्जांची समिती नेमून तिच्याद्वारे या प्रकरणाची शहनिशा करण्याचा निर्णय दिला आहे.

या समितीचे कामकाज सर्वोच्च न्यायालयाच्या माजी न्यायमूर्तीच्या देखरेखीखाली होणार असून ती जबाबदारी निवृत्त न्यायमूर्ति आर. व्ही. रवींद्रन यांच्याकडे सोपविण्यात आली आहे. सर्वोच्च न्यायालयाने याचिकाकर्त्यांच्या बाजूने निर्णय देऊन नागरी स्वातंत्र्याबाबत आग्रही असलेल्या लोकांनाच एकप्रकारे न्याय दिला आहे. कारण केंद्र सरकारने पेंगसस प्रकरणी केवळ नाकारात्मक भूमिका घेऊन खुलासा करण्यात टाळाटाळ केली. संसदेत तर सरकारने या विषयावर चर्चा देखील होऊ दिली नाही. राष्ट्रीय सुरक्षा व गोपनीयतेचा आधार घेऊन सरकारने या स्पायवेअरच्या संदर्भात उत्तरे नाकारण्याचा सपाटा लावला होता. सर्वोच्च न्यायालयात या याचिकेवर सुनावणी सुरु झाल्यानंतर देखील सरकारने ननाचा पाढा कायम ठेवला आणि नेहमीचे राष्ट्रीय सुरक्षेचे कारण पुढे करण्याचा खाक्या सुरु ठेवला. मात्र सर्वोच्च न्यायालयाने सरकारला याबाबत कडकपणे सुनावताना म्हटले, की राष्ट्रीय सुरक्षा आणि गोपनीयतेचा बागूलबोवा उभा करून नागरिकांवर पाळत ठेवण्याचा मुक्त परवाना सरकारला मिळालेला नाही. लोकशाहीमध्ये अनियंत्रित पाळत ठेवण्याचा प्रकार चालणे उचित नाही. ठोस आणि निश्चित अशा पुराव्यांच्या आधारेच हे काम केले गेले पाहिजे असेही न्यायालयाने नमूद केले. या प्रकरणातील सुनावणीच्या वेळी सर्वप्रथम कोटांने सरकारला चौकशी समिती नेमण्यास सांगितले ते सरकारने नाकारले होते. मग न्यायालयाने सरकारला प्रतिज्ञापत्रावर याबाबतच्या वस्तुस्थितीचा खुलासा करण्यास सांगितले. सरकारने त्यासही नकार दिल्यानंतर मात्र न्यायालयाने आता न्यायालयच याबाबत

निर्णय करील असे जाहीर केले. त्यानंतर सरकारला उपरती झाली आणि सरकारने ते चौकशी समिती नेमण्यास तयार आहेत असे न्यायालयास सांगितले. त्यास न्यायालयाने नकार दिला. याचिकाकर्त्यांनी न्यायालयाच्या देखरेखीखाली चौकशी समितीची मागणी केलेली आहे. त्यामुळे याबाबत न्यायालयच समितीची स्थापना करील असे सरकारला सुनावण्यात आले.

त्यानुसार न्यायालयाने तज्जांची समिती नेमण्याबोरच तिच्यावर देखरेखीसाठी निवृत्त न्यायमूर्तीची नेमणूकही केली. नागरी स्वातंत्र्य, कायद्याची सर्वांसाठी समानता आणि नागरिकांच्या खासगी किंवा वैयक्तिकतेवर(प्रायव्हसी) जर आघात होत असतील न्यायालये मूकदर्शक होऊ शकणार नाहीत व त्यात न्यायालयांना हस्तक्षेप करून या नागरी स्वातंत्र्यांचे रक्षण करावेच लागेल अशी स्पष्टेकीही न्यायालयाने यानिमित्ताने केली.

सर्वोच्च न्यायालयाने समितीच्या कार्यकक्षेत सात मुद्यांचा समावेश केला आहे आणि ते मुद्दे सर्वसमावेशक आहेत. सरकारला त्या मुद्यांना उत्तरे देताना टाळाटाळ करता येणार नाही असे तूरत्स तरी दिसते. या प्रकरणातला सर्वांत कलीचा मुद्दा हा आहे की हे स्पायवेअर भारत सरकारने किंवा सरकारच्या एखाद्या अधिकृत संस्थेने, यंत्रणेने खरेदी केले आहे काय? हा प्रश्न उपस्थित होण्याचे एकमेव कारण म्हणजे केवळ कोणत्याही देशाच्या सरकारलाच त्याची विक्री करण्याबाबत या स्पायवेअर कंपनीने दावा केला आहे. त्यामुळेच याचिकाकर्त्यांनी देखील सरकारकडे याचीच विचारणा केली होती. न्यायालयाने त्या मुद्याचा समावेश कार्यकक्षेत केलेला

आहे. या मुद्याच्या उत्तरातूनच अनेक प्रश्नही निर्माण होणार आहेत. कारण सर्वप्रथम हे स्पायवेअर खरेदी करण्याची बाब सरकारने आतापर्यंत मान्य न करण्याचे कारण काय?

तसेच हे स्पायवेअर केवळ दहशतवादी, देशद्रोही, तस्कर यांच्या विरोधात वापरणे अपेक्षित असताना देशातील विरोधी पक्षनेते, पत्रकार, बुध्दीजीवि, न्यायाधीश, वकील, सामाजिक कार्यकर्ते, स्वयंसेवी संघटना

यांच्याविरोधात वापरण्याचे कारण काय?

न्यायालयाने या मुद्याचा समावेश करून सरकारला कोंडीत पकडले असल्याचे तूरतीस तरी दिसते. सरकारचा आतापर्यंतचा पवित्र पाहता आडवळणाने, अप्रत्यक्षपणे का होईना सरकारने हे स्पायवेअर ते वापरत असल्याचे मान्य केलेले आढळते. या स्पायवेअरच्या संदर्भातच संसदेत विचारलेल्या एका प्रश्नाला उत्तर देताना नवे माहिती तंत्रज्ञानमंत्री अश्विन वैष्णव यांनी सरकारतरफे ठेवण्यात असलेली पाळत ही नियमानुसारच होत आहे असे मोघम उत्तर दिलेले होते. त्यामुळे त्याचा अर्थ असा लावण्यात आला की हे स्पायवेअर सरकारकडून वापरले जात आहे.

कार्यकक्षेतील मुद्यावर न्यायालयाने समितीला शिफारशी करण्यास सांगितले आहे. त्यातील सर्वप्रथम मुद्य हा नागरिकांच्या खासगीपणाच्या सुरक्षिततेचा ठेवण्यात आला आहे. या सुरक्षेची हमी नागरिकांना देण्यासाठी कोणती खात्रीशीर उपाययोजना करणे शक्य आहे याबाबत समितीने शिफारस करावी अशी न्यायालयाची सूचना आहे. लोकांच्या खासगीपणाचा भंग किंवा त्यावर अतिक्रमण करता येणार नाही याबाबतच्या सूचनाही समितीला करण्यास सांगितले आहे. एका मुद्याबाबत न्यायालयाने समितीला विशेष लक्ष देण्यास सांगितले आहे. सायबर सुरक्षेचा भेद करणाऱ्या प्रकरणांचा तपास करण्यासाठी एका स्वतंत्र आणि अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाने

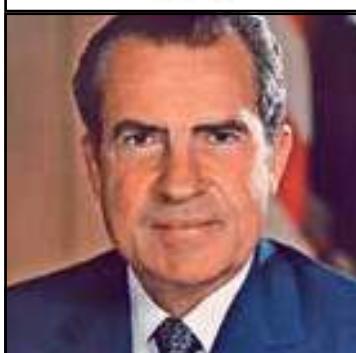
युक्त अशा यंत्रणेची स्थापना करणे शक्य आहे काय याबाबतही समितीने विचार करावा असे न्यायालयाने सुचविले आहे. ही यंत्रणा स्वायत्त असावी असेही न्यायालयाने सुचविले आहे.

संसदेच्या पावसाळी अधिवेशनात पेंगसस स्पायवेअरचा मुद्य गाजला होता आणि विरोधी पक्षांनी त्या मुद्यावर संसदेचे कामकाज रोखून सरकारच्या ताठर व आडमुठ्या भूमिकेचा पर्दाफाश देशासमोर केला होता. आता न्यायालयाने यासंदर्भात सरकारला बोलते करण्यासाठी समिती स्थापनेचे पाऊल उचलले आहे. त्याला सरकारकडून कसा प्रतिसाद व सहकार्य मिळणार काय? कारण या समितीला स्पायवेअरची खरेदी व त्याच्या वापराचा शोध घेण्यास सांगण्यात आले आहे. आता सरकार समितीला उत्तरे देण्याची टाळाटाळ करु शकेल काय असा प्रश्न आहे. संसदेच्या आगामी अधिवेशनात हा विषय उपस्थित करण्याचा विचार विरोधी पक्षांनी बोलून दाखविलेला आहे. परंतु प्रकरण न्यायप्रविष्ट व न्यायालयीन समितीपुढे असल्याचे सांगून सरकार पुन्हा चर्चा नाकारुही शकते. त्यामुळे नोव्हेंबरच्या तिसऱ्या आठवड्यात होणाऱ्या संसदीय हिवाळी अधिवेशनात गोंधळ होणार काय याचीही उत्कंठा निर्माण झाली आहे.

पेंगसस आणि विनोद राय प्रकरणात विरोधी पक्षांचा नैतिक विजय तर झाला आहे. परंतु अपराध्यांना सजा मिळून न्याय कधी होणार हाही प्रश्न अनुतरितच आहे. फोनचे टॉपिंग केल्याच्या प्रकरणात भारतात रामकृष्ण हेगडे यांच्यासारख्या लोकप्रिय मुख्यमंत्र्याला राजीनामा द्यावा लागला होता. अमेरिकेत विरोधी पक्षांच्या कचेच्यांमधील फोन टॉपिंग केल्याच्या प्रकरणात रिचर्ड निक्सन यांच्याविरोधात महाभियोगाचा प्रस्ताव संमत झाल्यानंतर त्यांनी अमेरिकेच्या अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला होता. अशी प्रकणे उघडकीस येऊनही सरकार बिनदिक्तपणे आणि लज्जाहीनपणे सतेत कायम आहे. अन्य एखाद्या देशात असे घडले असते तर कदाचित प्रचंड जनक्षोभ उसळला असता. पण भारत देश महान आहे आणि येथील जनताही महान आहे! त्यामुळे त्या

प्रकरणांमध्ये खरोखर न्याय होईल काय ही बाब प्रश्नचिन्हांकित व शंकास्पदच वाटते!

रामकृष्ण हेगडे

रिचर्ड निक्सन

प्रत्येक घराला एक मन आसतं. प्रत्येक शहराला एक व्यक्तिमत्त्व आसतं.

वाचना उल्लेख घरांमधीन नावीनी वाचनी, विज्ञानी, वाचनी, वाचनाचा घरांमधीन युग्म वाचनी, वाचनाचा घरांमधीन विज्ञानीय वाचनी, युग्म वाचनी, वाचनीवाचनी, विज्ञानीवाचनीय वाचनाचा घरांमधीन वाचनी, वाचनीवाचनीय वाचनीय वाचनी, युग्म वाचनी, वाचनीवाचनीय वाचनीय वाचनी.

आगांची संपुर्ण

मुऱ्हाचाची सुविधा, ग्रन्थालय व वर्षावान

- घरांमधीन वाचनीय वाचनी
- १३,३०५ वेळा वाचना वाचनाची वाचना
- १२० वाचनीय विषयां

CBSE व ICSE शाळा

विद्यार्थ्यांची प्रश्नविद्यांची वाचावान

- CBSE व ICSE वेळावान वाचन
- वाचनीय विषय
- वाचन-यु-वाचन वर्षावान

विकासाता

वाचनाचाची वाचनी वाचनीय विषय

- वाचनाचाची वाचनीय वाचनीय विषय
- ३४,००० वेळा, युवा विकासाची वाचनीय वाचनीय विषय
- विकासाची वाचनीय वाचनीय वाचनीय विषय (प्रवासीय)
- विकासाची वाचनीय वाचनीय वाचनीय विषय

गोदे विदी, उत्तमांकी वाचन वाचनीय वाचनावान वाचना देवेता विकासाता!

आजची देशाची, राज्याची परिस्थिती एक आगळीवेगळी प्रकारची आहे. सामान्य लोकांचे प्रश्न वाढतायांत आणि केंद्राची सत्ता ज्यांच्या हातामध्ये आहे, त्यांना त्या प्रश्नांच्या संबंधीची आस्था नाहीये. आता उदाहरणार्थ, आपण बघतो आहोत, तुमच्यासारखे अनेकजण वाहने वापरत असाल, साधारणत: दरदिवशी पेट्रोल आणि डिझेलच्या किंमती काहीना काही प्रमाणात वाढल्याचं आपल्याला बघायला मिळतं. आजही वाढल्या, काल वाढल्या, परवा वाढल्या. असं कधी घडलं नव्हतं. केंद्र सरकारच्यावतीनं सांगण्यात येतं, आंतरराष्ट्रीय बाजारातल्या किंमतीचा हा परिणाम आहे. पण मला आठवतं, की सहा एक महिन्याच्यापूर्वी आंतरराष्ट्रीय बाजारातल्या क्रूड तेलाच्या किंमती एकदम खाली आल्या, पण केंद्र सरकारनी या देशातल्या पेट्रोलच्या किंमती कमी केलेल्या नाहीत. किंवा पेट्रोलची निर्मिती करणाऱ्या देशातल्या किंमती खाली येत असताना, इथं मात्र किंमती वाढत गेल्या आणि त्याचं महत्वाचं कारण, पेट्रोल हे सरकारी उत्पन्न वाढवण्याचं कारण आहे हा दृष्टिकोन भाजपच्या सरकारनी सध्या स्वीकारलेला आहे.

मला आठवतं, मनमोहनसिंगांचं सरकार होतं, त्या सरकारमध्ये मी होतो आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत पेट्रोलच्या किंमती वाढल्या म्हणून आम्हाला किंमती वाढवायचा निकाल घ्यावा लागला. हा निकाल घेतल्याच्यानंतर दहा दिवस लागोपाठ ॲर्डनन्सचं काम चालू न देण्याची भूमिका ही भारतीय जनता पार्टीनं विरोध पक्ष म्हणून त्याठिकाणी घेतलेली होती. म्हणजे जगात किंमती वाढल्या म्हणून किंमती वाढवल्या, तरी त्याठिकाणी एक वेगळी भूमिका घेतली आणि आज तोच पक्ष सत्तेवर असताना दर दिवसाला पेट्रोलच्या, डिझेलच्या, गॅसच्या, केरोसिनच्या किंमती वाढवतोय आणि सामान्य माणसाला महागार्डच्या संकटात अधिक ढकल्याच्यासंबंधीचं काम करतंय.

महाराष्ट्राचा विद्युत पुरवठा हा तीन प्रकारचा आहे. एक कोळशापासून वीज, दुसरा ज्याला आपण हायड्रो म्हणतो, मोठ्या धरणाच्या पाण्यापासून वीज, आणि तिसरी और्जिक वीज, जी महाराष्ट्रात तारापूर आणि अन्य काही ठिकाणी तयार होते. आज विजेचे दर हे कमी करण्याच्यासाठी काही

केंद्र सरकारकडून राष्ट्रकीय यत्रणाचा गैरवापर

राष्ट्रवादी कांग्रेस पक्षाचे
राष्ट्रीय अध्यक्ष मा. शरद
पवार यांनी पिंपरी-चिंचवड
येथे पत्रकार परिषदेला
संबोधित करताना विविध
मुद्यांवर आपली मते मांडली
आणि केंद्र सरकारच्या
धोरणावर कडाडून शाब्दिक
हल्ला चढविला. या
पत्रकार परिषदेचा
सविस्तर वृत्तांत....

काळजी घेतली पाहिजे ही भूमिका राज्य सरकारनी घेतली. त्याच्यामध्ये सगळ्यात महत्वाचं काम हे कोळशाच्या किंमती कमी करण्याच्याबद्दलचा आग्रह आपण त्याठिकाणी धरला. पण आजच मी केंद्र सरकारचे त्या खात्याचे मंत्री महाराष्ट्राचे श्रीयुत दानवे यांनी एकेठिकाणी आपली मते मांडली आणि सांगितलं, की महाराष्ट्र सरकारकडन तीन हजार कोटी रुपयांचा कोळसा पुरवला आहे, पण त्याची रक्कम आलेली नाही. त्यांच्याकड थकबाकी आहे. आणि त्यामुळे आज केंद्र सरकारला अडचणीला तोंड द्यावं लागतंय. मी माहिती घेतली. तीन हजार कोटींचं देण आहे ही गोष्ट खरी आहे. त्यातले चौदाशे कोटी द्यायची व्यवस्था काल मुख्यमंत्र्यांनी, अर्थमंत्र्यांनी केलेली आहे. आज-उद्या ती रक्कम जाईल.

पण मी तुम्हाला दुसरा प्रश्न सांगत होतो, की महाराष्ट्राच्याकडून कोळशाची किंमत द्यायला दहा ते बारा दिवस उशिर झाला, म्हणून केंद्रातले मंत्री महाराष्ट्र सरकारवर आरोप करतात. दुसऱ्या बाजून जीएसटीची रक्कम महाराष्ट्रातून केंद्र सरकारनं वसूल केलेली आहे, ती ३५ हजार कोटीची आहे. ते ३५ हजार कोटींचं येण महाराष्ट्राचं केंद्राकडून आहे आणि ते गेल्या काही महिन्याच्यापासून ते देत नाहीत. एका बाजून ३५ हजार कोटी ही महाराष्ट्राची रक्कम आपण साठवायची आणि कोळशाच्या किंमतीला आठ ते दहा दिवसात, यासंबंधीची पूर्तता करतो काही रकमेची हे सांगितल्याच्यानंतर सुद्धा महाराष्ट्र सरकारवर दोषारोप करायचा, ही गोष्ट काही योग्य नाही. आणि ते दुदैवानं आज याठिकाणी घडतंय.

मी अनेक वर्षे बघितलंय. मला आता यंदाच्या वर्षी ५४वं वर्ष माझं आहे, की महाराष्ट्राच्या विधानसभेत आणि देशाच्या संसदेमध्ये सतत राहून. मी अनेक गव्हर्मेंट बघितली. पण एक साधारणतः पथ्य अशी असायची, की राज्य सरकारच्या प्रश्नांसंबंधी कधी केंद्राचा दृष्टिकोन हा सहानुभूतीचा असायचा.

पण आजचं हे भारतीय जनता पार्टींचं सरकार राज्यांना आणि विशेषत: जिथं नॅन बीजेपी सरकार आहेत त्यांना काहीना काही दोषारोप करायचा किंवा आपल्या सतेचा वापर हा चुकीच्या पद्धतीनं करायचा, हा दृष्टिकोन सध्या स्वीकारलेला आहे. आणि तो ठिकिठिकाणी आम्हाला बघायला मिळतोय. त्याची अनेक उदाहरणे मला याठिकाणी सांगता येतील. आज या देशामध्ये काही यंत्रणा अशा आहेत, त्या यंत्रणांचा गैरवापर हा पदोपदी केला जातो. आता उदाहरणार्थ, सीबीआय, ईडी, इन्कम टॅक्न, नार्कोटिक्सच्यासंबंधीची यंत्रणा, या सगळ्या यंत्रणेचा वापर एका विशिष्ट पद्धतीनं विविध संस्थांच्या, व्यक्तींच्यावर, अधिकाच्यांच्यावर करण्याच्यासंबंधीची भूमिका आज केंद्रानं घेतलेली आहे. सीबीआयचं खरं तर त्यासंबंधीची धोरण वेगळं आहे. कोणत्याही राज्यामध्ये सीबीआयला अँकशन घ्यायची असेल, तर राज्य सरकारची पूर्वपरवानगी ही घ्यावी लागते. महाराष्ट्रात ही परवानगी घेतल्याशिवाय तुम्हाला अँकशन घेता

येत नाही, अशा प्रकारचं धोरण राज्य सरकारनी स्वीकारलेलं होतं. पण अलिकडं काय दिसतंय, तर कुठल्या तरी एका राज्यात काय घडलं तर तिथं सीबीआय गेल्यानंतर तेथील धागेदारे हे महाराष्ट्रात आहेत, असं दाखवून महाराष्ट्रात सुद्धा सीबीआय त्याठिकाणी अधिकाराचा गैरवापर करून याठिकाणी सरकारला अडचणीत आणण्याच्यासाठी प्रयत्न करतंय.

आपल्याला काही उदाहरणं देता येतील. आपल्या सगळ्यांना ठाऊक आहे, की आपल्या राज्यामध्ये मुंबईच्या पोलिस कमिशनरी त्यावेळच्या गृहमंत्र्यांवर काही आरोप केले. आरोप काय केले, एक-दोन-तीन-चार असे आरोप केले, त्या आरोपांचं साधारण तथ्य काही कुणी बघितलं नाही, पण त्या आरोपांमध्ये गृहमंत्री अनिल देशमुख यांच्या सांगण्यावरून बाजारातून रक्कम गोळा करण्याच्यासंबंधीच्या सूचना केल्या. असं सांगितलं गेलं. ही तक्रार त्यावेळच्या कमिशनर पोलिस मुंबई यांनी मुख्यमंत्र्यांच्याकडं केली, माझ्याकडं केली.

मी त्यांना विचारलं, की तुम्ही ही तक्रार करताय, जरूर चौकशी करू. पण हा आदेश दिला असं म्हणता त्याची कुठं अंमलबजावणी झाली का. त्यांनी स्वतः सांगितलं, की आम्ही करणार नाही आणि केलेली नाही. पण अंमलबजावणी केली नसताना खरंच सांगितलं का याची चौकशी व्हायची आहे, पैसे वसुल केले का, तर त्याचं उत्तर नाही अशा प्रकारचं आहे. काही ठिकाणी काही अधिकाऱ्यांनी त्याठिकाणी पैसे वसुल करण्याचं काम केलं अशा प्रकारची तक्रार ऐकायला मिळाली. या तक्रारीपेटी अनिल देशमुख यांना आम्ही सत्तेपासून बाजूला व्हायचा निर्णय घ्यायला सांगितलं आणि आम्ही सांगितलं, की आम्ही चौकशी करू. चौकशीत तुमची भूमिका वेगळी आणि सत्यावर आधारित आहे हे कळलं तर तुमचा राजीनामा आम्ही परत घेऊ. पण आज चौकशी होईपर्यंत तुम्हाला सत्तेवर थांबता येणार नाही. त्यांनी ताबडतोब राजीनामा दिला.

आता हे जे आयुक्त आहेत, त्यांच्यावर लागोपाठ तक्रारी आणि आरोप रोज येतायंत. त्यांच्याविरोधात काही खटले कोर्टात भरलेत. ज्यांच्याविरुद्ध त्यांनी तक्रार केली, त्या गृहमंत्रांनी एका दिवसाच्या आत राजीनामा दिला. पण ती तक्रार करणारा कमिशनर ऑफ पोलिस त्या दिवसापासून आजच्या दिवसापर्यंत कुठं गायब झालेत याचा पत्ता लागत नाही. ते देशात आहेत, की देशाच्या बाहेर आहेत का याचं काहीच चित्र दिसत नाही. याचा अर्थ असा आहे, की केंद्र सरकारची ही जबाबदारी आहे, केंद्राला कळवलं, की तुमच्याकडं देशपातळीवरची यंत्रणा आहे, तुमच्याकडं बाहेरच्या देशातसुद्धा चौकशी करायची यंत्रणा आहे, कमिशनर पोलिसच्या लेव्हलचा अधिकारी गायब होतो, ही गोष्ट गंभीर आहे. पण त्याच्या शोधाच्यासाठी केंद्राच्या यंत्रणेनी काही पावले टाकलीत अशा प्रकारचं चित्र त्याठिकाणी दिसत नाही.

आता दुसरी गोष्ट याठिकाणी आपणाला मी सांगू इच्छितो, की आता मघाशी मी सांगितलं, की सीबीआयचा गैरवापर केला जातो. ईडीचा गैरवापर केला जातो. इन्कम टॅक्ससंबंधीच्या यंत्रणेचा गैरवापर केला जातो. नार्कोटिक्सच्या संबंधीच्या यंत्रणेचासुद्धा गैरवापर केला जातो. जे राज्य सरकार केंद्र सरकारच्या विचाराचं नाही, जिथं भाजपाची सत्ता नाही त्या सरकारला या यंत्रणांच्या माध्यमातून अस्थिर करायचं हे त्याच्या पाठीमागचं सूत्र आहे. आणि केंद्राची जबाबदारी असते, की देशामध्ये स्टॅबिलिटी असली पाहिजे, स्थिर सरकार असली पाहिजेत. पण या जबाबदारीचं विस्मरण ठेऊन आज महाराष्ट्रामध्ये किंवा आपण बघतो, की वेस्ट बंगालमध्ये, जिथं भाजपाची सरकार नाहीत, तिथं या ना त्या पद्दुतीनं तिथली सरकारं ही अस्थिर करण्यासंबंधीची पावलं टाकली जातायंत. आता दुसरी एक यंत्रणा आहे ती म्हणजे ईडी. आता ही ईडी, खरं सांगायचं म्हणजे, वर्षा दोन वर्षांपूर्वी ईडी नावाची एक यंत्रणा आहे हेसुद्धा लोकांना माहिती नव्हत. अलिकडं सतत त्या संस्थेचा वापर करून लोकप्रतिनिधींना एकप्रकारे डॉफणाखाली ठेवण्याची पावलं टाकली जातायंत असं दिसतं. आता उदाहरणार्थ, भावना गवळी नावाच्या एक भगिनी, तीनवेळच्या लोकसभेच्या मैंबर शिवसेनेच्या आणि त्यांच्यासंबंधी काही आरोपांचे पत्र घेऊन ईडी त्यांच्या घरी जातात, त्यांच्याकडे छापे मारतात. त्यांच्यावर खटले भरतात. त्यांना अटक करण्याच्या तयारीत आज आहेत, अशा प्रकारचं चित्र एका महिला खासदाराच्यासंबंधीसुद्धा त्यांनी त्याठिकाणी केलेलं आपल्याला बघायला मिळतं. आणखी अशी बरीच उदाहरणं सांगता येतील. काही मंत्रांच्या संदर्भात सांगता येतील. अनिल परब आणि आणखी काही मंत्री महाराष्ट्राचे त्यांच्याविरुद्ध सुद्धा ईडीने चौकशीचा ससेमिरा हा चालू केलेला

आहे. आणि शासनाची जबाबदारी सांभाळणाऱ्या मंत्रांच्यावर एक प्रकारचं दडपण किंवा दबाव आणण्यासंबंधीची कामगिरी आज त्याठिकाणी केली जाते. हे चित्र आपल्याला बघायला मिळतंय.

आता आणखी एक यंत्रणा आहे. आता खरं सांगायचं तर हीमुद्दा फारशी माहित नव्हती आणि ती म्हणजे नाकोंटिक्सच्यासंबंधीची. अंमली पदार्थ आणि त्यासंबंधीची यंत्रणा. आपण बघितलं, नवाब मलिक हे राज्याचे एक मंत्री आहेत. त्यांच्या जावयाला अटक केली. त्यांना पाच-सहा महिने तुरूंगात ठेवलं. ते सांगत होते, की कशाही प्रकारचा संबंध नाही. पण तरी या यंत्रेच्या मार्फत त्यांना एक प्रकारे दहशत निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला गेला. नवाब मलिक हे राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाचे प्रवक्ते आहेत आणि जो प्रवक्ता खूपवेळा केंद्र सरकारच्या भूमिकेच्या विरोधी काही मुद्दा मांडतात आणि त्यांना तुम्ही वृत्तपत्र, टेलिव्हिजन प्रतिनिधी त्याला महत्त्व देता आणि त्यामुळं त्यांना त्रास देण्याच्यासाठी डायरेक्ट त्यांच्यावर हल्ला करता येत नाही, म्हणून त्यांच्या जावयावर हल्ला करण्याचा प्रयत्न केला आणि गेले काही महिने त्यांना त्याठिकाणी तुरूंगात ठेवलं गेलं. त्यांच्यावर आरोप केला गेला, की ज्या काही आयटमवर बंदी आहे, ते आयटम त्यांच्याकडे सापडले म्हणून. सुदैवानं दोन-तीन दिवसांपूर्वी त्यासंबंधीचा जामीनाचा निकाल लागला. निकालाचं पत्र हे माझ्याकडं आहे. आणि त्या निकालामध्ये कोर्टनी सांगितलं, की ज्या कारणाच्यासाठी त्यांना अटक केली, ते कारण म्हणजे एक गांजा, गांजा हा जो पदार्थ ज्याला बंदी आहे, तो त्यांच्याकडे सापडला असं म्हणतात. कोर्टनी निष्कर्ष काढला, जो त्यांच्याकडे सापडलेला पदार्थ आहे, त्याची कोर्टनं संशोधन करणाऱ्या यंत्रेच्या मार्फत चौकशी केली आणि त्या यंत्रेने हा गांजा नव्हता, ही एक प्रकारची वनस्पती होती आणि ती वनस्पती म्हणजे गांजा नव्हे आणि त्यामुळं कोर्ट या निष्कर्षाशी आलं, की गांजा म्हणून सहा महिने गांजा बाळगला ही वस्तुस्थिती नसताना त्या तरुणाला तुरूंगात टाकण्याचं काम हे त्या एजन्सीन केलं. आणि म्हणून त्याला जामीनावर सोडण्याचा निर्णय काल घेतला.

आता या नाकोंटिक्सच्या नावानं कुणाच्याही खिशात उद्याच्याला कायतरी टाकलं आणि तुमच्याकडे हे सापडलं आणि त्याच्यावर बंदी आहे असा निष्कर्ष काढला, की एक सहा महिने, आठ महिने, दहा महिने माणसू तुरूंगात जातो. म्हणजे सरळसरळ याठिकाणी सतेचा गैरवापर आहे. आणि

सतत सांगितलं जात होतं, की हा गांजा नाहीये, पण ते एकलं गेलं नाही आणि त्या तरुणानं त्याच्या आयुष्याचं सहा ते सात महिने तुरूंगात त्याठिकाणी बसायला लागलं. हे दुसरं एक उदाहरण याठिकाणी मी आपणाला सांगू इच्छितो. आणि त्यामुळं ईडी असो, सीबीआय असो, नाकोंटिक्सची यंत्रणा असो, या सगळ्या गोष्टीचा गैरवापर हा मोठ्या प्रमाणात केला जातोय. आणि आज त्याच्यामध्ये आपल्याला त्याठिकाणी केलेला दिसतोय.

आता याच्यामध्ये आणखी एक गंभीर गोष्ट आहे. या नाकोंटिक्सच्या संबंधीची जी यंत्रणा आहे, ते कुणालाही पकडणार आणि त्याच्याकडे हा माल सापडला असं सांगणार आणि त्याच्यासाठी साक्षीदार आणणार. आता या केसमध्ये दोन साक्षीदार त्यांनी आणले. त्यातल्या एका साक्षीदाराच्याबद्दल नंतर लक्षात आलं, की तो स्वतः गुन्हेगार आहे. तो गुन्हेगार आहे म्हणून त्याची चौकशी लावली. पण नवाब मलिकांच्या

जावयाला कस्टडीमध्ये टाकेपर्यंत तो जो पंच म्हणून घेतला होता, त्याचं नाव गोसावी, तो पंच त्याठिकाणी आला आणि त्यानं काय नवाब मलिकांच्या जावयाबद्दल जे काही सांगायचं ते सांगितलं आणि ज्यावेळेला ही व्यक्ती स्वतःच गुन्हेगार आहे असं सांगितलं गेलं, त्या दिवसापासून आजपर्यंत कोणत्याही यंत्रेला ही व्यक्ती सापडत नाही. माझ्या वाचनात आलं, की पुण्याच्या पोलिसांनी त्या व्यक्तीला अटक करण्याच्यासंबंधीचं काहीतरी वॉरंट काढलंय. माझ्याकडे त्याच्याबद्दलची अधिक माहिती नाही. पण माझ्या वाचनामध्ये ती बातमी आली. त्यामुळं असं दिसतंय, की जे स्वतः गुन्हेगार आहेत त्यांना पंच म्हणून नेमायचं.

आता आजच आणखी एका अशाच व्यक्तीसंबंधी ही गोष्ट समोर आली, की जी व्यक्ती नवाब मलिकांच्या जावयाच्या

केसमध्ये पंच म्हणून घेतली गेली, तिची पाश्वर्भूमीसुद्धा संशयास्पद आहे आणि त्याबद्दलचं उत्तर द्या. त्याच्या पाठीमांगं एक-दोन केसेस आहेत, आणि अशी व्यक्ती तुम्ही पंच म्हणून घेता याचा खुलासा करा हे सांगितलं. पण त्याचा खुलासा करण्याच्यासाठी आज त्याठिकाणी ही यंत्रणा पुढे येत नाही. या व्यक्तीचं नाव आणि त्याच्याबद्दलची अधिक माहिती मिळत नाही. तर सांगायचं तात्पर्य असं, गुन्हेगारीत गुंतलेल्या लोकांना पंच म्हणून घ्यायचं, आणि चांगल्या लोकांच्याबद्दल खोटा पुरावा तथार करून त्यांना अडकवायचं, या पद्धतीचं काम आज या विभागाकडून चाललंय. अशा प्रकारचा निष्कर्ष काढायला याठिकाणी जागा आहे आणि ही गोष्ट याठिकाणी स्पष्ट दिसते.

हीच गोष्ट इन्कम टॅक्सच्यासंबंधीची. इन्कम टॅक्ससंबंधी अनेक गोष्टी सांगता येतील. हल्ली आता माझ्याशी डायरेक्ट नाही. पण माझ्या कुटुंबीयांच्या काही व्यक्तींच्या संबंधीच्या तुम्ही त्याठिकाणी छापल्या. अजित पवारांच्या तीन भगिनी,

त्यांच्याकडं या इन्कम टॅक्सने जाऊन छापे मारले. त्यांना काय मिळालं, मला माहिती नाही. मी चौकशी केली. इन्कम टॅक्सच्या लोकांना जी काही कागदपत्रे दिली ती मी बघितली. आता हा मामला कोर्टात जाणार आहे. त्यामुळे मी यावर अधिक बोलू इच्छित नाही. पण त्याच्यामध्ये काही निष्पत्र होईल असं दिसत नाही. पण त्या तिर्धीच्याही घरी त्यांनी छापे मारले. आणि जवळपास छापा मारण्याचं काम होत असत. नाही असं नाही. एक दिवस होतं, दोन दिवस होतं. पण त्यांच्या घरात पाच दिवसांचे छापे. आता या तिर्धी मुली मध्यमवर्गीय आहेत. त्यांच्या घरी १४ ते १५ लोक पाच दिवस छापा मारण्यासाठी जाऊन बसणार, साधारणत: मध्यमवर्गीयाच्या घरामध्ये १४-१५ लोकांना घरातल्या माणसांच्याशिवाय सामावून घेणं सुद्धा शक्य नसतं. आणि ते एखादा दिवस नाही, तर पाच-पाच

दिवस. आणि दोन-तीन दिवसांच्यानंतर घरात काही नाही हे कळल्याच्यानंतर तरी त्याठिकाणी हे लोक बसून होते. त्यांचं वागण काही वाईट होत असं नाही. त्याच्याबद्दल तक्रार नाही. ते वागत नीट होते. पण त्यांना विचारलं, की तुमचं काम संपलंय का. तर त्यांना वरून फोन यायचे, की तुम्ही अजून इथंच थांबा. पाच दिवस झाले, ते सांगत होते, की आमचं काम संपलंय आता, तर नाही म्हणाले, थांबा तिथं. आणखीन काहीतरी प्रश्न विचारा. नवीन प्रश्नावली पाठवतो. तेच तेच प्रश्न विचारल्यानंतर चौकशी करणारी यंत्रणाही कंटाळली आणि ते बिचारे शांत समाधानाने पुढचा आदेश येईल त्याची वाट पहात बसले. पण एखाद्या भगिनीच्या घरी या पद्धतीने इतके लोक पाठवणं, पाच-पाच दिवस ठेवणं, आणि त्यांच्यावर दबाव आणणं, आणि शेवटी कुठंतरी असं म्हणायचं, की याच्यात काय अजितदादांचं कुठं नाव आहे का, कुठं काय माहिती आहे का. जास्त काय विचारलं नाही. सहज चौकशी केली. पण त्याच्यात काय नसल्याचं दिसल्याच्यानंतर पुढं काय केलं नाही.

पण माझा यासंदर्भातला आक्षेप हा आहे, की पाच दिवस एखाद्याच्या घरावर म्हणजे काम नसताना, तुम्हाला चौकशी करायचा अधिकार आहे, त्याच्याबद्दल वाद नाही. म्हणजे माझ्या घरी येऊन चौकशी केली, तरी माझी तक्रार नाही. पण त्यांनी चौकशी केल्याच्यानंतर, त्यांचं काम संपल्याच्यानंतर तिथं पाहुणचार घेण्याच्यासाठी थांबू नये. एखाद-दोन दिवस पाहुणचार ठिक असतो. दोन दिवस पाहुणे ठिक असतात. पण आठ दिवस जर पाहुणा राहायला लागला, तर लोक म्हणतात, की आता या पाहुण्याची हकालपट्टी केली पाहिजे. पण बिचाऱ्या पाहुण्याचा दोष नव्हता. पाहुण्याला वरून आदेश होते. आणि त्यामुळं हे लोक पाच-पाच दिवस त्याठिकाणी बसून होते. हे सगळं चित्र बघितल्याच्यानंतर हा एक प्रकारे महाराष्ट्र अस्थिर करण्याच्यासाठी आज त्याठिकाणी पावलं टाकलेली आहेत. आणि त्याच्यासाठी या यंत्रणेचा पूर्ण वापर हा केला जातोय हे स्वच्छपणानं दिसतं.

आता दुसरी गोष्ट अशी आहे, की काही लोक आता समर्थन करायला आले. एक मोठी गंमतीची गोष्ट आहे. हे छापे किंवा असे प्रकार याच्याबद्दल कुणीतरी, कुदूनतरी काही मते मांडली. जे छापे टाकतात, ज्यांनी हा निर्णय घेतला, त्यांनी येऊन काही खुलासा केला तर मी समजू शकतो. पण खुलासा करायला भाजपाचे नेते पुढे येतात. कुठल्याही गोष्टीचा खुलासा करायला एक तर माजी मुख्यमंत्री येतात, दुसरे त्यांचे माजी अध्यक्ष येतात किंवा अन्य अध्यक्ष, पदाधिकारी येतात. मला हे समजत नाही. शासकीय यंत्रणेच्या एखाद्या कारभारासंबंधी कुणाची तक्रार असती, तर त्या खात्याच्या मंत्र्यांनी, त्या खात्याच्या अधिकाऱ्यांनी त्यासंबंधीचं भाष्य केलं तर मी समजू

शकतो. किंवा प्रवक्त्याने भाष्य केलं तरीही मी समजू शकतो. पण भाजपाचे नेते या सगळ्या अऱ्कशनसंबंधी त्यांचं समर्थन करायला सगळ्यात पुढं असतात, याचा अर्थ स्वच्छ हा आहे, हे सगळे निर्णय केंद्रातील सत्ता हातात असल्याच्यानंतर त्यांना महाराष्ट्राचं सरकार, त्याला आता दोन वर्षे व्हायला आली, हे सरकार टिकणार नाही, हे जे सांगत होते, किंवा काही लोक सतत सांगत होते, की मी येणारच, पण मी येणारच हे काही

जमेना त्यावरून अस्वस्थ झालेले लोक आज या सत्तेचा गैरवापर करून राज्याला अस्थिर करण्याच्यासंदर्भाचा प्रयत्न हा त्याठिकाणी दिसतोय. आणि त्या पद्धतीनं राजकीय आकसानं या सगळ्या चौकशा सुरु झाल्या आहेत. हे त्याठिकाणी दिसतंय.

आणखीन अनेक गोष्टी याच्यामध्ये सांगता येतील. की आता उदाहरणार्थ याच्यामध्ये तुम्ही हे बघितले असेल,

एक जुने नेते भाजपचे, ज्यांनी विरोधी पक्षनेते म्हणूनही काम केलं विधानसभेमध्ये, एकनाथराव खडसे. हे एकनाथराव खडसे विधानसभेमध्ये अत्यंत प्रभावी भाजपचे नेते होते आणि त्यांच्या हाताखाली देवेंद्र फडणवीस वगैरे अनेक लोक असत. त्यांनी दोन वर्षांपूर्वी त्या पक्षाचा त्याग केला आणि राष्ट्रवादीमध्ये आले. एकनाथ खडसे हे जवळपास वीस वर्षांच्यापेक्षा जास्त महाराष्ट्राच्या विधीमंडळामध्ये भाजपचे नेते होते. वीस वर्षांच्यापेक्षा जास्त विधीमंडळाचे नेते आणि पक्ष संघटनेत त्याच्या आधीपासून काम करणारे. पण त्यांनी पक्ष सोडला आणि राष्ट्रवादीमध्ये गेले, तर ताबडतोब त्यांना, त्यांच्या घरातल्या लोकांच्यावर खटले सुरु झाले. त्यांच्या जावयाच्यासंबंधीचे खटले सुरु झाले. इथेच कुठल्या तरी एका जमिनीच्या व्यवहारामध्ये खटले केले गेले. त्याच्यामध्ये खडसेच्या पत्ती यांचाही उल्लेख केला गेला. सुदैवानं यासंबंधी कोर्टनं दोन-तीन दिवसांपूर्वी प्राथमिक निर्णय दिला, आणि त्याच्यामध्ये एकनाथराव खडसे यांचा संबंध आहे का नाही

यासंबंधीची शंका व्यक्त केली. संबंध नाही असं ध्वनीत केलं. आणि याच्यातून स्वच्छ हे दिसतंय, अनेक वर्षे त्या पक्षाचं नेतृत्व ज्या व्यक्तीनं केलं, त्यांनी पक्ष सोडला की लगेच सत्तेचा गैरवापर करून त्यांच्याविरुद्ध या पद्धतीनं खटले करत त्यांना अटक करण्याच्या, कुऱ्बीयांना, कुटुंबातल्या महिलांना इडीचं समन्स काढणं इथर्पर्यंत जाण्याची मजल आज त्याठिकाणी केली जात आहे.

आणखी एक गंमतीची गोष्ट दिसते, की महाराष्ट्रात एक-दोन लोक असे आहेत, एखाद दुसरा माजी खासदार आणि एक माजी मुख्यमंत्री, त्यांनी एखादी गोष्ट बोलली की यंत्रणा ताबडतोब त्यांच्याविरुद्ध अऱ्कशन घ्यायला मुरुवात करते. हा एक नवीन प्रधात आज महाराष्ट्रामध्ये त्याठिकाणी आपल्याला पहायला मिळतोय. यासंबंधी खरं सांगायचं म्हणजे, केंद्र सरकारने या सगळ्या गोष्टींचा गांभीर्यानं विचार

करायला पाहिजे, पण अशा प्रकारे यातना देऊन सरकार अस्थिर कसं करता येईल असा निर्णय घेऊन जर सत्ताधारी पक्ष राष्ट्रीय पातळीपासून त्याच्यात सहभागी असतील, तर त्यांच्याकडून या गोष्टीला संरक्षण हे दिलं जातंय. ही गोष्ट दुर्देवानं आज त्याठिकाणी स्वच्छ दिसतेय.

मी काळ वर्तमानपत्रामध्ये मुख्यमंत्रांचं भाषण वाचलं. त्यांच्या भाषणामध्ये काय त्यांची भूमिका मांडलाची ती मांडली. त्याला आज माजी मुख्यमंत्र्यांनी उत्तर देताना त्यांची मतं मांडली आणि त्याच्यामध्ये त्यांनी सांगितलं, की काही करून उद्धव ठाकरे यांना मुख्यमंत्री व्हायचं होतं. मी अत्यंत जबाबदारीनं सांगतो, की हे जे आघाडीचं सरकार झालं, हे सरकार बनवण्याच्यामध्ये आमच्या काही सहकाऱ्यांचा हात होता. त्याच्यात माझाही किंचित असा आहे. माझाही त्याच्यात सहभाग होता. ज्यावेळेला आम्ही सगळ्या आमदारांची बैठक घेतली, आणि त्या बैठकीमध्ये नेतृत्व कुणी करायचं यासंबंधी एक-दोन-तीन नावं आमच्याकडं आलेली होती आणि उद्धव

ठाकरे ही गोष्ट अऱ्कसेप्ट करायला तयार नव्हते. ते माझ्या शेजारी बसले होते. शेवटी विचारलं, की काय करायचं, कुणाला करायचं. उद्धव ठाकरेंचा हात मी हातात धरला आणि तो हात मी असा वर केला आणि सांगितलं, की हेच होतील. म्हणजे त्यांची त्याठिकाणी हात वर करायची तयारीही नव्हती, त्यांची मुख्यमंत्री व्हायची तयारी नव्हती. त्यांना अक्षरशः सक्तीनं मी हात वर करायला लावला. नंतर त्यांनी सांगितलं आणि ती गोष्ट सत्य आहे, की त्यांचे वडील आणि मी सहकारी होतो. म्हणजे या लोकांना मी वयाच्या तीन-चार-पाच वर्षांपासून पाहिलं आहे. बाळासाहेब माझे मित्र होते. बाळासाहेबांचे आणि माझे राजकीय मतभेद असायचे, पण व्यक्तीगत सलोखा हा अत्यंत जवळचा होता. बाळासाहेब एक दिलदार मनाचे गृहस्थ होते. आणि त्यामुळं या गृहस्थानी या महाराष्ट्रासाठी जे काही योगदान दिलं म्हणजे बाळासाहेबांनी, त्यांच्या संघरनेनी

आणि ज्यावेळी सरकार बनवायचा प्रसंग आला, त्यावेळी तीन पक्षामध्ये सगळ्यात जास्त आमदार हे त्यांच्या पक्षाचे होते, त्यामुळं त्यांच्या पक्षाचा नेता करायचा ठरल्याच्यानंतर आपल्या जुन्या मित्राच्या चिरंजीवाला ही जबाबदारी घ्यायला आपण भाग पाडावं, असा माझा आग्रह होता. आणि माझा आग्रह असल्यामुळं मी सक्तीनं त्यांचा हात वर केला. सगळ्यांनी टाळ्या वाजवून त्याचं स्वागत केलं. आणि त्यांची निवड त्याठिकाणी झाली.

पण माझी फडणवीस साहेबांनी विनंती ही आहे, की कृपा करून असल्या गोष्टीवर तुम्ही आक्षेप घेऊ नका. त्यांनाही त्याची काही माहिती असेल. कारण फडणवीस यांनी पाच वर्षे उद्धव ठाकरे, शिवसेना यांच्याबरोबर काम केलंय. त्यामुळं त्यांना परस्परांचा परिचय हा निश्चित आहे. आणि त्यामुळं आज अशा प्रकारचा आरोप हा उद्धव ठाकरेच्यावर करणं मला स्वतःला योग्य वाट नाही. याबाबतची वस्तुस्थिती आज मी आपल्यासमोर मुद्दाम सांगू इच्छितो. त्यांनी मुख्यमंत्रिपदाची

जबाबदारी घेतली. प्रत्येकाची कामाची पद्धत वेगळी असते. जसा मी अनेक वर्षे मुख्यमंत्री होतो. माझी पद्धत, काय घडलं तर स्वतः: जाऊन तिथं बसायचं. भूकंप झाला, मी जाऊन पंथरा दिवस तिथं बसलो लातूरला. किंवा आणखी काही झालं तर तिथं. काही काही लोकांची भूमिका अशी असते, की संकट आलं तर त्या संकटाला घालवण्यासाठी सगळी यंत्रणा योग्य दिशेनं कामाला लावायची असेल, तर निर्णय घेणारा माणूस एका ठिकाणी बसून राहील. आणि म्हणून त्यांच्यावर जी सतत टीका केली जाते, की हे बाहेर फिरत नाही किंवा काय तर यात काय अर्थ नाही. कारण, मी बघितलं, की मुख्यमंत्री झाल्याच्यानंतर एक-दोन-तीन अशी अनेक संकटं महाराष्ट्रात आली. अतिवृष्टी झाली. कोकणामध्ये कोट्यवधी रूपयांचं नुकसान झालं. आणखी मराठवाड्यात शेतीचं नुकसान दोनदा झालं. त्या प्रत्येक वेळेला राज्य सरकारच्यावतीनं काय करण्याची जी गरज आहे ते करण्याच्यासाठी मुख्यमंत्री आणि त्यांच्या सहकार्यांनी पूर्णपणानं ताकद लावली. देशात आणि महाराष्ट्रात कोरोनाचं एवढं मोठं संकट आलं, त्या कोरोनाच्या संकटाच्यावेळेला मुख्यमंत्री, त्यांचे सगळे सहकारी यांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. लोकांना सांगितलं, की लॉकडाउन आहे, तुम्ही काळजी घ्या आणि तुमच्यासाठी लागेल ती खबरदारी आम्ही घेतो आणि त्यासाठीची खबरदारी घेतली.

सुदैवने महाराष्ट्रातील वैद्यकीय क्षेत्रातील डॉक्टर्स असतील, नर्सेस असतील, मेडिकल स्टाफ असेल या सगळ्यांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली आणि महाराष्ट्राच्या जनतेला त्या कोरोनाच्या संकटातून बाहेर काढायला फार मोलाची कामगिरी केली. त्यांच्या पाठीशी मुख्यमंत्री आणि त्यांचे सहकारी उभे राहिले. अगदी राजेश टोपेसारख्या तरूण मंत्राचं सुद्धा नाव महाराष्ट्रामध्ये त्यावेळी झालं. कारण, अखंड या सगळ्या प्रश्नाला तोंड देण्याच्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा मुख्यमंत्र्यांच्या नेतृत्वाखाली त्याठिकाणी होत होती. आणि म्हणून कामाची प्रत्येकाची पद्धत वेगळी असते. एखादा प्रसंग, संकट राज्यावर आले, तर त्याच्यासाठी पूर्ण ताकदीनं एका जागी बसून प्रयत्नांची पराकाष्ठा करतात आणि त्यामुळं त्यांच्यावर टीका-टिप्पणी करणं हे मला स्वतःला योग्य वाट नाही.

मी एवढंच सांगू इच्छितो, की त्यांनी छापे मारणं वगैरे जे काही उद्योग केले, ठीक आहे ते छापे मारू शकतात. किंतीही दिवस करू शकतात, काहीही करू शकतात. त्याच्याबद्दल वाद नाही. पण हे सरकार यक्किंचितही हलणार नाही. हे सरकार पाच वर्षांचा कालखंड पुरा करेल आणि हे सरकार आपल्या कामानं जनतेचा विश्वास आणि पाठिंबा घेऊन पुन्हा एकदा सत्तेवर आल्याशिवाय राहणार नाही, याची मला पूर्ण खात्री आहे.

यावेळी झालेली प्रश्नोत्तरे

प्रश्न : उद्धव ठाकरेना आता दोन वर्षे पूर्ण होतायंत. आता अजित पवार मुख्यमंत्री होतील या भीतीनं भाजप त्यांना अडचणीत आणण्याचा प्रयत्न करतंय का?

शरद पवार : असं आहे, की राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष, शिवसेना आणि काँग्रेस पक्ष या तिघांनी एकत्र बसून हे सरकार बनवायचा निर्णय ज्यावेळी घेतला, त्यावेळी या सरकारचं नेतृत्व हे शिवसेनेकडं असेल ही गोष्ट सगळ्यांनी एकमतानं मान्य केलेली आहे. त्यामुळं दुसरी कोणती व्यक्ती त्याठिकाणी येण्यासंबंधीचा विषय होणार नाही.

प्रश्न : शेतकऱ्यांना अमानुषपणे चिरडलं गेलं. अजय मिश्रा या केंद्रीय राज्यमंत्र्याला मोदी सरकार पाठीशी का घालतंय?

शरद पवार : असं आहे, की काही दिवसांपूर्वी मी दिल्लीत होतो. त्यावेळी उत्तर प्रदेशमध्यल्या काही लोकांच्या भेटीगाठी झाल्या. कसं आहे, की तिथं सत्तेची गुर्मी काही लोकांच्या डोक्यात भक्तम आहे. मी त्या सगळ्यांना दोष देत नाही. पण ज्यांच्या हातात सत्ता आहे, आता ज्यांनी ही गाडी चालवली म्हणून ज्यांच्यावर आरोप आहे, ज्यांच्या गाडीखाली काही चार लोक, पाच लोक, तीन लोक मृत्युमुखी पडली असं म्हणतात, त्या गाडी चालवणाऱ्याचे वर्डील केंद्र सरकारमध्ये गृह राज्यमंत्री आहेत आणि त्यामुळं साहजिकच आहे, की एवढी गंभीर गोष्ट घडल्याच्यानंतर कायदा हातात घेऊन हत्येला जबाबदार असल्याचा आरोप केल्याच्यानंतर त्यांनी राजीनामा द्यायला पाहिजे होता. पण, सत्तेचा दर्प एवढा आहे, की आम्ही काय वाढेल ते करू, सत्ता सोडणार नाही. हा उन्माद याच्यामधून दाखवण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. दुसरं काही नाही. पण आज ते दाखवतील, पण देशाची जनता योग्यवेळी त्याचा निर्णय घेईल.

प्रश्न : साहेब, शेतकरी आणि कामगारांचा विरोध प्रचंड होतोय, तरी केंद्र सरकार त्याच्याकडं म्हणावं असं लक्ष देत नाही. याच्यावर काय आपलं मत आहे.

शरद पवार : आत्ताचं केंद्र सरकार वर्किंग क्लास आणि शेतकरी या दोन प्रश्नांच्याकडं पूर्ण दुर्लक्ष करण्याची त्यांची नीती आहे. त्यांचा पाठिंबाच या गोष्टीच्यासाठी नाही. आपण

बघाल, की यावेळेला संसदेचं सेशन सुरु होईल त्यावेळेला विरोधी पक्षाची संख्या कमी असेल. पण सगळं लक्ष हे शेतकरी आणि कामगार वर्गावर होणारे जे अत्याचार आहेत, बेळूटपणानं त्यांच्यावर आघात करण्याचं काम चाललेलं आहे त्याबद्दलचं चित्र हे दिसेल. देशातल्या सगळ्या प्रमुख विरोधी पक्षाच्या सहकाऱ्यांची बैठक माझ्याच घरी झाली आणि त्याच्यामध्ये या प्रश्नांच्या बाबतीत तडजोड नाही ही भूमिका सगळ्यांची आहे.

प्रश्न : हे राज्य सरकार सर्वांत भष्ट सरकार आहे, आणि वसुलीसाठी त्यांच्याकडं काही चिप्स, सॉफ्टवेअर आहेत असा आरोप देवेंद्र फडणवीस यांनी केलाय.

शरद पवार : मी ऐकलं. माझं म्हणणं आहे, की ती चीप त्यांनी तेवढी दाखवावी. आमच्याही ज्ञानात भर पडेल. अशी चीप कशी असते. त्याने वसुली कशी होते. म्हणजे कसं आहे, की जे गृहस्थ महाराष्ट्राचे पाच वर्षे मुख्यमंत्री होते, आणि मीही त्या पदावर चारवेळा होतो. त्या पदावर मी असल्याच्यानंतर मी टीका-टिप्पणी करतो. पण टीका आणि टिप्पणी करत असताना काही पथं पाळावी लागतात, मुख्यमंत्रिपद किंवा माजी मुख्यमंत्रिपद हे एक संस्थात्मक आहे. त्याची प्रतिष्ठा ठेवावी लागते. देवेंद्र फडणवीसांच्याकडून त्या प्रतिष्ठेला धक्का लागेल असं कधी माझ्यासारख्याला वाटल नव्हत. पण आज सत्ता नाही, ती गेली त्याचं दुःख त्यांना इतकं होतंय, की त्यांनी परवाच सांगितलं, की मी अजूनही मुख्यमंत्री आहेच. त्यामुळं आता अजूनही मुख्यमंत्री आहेच हे जे त्यांच्या डोक्यात आहे, मी पुन्हा येणार, येणार, येणार हे जे त्यांचं वक्तव्य आहे त्याच्याशी सुसंगत आहे. त्यांना सत्ता मिळाल्याशिवाय चैन पडणार नाही. त्यामुळं ते अखंड असं काहीतरी बोलतील अशा निष्कर्षावर यावं की काय असं मला वाटायला लागलंय.

प्रश्न : सर, हे फडणवीस म्हणतायंत, की मी महाराष्ट्राचा बंगाल होऊ देणार नाही. त्यांना नेमकं काय सुचवाचंय?

शरद पवार : मला मोठी गंमत वाटते. बंगाल हे देशातलं महत्वाचं राज्य आहे आणि देशाच्या स्वातंत्र्याचा इतिहास बघितला, तर बंगाल, महाराष्ट्र आणि पंजाब ही तीन राज्य नेहमी एकत्रच राहिली आहे. पंजाब, सिध्ध, गुजरात, मराठा वरौरे वरौरे जे आपण राष्ट्रीतापासून घेतो, त्याच्यामध्ये बंग म्हणजे बंगाल. आणि महाराष्ट्राचे संबंध बंगालशी अत्यंत घरोव्याचे आहेत. कदाचित आपल्याला माहित असेल किंवा नसेल, बंगाली भाषा आणि मराठी भाषा हीसुद्धा अत्यंत जवळची आहे. बंगालमधलं साहित्य, संस्कृती या सगळ्या गोष्टी रविंद्रनाथांच्यापासून जे योगदान राहिलं आहे आणि स्वातंत्र्याच्या लढ्यामध्ये सुभाषचंद्र बोसांच्यापासून ज्यांनी योगदान दिलं, तेच योगदान महाराष्ट्रामध्ये लोकमान्य टिळकांनी दिलं असेल किंवा तत्सम नेतृत्वाने दिले असेल हा महाराष्ट्र आणि बंगालचा एक इतिहास आहे. भाषेमध्ये

सुद्धा साम्य आहे. आता उदाहरणार्थ, मराठीमध्ये असं म्हटलं, की मला बंगला भाषा बोलता येत नाही, असं मी वाक्य वापरलं. ते जर बंगालीमध्ये मी बोललो, तर आमी बंगला बोलते फाजेना हे त्याचं बंगाली वाक्य. मी स्वतः ज्यावेळी बंगालमध्ये जातो, दोन-तीन दिवस तिथं राहिलो, की संबंध बंगाली मला कळतं. कारण, बंगाली भाषा, मराठी भाषा या अत्यंत जवळच्या भाषा आहेत. बंगाल आणि महाराष्ट्र यांचे क्रूणांबंध हे अतिशय जुने आहेत. त्यामुळं रव्हीद्रिनाथांनी जे बंगालचं वैशिष्ट्य वाढवलं, सुभाषचंद्रांनी योगदान बंगालमधून जे देशासाठी दिलं ते आम्ही महाराष्ट्रात होऊ देणार नाही किंवा त्या दर्जाचं नेतृत्व, त्या दर्जाचे कवी किंवा त्या दर्जाचे राष्ट्रभक्त महाराष्ट्रात होऊ देणार नाही असं त्यांना म्हणायचंय की काय मला माहिती नाही. पण मला असं वाटतं, की राज्यामध्ये जो मुख्यमंत्री होता त्यांनी असं बोलू नये.

प्रश्न : देशामध्ये विरोधी पक्षांमध्ये काँग्रेस हा एक मुख्य विरोधी पक्ष आहे. आज त्यांच्या वर्किंग कमिटीची बैठक होती. राहुल गांधींना पुन्हा अध्यक्ष करा अशी त्यांच्या पक्षाकडून माणणी केली आहे. आता तो त्यांच्या पक्षाचा भाग आहे. पण काँग्रेसमधील या परिस्थितीवर तुमचं काय मत आहे.

शरद पवार : असं आहे, की काँग्रेस पक्षानं आपल्या पक्षाचं नेतृत्व कुणाकडं सोपवावं हा पूर्ण त्यांचा अधिकार आहे. आणि नव्या पिढीच्या जर हातात त्यांनी सूत्रं दिली, तर काँग्रेसजनांमध्ये आत्मविश्वास वाढवण्यासाठी त्याचा उपयोग होईल, असं मला वाटतं. पण शेवटी त्या पक्षाचा निर्णय, त्यांच्या सहकाऱ्यांची मतं ही महत्वाची आहेत. माझं मत महत्वाचं नाही.

प्रश्न : रोहित पवारांनी महाराष्ट्रात सर्वांत उंच फडकवला आहे. त्याचा अर्थ काय घ्यायचा? काही जण म्हणतात, की पवारांचं भगवं राजकारण सुरु झालंय.

शरद पवार : कसं आहे, पवारांनी काही निर्णय घेतला तर त्याची चर्चा होते ही चांगली गोष्ट आहे. जाहिरात न करता अशी चर्चा होणं आणि ती छापणं हे किती फायद्याचं आहे. त्यासाठी आम्हाला काय जाहिरात घ्यावी लागत नाही. भगवं

हा रंग कशाचं प्रतिक आहे. शिवछत्रपतींच्या शौर्याचा, त्या काळातल्या स्वातंत्र्यासाठीच्या त्यागाचा याचं प्रतिक म्हणून त्याकडं बघितलं जात. त्यामुळं त्याठिकाणी हा ध्वज फडकवला असेल तर त्याचा एक पूर्व इतिहास आहे. त्याचं स्मरण ठेवावं ही त्याच्यामागची भावना आहे. त्यामुळं तिकडं कुणीतरी जायला लागला, तिकडं कुणीतरी जाईल याच्याबद्दल चिंता करण्याचं कारण नाही.

प्रश्न : किरीट सोमव्यांनी आयकर विभागाची प्रेस नोट द्विट केली, की काल जे छापे पडले अजित पवारांच्या बहिर्णीवर. त्यात १८४ कोटी सापडले असा त्यांचा दावा आहे.

शरद पवार : त्याच्यानंतर इन्कम टॅक्स कमिशनर, त्यांचं एक स्टेटमेंट आहे, की याच्यामध्ये दोन मोठे उद्योजक होते कंस्ट्रक्शन इंडस्ट्रीतले. १८४ कोटीपैकी १८० कोटी हे दोन लोकांचे होते, जे उद्योजक होते. हे मी म्हणत नाही. स्टेटमेंटमध्ये आहे. आणि चार कोटीमध्ये, त्यांनी एकंदर रेड ७० टाकल्या, ३० लोकांच्या घरावर टाकल्या, ज्या ७० रेड टाकल्या, त्यातल्या दोन लोकांच्याकडं १८० कोटी सापडले. राहिलेली ४ कोटीची रक्कम राहिलेल्या २८ लोकांच्याकडं सापडली. आता ते २८ लोक कोण आहेत याची माहिती माझ्याकडं नाही. पण माझ्या घरातल्या मुलींच्याकडं काय सापडलं हे मला माहिती आहे. त्यांचं स्टेटमेंट आत्ता माझ्या गाडीत आहे. पण ते किरकोळ आहे. त्याच्याबद्दल मी काय अधिक सांगत नाही.

प्रश्न : केंद्र सरकार राज्याला जीएसटीचं ३ हजार कोटी देणं लागतं आणि महाराष्ट्रानं वीजेचं चार-पाच हजार कोटी रुपये थकविल्याची चर्चा होते. यामध्ये राजकारण सुरु आहे का?

शरद पवार : शंभर टक्के. असं आहे, की दोन गोष्टी आहेत. सत्ता हातातनं गेली, हे देवेंद्र फडणवीसांना सहन होत नाही. त्यामुळं देवेंद्र फडणवीस आणि त्यांचा पक्ष या सगळ्या गोष्टीच्यावर अतिशय अस्वस्थ आहे. त्या सगळ्याचे हे परिणाम आहेत.

प्रश्न : महाविकास आघाडी लोकांच्या मतावर पुन्हा सन्तेत येईल असं तुम्ही सांगितलं. तर आता महापालिका आणि पुढल्या ज्या इलेक्शन आहेत त्या महाविकास आघाडी एकत्र लढणार, की काय भूमिका असेल?

शरद पवार : मी याच्यावर सांगू शक्तिरान नाही. पण माझ्या पक्षाचे महाराष्ट्राचे अध्यक्ष जे आहेत जयंतराव पाटील आणि विधीमंडळ पक्षाचे जे नेते आहेत, अजित पवार यांनी आम्हाला असं सांगितलेलं आहे, की त्या जिल्ह्यात तिथले जे शिवसेना, राष्ट्रवादी काँग्रेस आणि काँग्रेसचे नेते आहेत ते एकत्र बसून निर्णय घेतील. किंवा या तीन पक्षाचे राज्यातले नेते एकत्र बसून निर्णय घेतील.

प्रश्न : आपलं मत काय आहे.

शरद पवार : माझं मत हा आदेश होतो. तुम्ही लक्षात घ्या. राष्ट्रवादीच्यावृष्टिनं मी मत घेतलं तर ते काय नाही म्हणणार आहेत का. त्यामुळं माझं मत मी देत नाही. त्यांनी बसून ठरवावं. त्यांनी ठरवल्याच्यानंतर मला विचारतील, की हे योग्य आहे की नाही. त्यावेळेला मी सांगीन. पण त्यांच्या कानात सांगीन. तुम्हाला नाही सांगणार.

प्रश्न : अण्णा हजारेंचं जे आंदोलन झालं, त्यावेळी संपूर्ण देशानं पाठिंबा दिला. पण गेली दहा महिने शेतकऱ्यांचं आंदोलन चालू आहे. त्यांना म्हणावा तसा पाठिंबा मिळत नाही. काय कारण असेल?

शरद पवार : असं आहे, की तिथं जे दहा महिने बारा महिने आंदोलन चालू आहे, मी स्वतः तिथं दोन-तीनदा जाऊन आलोय. दुर्दैवानं त्या आंदोलनामध्ये सहभागी झालेले जे घटक आहेत त्याच्याबद्दल केंद्र सरकारची भूमिका समंजसपणाची आहे असं दिसत नाही. तिथं जे सहभागी झालेत, त्याच्यात जास्तीत जास्त लोक पंजाब, हरियाना, वेस्टर्न यूपी आणि राजस्थानचा काही भाग इथली आहेत आणि त्यातल्या त्यात पंजाब जास्त आहे. त्यामुळं आमचं सांगणं असतं केंद्र सरकारला, की पंजाबमधला शेतकरी हा अस्वस्थ होऊ देऊ नका. पंजाब हे सीमेवरचं राज्य आहे आणि सीमेवरच्या राज्यातल्या बहुसंख्य शेतकऱ्यांना आपण अस्वस्थ केलं तर त्याचे दुष्परिणाम होतात. एकदा या देशानी अशांत पंजाबची किंमत दिलेली आहे आणि ती इंदिरा गांधींच्या हत्येपर्यंत किंमत दिली. आणि दुसऱ्या बाजून पंजाबमधल्या शेतकऱ्यांनी शीख समाजातील असो किंवा हिंदू असो, त्यांनी या देशाच्या अन्न पुरवठ्यासंबंधी प्रचंड योगदान सतत दिलेलं आहे. या देशाच्या संरक्षणाचा प्रश्न ज्यावेळी येतो, त्यावेळेला तुम्ही आणि मी महाराष्ट्रामध्ये भाषणं करतो. इंच इंच लढू म्हणतो. पण पंजाबचा माणूस हा त्याला तोंड देतो. लढाईला तोंड देतो आणि त्यांची संबंध सीमा ही पाकिस्तानची सीमा आहे त्यामुळं त्या सीमेवर त्यांना तोंड घावं लागतं. आणि म्हणून असा त्याग करणारा, देशासाठी अनन्धान्याचा पुरवठा करणारा हा घटक जर काही प्रश्नाच्यासाठी आग्रहानं बसलेला असेल तर त्याच्या प्रयत्नात राज्यकर्त्यांनी लक्ष दिलं पाहिजे. ही राष्ट्रीय गरज आहे.

प्रश्न : पंजाबविषयी तुम्ही सांगितलं. त्याला जोडूनच हा प्रश्न आहे, की ५० किलोमीटरचा परिसर बीएसएफच्या नियंत्रणाखाली देण्यात आला आहे. पंजाबबरोबरच अन्य काही राज्यांनीही विरोध केला आहे. तुम्ही संरक्षणमंत्री होतात. या विषयाकडे तुम्ही कसे पाहता?

शरद पवार : याविषयी मी सविस्तर अभ्यास केलेला नाही. त्यामुळं मी फारशी प्रतिक्रिया देऊ शकत नाही. पण मी आता

दिल्लीला जाणार आहे. त्यावेळी मी या विषयावर गृहमंत्रांशी बोलेन. त्यांचे मत जाणून घेण्याचा प्रयत्न असेल. त्यानंतर प्रतिक्रिया देऊ शकेन. कारण, देशाच्या सीमेविषयी कोणताही प्रश्न असेल तर संरक्षणमंत्री भूषविणान्या माझ्यासारख्या व्यक्तीने जबाबदारीने प्रतिक्रिया दिली पाहिजे. त्यामुळेच त्याविषयी माहिती घेतल्यानंतर मी बोलू शकेन.

प्रश्न : राज्यातलं सरकार पडेल असं भाजपकडून अनेकदा सांगितलं जातंय आणि त्याच अनुषंगानं भाजपकडून राजकारण सुरू आहे. पंकजा मुंडेनी त्याच्यावर काल भाष्य केलं, की हे आता बंद करा. आपण विरोधी पक्षाची भूमिका सक्षमपणे राबवावी. त्यावर फडणवीसांनी प्रतिक्रिया देण टाळलेलं दिसतंय.

शरद पवार : मला काय त्याच्यावर भाष्य करायचं नाही. कारण ते एवढे मोठे नेते नाहीयेत, की ज्यांनी काही सल्ला दिला त्याच्यावर मी काय सांगावं. आपल्या पक्षाचं धोरण कसं असावं याबद्दल त्यांनी सांगितलं असेल. त्याच्यावर मला भाष्य करायचं कारण नाही.

प्रश्न : पवार साहेब, तुम्ही आता इन्कम टॅक्सचा विषय काढला होता. दोन दिवसांपूर्वी किरीट सोमयांनी पुण्यात प्रेस घेतली आणि जे काय इन्कम टॅक्सचे छापे झाले अजित पवारांच्या बहिर्णीच्या घरी, त्याच्यामध्ये बेहिशेबी मालमत्ता आढळून आल्याचं त्यांनी सांगितलं.

शरद पवार : यांना ही माहिती कशी. एकतर ज्याच्या घरी छापा टाकला त्यांना माहिती असेल, दुसरं ज्यांनी छापा टाकला त्यांना कशी माहिती. कसं आहे, की सतत एक पल्लिसिटी स्टंट करायचा. त्यातून प्रसिद्धी मिळवायची आणि बेछूटपणानं कुणावरही, काहीही आरोप करायचे असं काही लोक करतात. यातला हा भाग आहे. यापेक्षा जास्त नाही. शेवटी त्याचा कॉग्रेसिंग सामान्य माणूस किंवा घेतो याचा अंदाज आम्हाला आहे. त्यामुळं आम्ही काही त्याला फारसं महत्व देत नाही.

प्रश्न : लखीमपूरच्या घटनेची तुलना मावळमधील गोलीबाराशी केली जातेय आणि राष्ट्रवादी कॉग्रेसशी त्याचा संबंध जोडला जात आहे. विरोधकांच्या या भूमिकेवर तुमचं काय मत आहे.

शरद पवार : माझं मत आहे, की तिथल्या लोकांचं काय मत आहे हे स्पष्ट आहे. यासंबंधी आज कुणीतरी भाजपवाले काय म्हणत असतील, पण त्याच मावळमध्ये दोन वर्षांपूर्वी जी निवडणूक झाली त्यावेळी राष्ट्रवादी कॉग्रेस पक्षाचे उमेदवार ९१ हजार मतांच्या फरकाने निवडून आले. याचा अर्थ मावळच्या जनतेची मतं काय आहेत ही सगळ्या देशाला कळलेली आहेत.

दीनमित्र.

Deenmitrakar

the first rural jurnalist in India

Mukundrao Patil

दीनमित्र

प्रा. डॉ. गणेश राऊत

महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे सहकारी आणि सत्यशोधक समाजाचे कळूर कार्यकर्ते कृष्णराव पांडुगराव भालेकर यांनी 'दीनबंधू' हे सत्यशोधकी विचारांचे पत्र अव्वल इंग्रजी आमदानीत सुरु केले होते. लिहिणे, बोलणे आणि शिकविणे ही तीन कामे कृष्णरावांनी निष्ठेने केली. आज

वृत्तपत्रे, मासिके जाहिरातींच्या जोरावर फायद्यात चालविणे अशक्य काम नाही. महात्मा फुले यांच्या काळात आपण ज्या समाजासाठी 'मुख्यपत्र' चालवीत आहोत तोच समाज अज्ञानाच्या अंधकारात बुडालेला, रोजच्या जगण्याचाच संघर्ष चालू असताना पत्र विकत घेऊन कोण वाचणार ?, साक्षरतेचा

महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रांच्या इतिहासात 'दीनमित्र' या पत्राला महत्वाचे स्थान आहे.

महाराष्ट्राच्या वृत्तपत्रांच्या इतिहासात स्वतःचे नाव अजरामर करणे ही सोपी कामगिरी नाही. 'दीनमित्र' नाव अक्षर करण्यामागे जी त्रिमूर्ती कारणीभूत आहे ती म्हणजे कृष्णराव भालेकर, गणपतराव पाटील आणि दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील. या तिघांनी दीनमित्रच्या संदर्भाने जे कार्य केले ते आपण समजून घेणार आहोत.

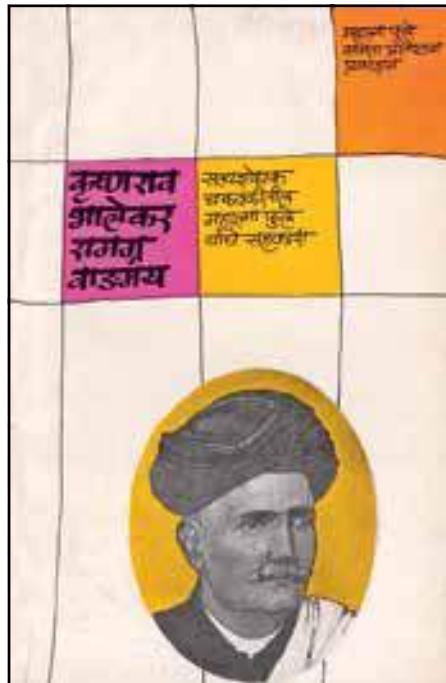
आनंद अशा कितीतरी प्रतिकूल परिस्थितीत भालेकरांनी प्रवाहाविरुद्ध पोहण्याचे धाडस दाखविले. हा विषम सामना होता. अशातच समोर ‘केसरी’ सारखे बलाढ्य पत्र होते. भालेकर कशालाही डगमगले नाहीत.

अशा या भालेकरांच्या थोरल्या बहिणीचे चिरंजीव म्हणजे गणपतराव पाटील. आपल्या ‘दीनमित्रचे’ नायक. भाचा लहानपणापासूनच मामांच्या प्रभावात आलेला. नोकरीचे वय होताच गणपतराव शिक्षक म्हणून कामास लागले. मामांकडून लिहिणे, वाचणे, बोलणे आणि शिकवणे हा संस्कार झाला होताच. मामांच्या कार्यबाहुल्यास मदत करण्यासाठी गणपतरावांनी वर्ग शिक्षकाची नोकरी सोडून समाजशिक्षकाची नोकरी पत्करली. ते मामांना पत्रकारितेच्या कार्यात मदत करू लागले. ज्या पाण्याच्या प्रवाहात ताकद असते तो प्रवाह स्वतःची वाट तयार करतो. गणपतरावही त्याला अपवाद नव्हते. त्यांनी १८८८ मध्ये ‘दीनमित्र’ हे मासिक सुरु केलं मासिक साप्ताहिक असा त्याचा प्रवास सुरु झाला.

वेगळेपण-

‘मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास’ या रा. के. लेले यांच्या ग्रंथात ‘दीनमित्र’चे वेगळेपण दिले आहे. ‘दीनमित्र’च्या प्रत्येक अंकात लेखाशी संबंधित चित्रे द्यायचे. उदा:- “अनेक कररूपी जळवा लागल्या आहेत असा शेतकरी!, शेतकन्यांच्या घरात कर्जाचे उंटाचे पिल्लू शिरले आणि त्यांनी मग शेतकन्याचे घर पाडले असे शेतकरी कुटुंब!, शेतकन्यांच्या मानगुटीवर ग्रामआधिकारी, त्याच्या मानेवर सरकारी अधिकारी असा भारावलेला शेतकरी वरैचे चित्रे.” या मासिकात प्रसिद्ध झाल्याची नोंद लेले यांनी केली आहे.

गणपतराव शिक्षक, लेखक आणि कवी होते. त्या काळात गणपतरावांचे वर्णन ‘शेतकरी वर्गात गणपतराव मराठी लिहिणारा बाका असाच भाषण करणारा ही बाका होता.’ आढळते. सत्यशोधक समाजाच्या विचारसरणीचा पुस्कार करणाऱ्या ‘अंबालहरी’ पत्राच्या संपादनात त्यांचा संभाग होता. ‘तुकाराम’ पत्राशीही त्यांचा संबंध होता. ‘दीनमित्र’ फॉर्मात असतानाच तिशीच्या आतच गणपतरावांचे निधन

झाले. यामुळे भालेकर यांचा मुलगा पाटलांच्या घरात दत्तक गेला. या मुलाने स्वतःचा ठसा उमटविला. पत्रकारितेत स्वतःची वेगळी वाट चोखाळणारे हे संपादक म्हणजे दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील. ‘दीनमित्र’चे पुनर्जीवन आपण केलेच पाहिजे असा पक्का विचार कृष्णराव भालेकर आणि मुकुंदराव यांच्या मनात होता. याचे आणखी एक कारण म्हणजे भालेकरांशी संबंधित ‘शेतकन्यांचा कैवारी’, ‘अंबालहरी’ ही पत्रे बंद पडली होती. पत्रे चालवणे प्रसंगी आतबटृत्याचा व्यवहार झाला होता. कमी वर्गीदारांच्या संख्येमुळे पत्र चालविणे अवघड होते. परिस्थिती कितीही प्रतिकूल असली तरी भालेकर हार मानणारातील नव्हते. १९१० मध्ये त्यांच्या प्रचंड

संघर्षाला यश आले. काळोखालाचा सागर भेददण्यास एक उजेडाची तिरीप वा किरणही पुरेसा असतो. अहमदनगर जिल्ह्यातील सोमठाणे येथील सहकाऱ्यांच्या मदतीने भालेकरांनी ‘पुनश्च हरिओम’ या न्यायाने छापखाना खरेदी केला जणू नवी पालवीच फुटली. नियतीच्या मनात मात्र काही वेगळेच होते. या खरेदी प्रकरणातून ते मोकळे होताच काळाने त्यांच्यावर झडप घातली. ७ मे १९१० रोजी त्यांनी अखेरचा श्वास घेतला.

यासंदर्भात एक हृदयद्रावक प्रसंग रा. के. लेले यांनी रेखाटला आहे तो पुढील प्रमाणे... “छापखान्याच्या सामानाचे पॅकिंग सोडण्यापूर्वी भालेकरांचे देहावसान झाले. पण आजारपणातही त्यांचा

वृत्तपत्रांचा ध्यास कमी झाला नव्हता. यामुळे मरण्यापूर्वी, गणपतराव पाटील यांच्या विधवेला दत्तक दिलेला आपल्या पुत्राला म्हणजे मुकुंदराव गणपतराव पाटील यांना जवळ बोलावून, वृत्तपत्र किमान बारा वर्ष तरी चालवीन असे त्यांच्या कडून वचन घेतल्यावरच भालेकरांनी प्राण सोडला. हे वचन मुकुंदरावांनी अत्यंत निष्ठेने पाळले व आपल्या जनक पित्याची अखेरची इच्छा वचन दिलेल्या काळा पेक्षाही अधिक काळ वृत्तपत्र चालून, त्यांनी पुरी केली. मुकुंदरावांनी पत्र मोठ्या धडाडीने व धिटाईने चालविले. भालेकरांच्या आत्म्याला शांती मिळेल, अशा दिमाखाने व सत्यशोधक निष्ठेने मुकुंदरावांनी पत्र चालवले; मराठी वृत्तपत्रांच्या परंपरेत या पत्राला अवश्य वरचे स्थान दिले पाहिजे.”

दुसरी इनिंग-

शब्द देणे सोपे आणि पाळणे अवघड. पुन्हा कितीतरी वर्षे दिलेला शब्द पाळणे त्याहून अवघड. मुकुंदराव यांच्यापुढे अडचणीचे डोंगर उभे होते. वयाच्या अवघ्या पंचविशीतच त्यांनी वृत्तपत्राचे शिवधनूष्य उचलण्याचा ऐतिहासिक निर्णय घेतला. निर्णय घेणे सोपे आणि अंमलबजावणी करणे अवघड अशी परिस्थिती होती. अशातच मुकुंदराव शिक्षणाच्या बाबतीत फार मोठी आघाडी घेऊन पुढे गेले नव्हते. वृत्तपत्रासाठी ज्या प्रकारचे एकटाकी लेखन लागते तसे लेखन एका जागी बैठक मारून करणे याचा फारसा सराव त्यांना नव्हता. पुन्हा पत्राचे मालकांचे वास्तव्य त्या काळातील खेड्यात. संदर्भसाधने, ग्रंथालय, सरकारी अधिकारी संपर्क अशा सर्वच बाबतीत आणि दलणवळण यात अडचणी. अशातच पाण्यात पाहणारे लोक खूप. सत्यशोधकी विचारांना शत्रू अनेक. मुकुंदराव यांच्या बाजूने एकच गोष्ट होती ती म्हणजे जिद्द. विलक्षण जिद्दीच्या जोरावर माणूस काय करू शकतो याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे मुकुंदराव पाटील.

अडचणीचे डोंगर-

२३ नोव्हेंबर १९१० रोजी पत्र प्रसिद्ध झाले. मुकुंदरावांनी सोमठाणे येथे छापखाना उभा करून अंक सामाहिक स्वरूपात प्रसिद्ध केला. ‘प्रथमग्रासे मक्षिकापातः’ असा अनुभव पाटलांना तात्काळ आला.

महात्मा फुले यांच्या चळवळीला यश येऊ नये अशी इच्छा असणाऱ्यांनी डाव साधला. पाटील आयुष्यात कधीही कल्पना करू शकणार नाही असा डाव विरोधकांनी टाकला. पाटलांनी अन्य कोणासमोर हात पसरायला लागू नये म्हणून आणि छापखान्यासाठी अन्य ठिकाणी जागा घेणे परवडत नव्हते म्हणून स्वतःच्या हक्काच्या जागेत म्हणजे शेतात छापखाना उभा केला. कायद्याचा कीस काढण्यात पटाईत असलेल्या विरोधकांनी याचेच भांडवल केले. ‘शेत जमिनीचा वापर बिगरशेती कामासाठी करण्यात येत आहे’ या कारणावरून तक्रार झाली. एकदा का तक्रार आली की त्याची दखल घेणे सरकारला भाग होते. अंमल ब्रिटिश सरकारचा असला तरी कार्यक्षेत्र शिंदे सरकारच्या हृदीत होते. राजापेक्षा राजनिष्ठ लोक

हात धुऊन मागे लागले. न्वाल्हेर सरकारने मुकुंदराव यांस त्याकाळी ७५० रुपये (सातशे पन्नास रुपये) दंड केला. हा दंड माफ करण्यात यावा म्हणून सरकार दरबारी खटपट करण्यात आली मात्र त्याचा काही उपयोग झाला नाही. सरकार दरबारी चांगल्या कामाला विरोध करणारे, कुरकुर करणारे होतेच. सरकार दरबारी पाटलांची डाळ शिजली नाही. दंड भरणे भाग पडले. बदनामी, दहशत अशा संकटापुढे मुकुंदराव नमले नाहीत. जेव्हा काही माणसे तुम्हाला विरोध करत असतात तेव्हा काही माणसे मदत सुद्धा करत असतात. अशा प्रतिकूल कालखंडात सामाजिक सुधारणांच्या मागे कायम उभे राहणारे राजश्री शाह महाराज आणि त्यांचे तालमीत तयार झालेले भास्करराव जाधव यांनी मदत केली. पुढे कायदेशीर कटकटी टाळण्यासाठी मुकुंदरावांनी आपला छापखाना ‘तरबडी’ गावी नेला.

आर्थिक परिस्थिती-

सर्वस्वी प्रतिकूल वातावरण आणि वृत्तपत्र हा धंदा असा की त्यात कितीही भांडवल घाला ते गिळकृत करण्यास यंत्रणा तयार. वर्गीदारांचा भक्तम पाठिंबा नसेल तर हा व्यवसाय, त्यात गुंतवलेले सगळे पैसे शोषून घेण्यास तयार असतो. आजही वृत्तपत्राचा निर्मिती खर्च जास्त आणि विक्री किंमत कमी अशीच परिस्थिती आहे. त्या काळात काय असणार? यापेक्षा वेगळी परिस्थिती नव्हतीच. १९४० पर्यंत मुकुंदराव यांनी एकहाती या सगळ्या संकटांचा सामना केला.

या संदर्भात ‘दीनमित्र’ च्या अंकात ते लिहितात, “वर्तमानपत्र आणि तेही खेड्यात चालविणे अतिशय त्रासाचे काम आहे! धंद्याच्या दृष्टीने पाहता वर्तमानपत्र हे शहरात देखील फायदेशीर होणे कठीण, मग खेड्यातील (वृत्तपत्र) नुकसानीचे ठरले तर त्यात नवल कसले? पण केवळ वडिलांची इच्छा आणि एक प्रकारचे वेड यामुळे गेली २७ वर्षे पत्र चालविता आले. घरभाडे नाही, संपादकास पगार नाही, अशा प्रकारे केवळ पत्राचा खर्च भागविण्यासाठी गेल्या २७ वर्षात १७ हजार रुपये झीज सोसावी लागली. आणि यामुळे पत्रात कसल्याही प्रकारची वाढ करता आली नाही. यापुढे झीज कितपत सोसली जाईल याची शंका आहे.”

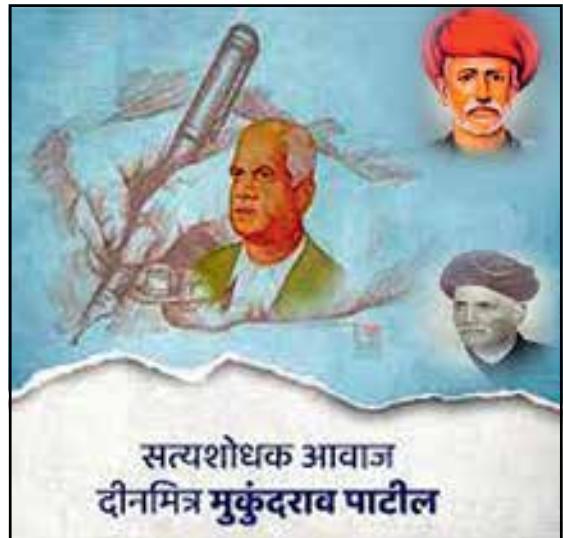
वरील मजकूर वाचला म्हणजे एका काव्यपंक्तीची आठवण येते. 'एकच तारा समोर आणिक पायतळी अंगार' अशीच परिस्थिती आपणास दिसते. किंतुही प्रतिकूल परिस्थिती आली तरी मुकुंदराव ध्येयापासून ढळले नाहीत. आर्थिक अडचणीची ढाल पुढे करून त्यांनी आपल्या तत्वज्ञानाचा, पत्करलेल्या फकिरीचा त्याग केला नाही. मोडेन पण वाकणार नाही, सत्यापुढे झुकेन पण सत्तेसमोर लोटांगण घालणार नाही असाच त्यांचा सत्यशोधकी बाणा होता. या संदर्भात महाराष्ट्रात सत्यशोधक समाजाच्या अगोदर स्थापन झालेल्या प्रार्थना समाजाच्या मुख्यपत्राने मुकुंदराव यांचे तोंड भरून कौतुक केले आहे. लेले यांनी तो संदर्भ पुढील प्रमाणे दिला आहे. "खेडेगावात राहुन सासाहिक पत्र वेळच्यावेळी काढणे, कामकरी माणसे तयार करणे आणि मजकुराची भरताड न करता आपले विशिष्ट तत्त्व कायम ठेवणे हे सहज साध्य कार्य नाही. ... खेडे गावात राहून अधिकाच्यांच्या ताटाखालचे मांजर होऊन राहणे हा विचार मुकुंदरावांस केव्हाही शिवलेला नाही. त्यांनी आपले विचार स्वातंत्र्य कोणासही केव्हाही विकले नाही, अगदी निकटवर्ती माणसावरही सत्वरक्षणासाठी त्यांनी आपली लेखणी धैर्याने उचलली."

योग्यता व मूल्यमापन-

मराठी वृत्तपत्रांच्या इतिहासलेखनात रा. के. लेले यांनी केलेले लेखन व संशोधनकार्य अजोड आहे. त्यांच्या ग्रंथात भारत व महाराष्ट्रातील प्रमुख पत्रांच्या संदर्भ वा उल्लेख सूचीची ४८ पुष्टे आहेत. यात शेकडो पत्रांची नोंद घेण्यात आली आहे. वृत्तपत्रांच्या इतिहासात शेकडो पत्रे गर्दी करून असली तरी स्वर्कर्तृत्वाने तळणारे तरे मोजकेच आहेत. इतिहासाच्या पानावर गर्दी करून राहिलेल्या पत्रांपेक्षा 'दीनमित्र' नावातच त्याचे वेगळेपण आहे. लेले दीनमित्रचे वृत्तपत्रांच्या इतिहासात नेमके स्थान काय आहे हे दाखवून देताना लिहितात. "... एक अत्यंत तत्वनिष्ठ वृत्तपत्र असा या पत्राचा उल्लेख करावा लागेल. पत्राचे कार्य अर्थातच मतप्रसार हे होते. संपादक मुकुंदराव पाटील हे कट्टे सत्यशोधक होते. त्यांना संस्कार व वारसा मिळाला होता, तो हयातभर कृतीने, वाणीने व लेखणीने सत्यशोधकी तत्वाने, मागासलेल्या वर्गासाठी झिजलेल्या महात्मा फुले यांचे एक आद्यसहकारी कृष्णराव भालेकर यांचा हा वारसा 'दीनमित्र'ने अगदी काटेकोरपणे व कोणाचीही भीड न बाळगता सांभाळला. त्यांच्या 'आसुडाचे फटके' जिथे अन्याय दिसेल त्याच्या

शंकरराव वासुदेव किलोस्कर

सत्यशोधक आवाज दीनमित्र मुकुंदराव पाटील

पाठीवर पडत असत. पण हे करताना हा आपला तो परका असा आपपरभाव कधीच नसे. ब्राह्मण समाजाविरुद्ध व ब्राह्मणी वर्चस्वाविरुद्ध मुकुंदरावांनी लेखणी चालवली व कडाडून हल्ले चढविले, यात काही नवल नाही. हे त्यांचे ब्रीदच होते. परंतु मराठ्यांची व संस्थानिकांची 'दीनमित्र'ने कधी गय केली नाही. प्रसंग आला तेव्हा त्यांचे असूड त्यांच्यावरही कडाडले. स्वपक्षातील पुढारी म्हणून मिरविणाऱ्या पण तत्वाविरुद्ध वर्तन करणाऱ्या शिष्टांचाही खरपूस समाचार घेण्यास मुकुंदरावांनी मागेपुढे पाहिले नाही." ... (कोल्हापूर राजशींनी) क्षात्र जगदुरु पीठ निर्माण केले त्याविरुद्धही लेख लिहून दीनमित्रकार यांनी आपला पीठाबद्दलचा तात्त्विक विरोध जाहीरपणे मांडला. संस्थानिकांबद्दल लिहिताना मुकुंदराव लिहितात, "सरदारांनो व संस्थानिकांनो तुमचे हित लोकांच्या हितात साठवले आहे. प्रजेचा पैसा प्रजेच्या कामास लावा. आज नाही उद्या तुम्हाला जनताजनार्दनासमोर पै न् पै चा हिशोब द्यावा लागेल, हे ध्यानात ठेवा!" अशा लेखनाने संस्थानिकांचा कृपाप्रसाद 'दीनमित्र'ला लाभण्याची शक्यता नव्हतीच पण कोणाचे गोडवे गाऊन, पात्रता नसताना कोणाची भलावण करून पत्राला मान्यता मिळवण्याचा प्रयत्न मुकुंदरावांनी कधी केला नाही. स्वार्थासाठी पत्राचा वापर त्यांनी केला नाही.

यासंदर्भात 'दीनमित्र' अंक १९३८ मध्ये 'किलोस्कर' मासिकाचे संपादक शंकरराव किलोस्कर उर्फ 'शंवाकि' लिहितात- "दीनमित्र हे ब्राह्मणांना नावे ठेवणारे एक ब्राह्मणोतरांचे पत्र आहे. व वर्ग निष्ठा हाच त्या पत्राचा प्रधान हेतू

आहे, असा आक्षेप त्यावर कोणी घेत असतील तर घेवोत, पण मी तरी असा आक्षेप केवळही घेणार नाही. दीनमित्राच्या हातात आसूड आहे. व त्याचे फटके सोबळेपणाचे अवडंबर माजविणाऱ्या ढोंगी ब्राह्मणांना जसे बसतात, तसे हटवादी देवसकीच्या नादी लागलेल्या अब्राह्मणांनाही बसतात आणि हे फटके देताना दीनमित्राची सूडबुद्धी व्यक्त न होता, त्याची सुधारणा व्हावी याविषयी आस्थाच प्रकट होते. गरीब श्रमजीवी वर्गाबद्दलचे ममत्व दीनमित्राच्या प्रत्येक लेखात दिसते. व या ममत्वामुळे 'दीनमित्र' हे नाव सार्थ काटते." यावर टिप्पणी करण्याची गरज आहे का?

लेखणी-

मुकुंदराव यांची लेखणी अत्यंत सडेतोड होती यात शंकाच नाही. बहुजन समाजाचा उद्धार करणे ही आपली मुख्य जबाबदारी आहे याची जाणीव मुकुंदराव यांनी कायम ठेवली. अत्यंत सोपी भाषा हे त्यांचे वैशिष्ट्य होते. जिज्ञासा, सडेतोडपणा आणि मुद्देसूद मांडणी यात त्यांचे प्रवीण्य होते. मिशनरी वृत्ती, तळमळ आणि निस्वार्थ वृत्ती यामुळे त्यांनी आपला ठसा उमटवला. 'कुलकर्णी लीलामृत' ही त्यांची त्या काळातील गाजलेली साहित्यकृती होय. २३ नोव्हेंबर १९१० रोजी 'दीनमित्र'चे पुनरुज्जीवन केल्यावर पहिल्याच अंकात मुकुंदराव लिहितात. "...दीनमित्र, शेतकऱ्यांचा कैवारी, वगैरे जुऱ्या पत्रांप्रमाणेच पण कालास आणि स्थलास अनुसरून, असे या पत्राचे धोरण राहणार आहे. अर्थात यात मुख्यतः शेतकरी व कारागिरादी लोकांच्या धार्मिक व सामाजिक स्थितीसंबंधाने विशेष चर्चा होत जाईल. कारण शेतकरी व कारागिरी मुधारण्यास शेतकरी व कारागीरच सुधारले पाहिजेत. असे दीनमित्राचे पूर्वीपासूनचे दृढमत आहे. म्हणजे शेतात उत्तम पीक येण्यास ज्याप्रमाणे ते नांगरून, तण वेचून व अनेक प्रकारची अनुभवी खेते घालून कमवावे लागते. त्याचप्रमाणे शेतकऱ्यांची सुधारणा करण्यास त्यांच्यात विद्यारूपी नांगर फिरवून, वेडगळ चालीरीती रुपी तण वेचून आणि थोर पुरुषांनी व सरकारने अत्यंत परिश्रमाने तयार केलेली सुधारणारुपी खेते घालून व रात्रिंदिवस मेहनत केल्याशिवाय शेतकरी मुधारणार नाहीत. अशी दीनमित्रांची उत्कट इच्छा आहे. थोडक्यात सांगायचे म्हणजे पुढील नियमाप्रमाणे दीनमित्र आपले धोरण संदैव ठेवण्याचा प्रयत्न करील.

१) स्वार्थी व निर्दिय लोकांनी धर्माच्या शुद्ध तत्वात ढवळाढवळ करून, इतर हिंदू लोकांचा मनुष्यपणा पायाखाली तुडवित आणला आहे. तो त्यांना प्राप्त करून देण्यासाठी शक्य तो उपाय सुचिवित जाईल.

२) इंग्रज सरकारच्या राज्यामुळे आमच्या या देशात

मिळू लागलेल्या शांततेची आणि होऊ लागलेल्या सुधारणेची ओळख मागासलेल्या लोकांना पटवून देण्याचा प्रयत्न करीत जाईल.

३) पूर्वीच्या कोणत्याही राजांकडून कोणत्याही युगात कधीही न झाले विद्याप्रसार व शांतता, यास अडथळा करण्यासारख्या ज्या ज्या चळवळी उपस्थित होत जातील, त्या सर्वांचा पूर्ण निषेध करीत जाईल. येणेप्रमाणे या खेड्यातील दीनमित्राचे धोरण राहणार आहे."

वरील धोरणाशी सुसंगत असेच वर्तन 'दीनमित्र'ने कायम ठेवले. 'विचारकिरण' दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील समग्र अग्रलेख या दहा खंडांच्या पहिल्या खंडात (प्रकाशन- सायन पब्लिकेशन, पुणे) प्रकल्प प्रस्तावना डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले यांनी लिहिली आहे. 'दीनमित्र' चे योगदान त्यांनी नेमक्या शब्दात मांडले आहे.

"स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर अशा दोन्ही कालखंडात प्रदीर्घ काळ जी अगदीच थोडी नियतकालिके चालू होती, त्यात 'दीनमित्र' चा आवर्जून उल्लेख करावा लागते. तसेच बहुजनांच्या जागृतीचे कंकण हाती बांधलेली फारच थोडी नियतकालिके होती. त्यातील 'दीनमित्र' हे अधिक महत्वाचे होते, हे पुन्हा अधोरेखित करण्याची गरज नाही. सत्यशोधक विचारांशी शेवटपर्यंत बांधिलकी मानणारे हे सामाजिक स्वातंत्र्योत्तर काळात राज्यकर्त्यावर, धर्मार्तंडांवर आसूडाचे फटके ओढत होते. स्वातंत्र्यानन्तर 'आपले लोक आता सत्ताथीश झाले आहेत म्हणून मुकुंदराव पाटील यांच्या धोरणात मुळीच फरक पडला नाही. उलट हे फटके अधिक तीव्र झाले. कारण मुकुंदराव पाटील यांच्या दृष्टीने शेतकरी, कष्टकरी, अस्पृश्य आणि शोषित बहुजन समाज महत्वाचा होता. या सर्वच घटकांचे प्रश्न आजही म्हणजे ७४ वर्षे उलटून गेलेली असताना सुटलेले नाहीत. म्हणजे मुकुंदराव पाटील यांच्यासारख्या द्रष्टव्या पत्रकाराने अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत केवळ्या जटिल प्रश्नांशी निर्भिड झुंज दिलेली होती, हे पाहून आपण आजही नतमस्तक होतो.' कोत्तापल्ले सर जुन्या पिढीतील अभ्यासक होत. नव्या पिढीतील संशोधकही यात मागे नाहीत. एकविसाब्या शतकात इतिहासाचे ताज्या दमाचे अभ्यासक श्री. मुरकुटे दिनकर हे 'सत्यशोधक दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील यांच्या व्यक्तित्व आणि कर्तृत्वाचा चिकित्सक अभ्यास (१९१०-१९६७)' या विषयावर स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठातून विद्यावाचस्पती पदवी मिळवतात. यावरून विषयाचे ताजेपणा आणि महत्व लक्षात येण्यास हरकत नाही.

परिवर्तनाचे शिल्पकार

फुले-शाहू-आंबेडकर व्याख्यानमाला

परिवर्तनाचे शिल्पकार : फुले-शाहू-आंबेडकर या व्याख्यानमालेअंतर्गत राजर्षि शाहू आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे संबंध किती प्रेमाचे, ममत्वाचे आणि आदराचे होते, यासंबंधी राजर्षि शाहू चरित्राचे अभ्यासकार आणि ज्येष्ठ इतिहासकार डॉ. जयसिंगराव पवार यांनी मांडलेले विचार....

राजर्षि शाहू महाराज व डॉ. आंबेडकर एक अपूर्व सहयोग

शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हा जो योग इतिहासामध्ये घडून आला, तो अपूर्व असा होता. यासंदर्भामध्ये आज मला व्याख्यान करायला मिळतंय. या दोन महापुरुषांचा अल्पकाळ का होईना जो एकमेकांना सहवास घडला, त्यातून महाराष्ट्राच्या इतिहासाच्या जडणघडणीचा एकप्रकारे नकाशाच

तयार झाला असं मला वाटत. शाहू महाराजांच्या तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चरित्रामध्ये त्यांच्या पहिल्या भेटीचा थोडासा धुसर असा प्रसंग आहे. धुसर अशा अर्थानं, की भेट मुंबईला झाली, की कोल्हापूरला झाली. १९१९ला झाली का १९२०ला झाली. चरित्रांमध्ये वेगवेगळ्या नोंदी दिसतात. पण, ही

भेट जेव्हा झाली, तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कोल्हापूरला यावेत यासाठी जे प्रथम झाले त्या सगळ्याला साक्षी असणारे एक समकालीन पोळ नावाच्या गृहस्थांनी आपले एक चरित्र लिहिलेले आहे आणि या चरित्रामध्ये गंगाधर यशवंत पोळ : चित्र आणि चरित्र असं काहीतरी नाव आहे. हे उपेक्षित राहिलं.

काही दिवसांपूर्वी ते माझ्या हाती लागलं आणि त्याच्यामध्ये स्पष्ट लिहिलेलं आहे, की डॉ. आंबेडकरांचं नाव हे शाहू महाराजांच्या कानी केव्हा पडलं. तर ते म्हणतात, की शाहू महाराज वारंवार मुंबईला जात असत आणि त्याठिकाणी सयाजीराव महाराजही येत असत. गाठीभेटी होत असत. पुढं दोघं व्याही झाले. राजाराम महाराजांचे लग्न सयाजीरावांच्या नातीशी

त्यांना पाठवणे अधिक संयुक्तिक ठरले असेल. त्यानंतर ही जी पहिली भेट झाली ती मुंबईत झाली नाही. आतापर्यंत अनेक चरित्रकारांनी म्हटलंय की ती मुंबईत झाली. शाहू महाराजांनी डॉ. आंबेडकरांना निमंत्रण पाठवून कोल्हापूरला बोलवून घेतलं. त्यानुसार डॉ. आंबेडकर कोल्हापूरला आले. शाहू महाराजांनी त्यांचं शाही स्वागत केलं. सेशन बंगल्याच्याजवळच एक गेस्ट हाऊस होतं. तिथं त्यांची राहण्याची सोय केली. दोन दिवस डॉ. आंबेडकरांचा कोल्हापूरात मुकाम होता. बन्याच विषयांवर चर्चा झाल्या. हे जे साल आहे, ते १९१९चं आहे.

शाहू महाराज आणि डॉ. आंबेडकरांमध्ये झालेल्या चर्चेत दोन गोष्टी ठरल्या. एक गोष्ट म्हणजे, आता ती सूचना

छत्रपती शाहू महाराज

सयाजीराव गायकवाड

राजाराम महाराज

झाले. अशाच एका भेटीमध्ये शाहू महाराजांच्या कानावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचं नाव सयाजीरावांच्या तोंडून ऐकायला मिळालं, की एक महार तरुण नुकताच अमेरिकेवरून आलेला आहे. एम.ए., पीएचडी कोलंबिया विद्यापीठाच्या पदव्या घेऊन आलेला आहे. सयाजीरावांनीच पाठवलं होतं त्यांना. तेव्हापासून महाराजांना वाटायला लागलं, की या तरुणाला आपण भेटलं पाहिजे. पोळ यांनी आपल्या चरित्रात म्हटलंय, की शाहू महाराज मुंबईहून आल्यानंतर त्यांच्या डोक्यात हाच विषय होता. तेव्हा त्यांनी दत्तोबा पवारांना निमंत्रण घेऊन पाठवलं. दत्तोबा पवार हेही दलित समाजातले कार्यकर्ते.

डॉ. जयसिंगराव पवार

शाहू महाराजांची असणार. ते म्हणाले, की आंबेडकर, तुम्ही एक अस्पृश्यांची परिषद घ्या आमच्या राज्यात. कारण अशी परिषद आपण घेऊन प्रत्यक्ष कामाला सुरुवात करू. त्याशिवाय आपल्या कामाला गती येणार नाही. दुसरी गोष्ट अशी, की ती डॉ.

आंबेडकरांनी विषय काढला असेल, ते म्हणाले, की अस्पृश्यांच्या दुःखाला वाचा फोडण्यासाठी आपण एक सासाहिक सुरु करायला पाहिजे. शाहू महाराज म्हणाले, की ही खूप चांगली गोष्ट आहे. माझ्याकडून तुम्हाला जे काही सहकार्य पाहिजे ते करेन आणि २५ हजार रुपये शाहू महाराजांनी या भेटीमध्ये डॉ. आंबेडकरांना दिले. अस्पृश्य

परिषद माणगावला घ्यायचं ठरलं. शेवटी हे सर्व तर्क आहेत. आपल्याकडून नोंदी ठेवणं, वृत्तांत ठेवणं या गोष्टी नाहीत. अजूनही नाहीत. इतिहासाची फार मोठी हानी आहे. अशा प्रकारची टिपणं ठेवली असती, आत्मचरित्र लिहिली असती, तर अशा गोष्टी आपल्याला कळाल्या असत्या, की प्रत्यक्ष काय बोलणं झालं.

या दोन महापुरुषांचा जो घनिष्ठ संबंध आला, तो माणगाव परिषदेच्या निमित्तानं. शाहू महाराजांच्या चरित्रामध्ये माणगाव परिषदेचं जे महत्त्व आहे, त्याहीपेक्षा डॉ. आंबेडकरांच्या चरित्रामध्ये माणगाव परिषदेचं अधिक महत्त्व आहे. कारण, माणगाव परिषदेपासूनच खन्या अर्थानं डॉ. आंबेडकरांच्या सार्वजनिक जीवनाची सुरुवात झाली. डॉ. आंबेडकर या परिषदेचे अध्यक्ष होते. शाहू महाराज फार चतुर आहेत हे लक्षात घ्या. डॉ. आंबेडकर हे एक तरुण जो नुकताच अनेक पदव्या घेऊन आलेला, त्यामुळे आकर्षण होतंच. पण शाहू महाराज राजे होते. त्यांचं ग्लॅमर वेगळं. शाहू महाराज हे परिषदेच्या सुरुवातीला गेले नाहीत. परिषदेच्या दुसऱ्या दिवशी गेले आणि गेल्यानंतर भाषणामध्ये म्हणाले, की मी मुद्दामच इकडं आलोय. शिकारीला गेलो होतो. मला समजलं, की इकडं परिषद चालू आहे. या परिषदेमध्ये अस्पृश्यांच्या संदर्भामध्ये डॉ. आंबेडकरांवर फोकस जावा लोकांचा असं शाहू महाराजांना वाट होतं. त्यामुळेच ते दुसऱ्या दिवशी परिषदेला गेले आणि जेवढा म्हणून बाबासाहेबांचा गैरव करता येईल तेवढा तो मुक्तकंठानं केलेला आपल्याला दिसतो. म्हणूनच ते महापुरुष ठरतात. त्यांनी या परिषदेत सर्व अस्पृश्यांचं अभिनंदन केले. तुम्ही योग्य पुढारी शोधून काढला. एवढा शिकलेला तरुण तुम्हाला पुढारी म्हणून मिळत असेल तर तुम्ही भायवान आहात, असे त्यांनी म्हटलंय. ते पुढं म्हणतात, की तुम्ही तुमचा खरा पुढारी शोधून काढला. त्याबद्दल मी तुमचं अंतःकरणपूर्वक अभिनंदन करतो. माझी खात्री आहे, की डॉ. आंबेडकर हे तुमचा उद्धार केल्याशिवाय राहणार नाहीत. इतकेच नव्हे, तर एक वेळ अशी येईल, की ते सर्व हिंदुस्थानचे पुढारी होतील. माझी मनोदेवता मला असं सांगत आहे.

शाहू महाराजांनी किती अचूक भाकित केलंय. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणं डॉ. आंबेडकर हिंदुस्थानचे पुढारी झाले. शाहू

महाराजांनी त्याचवेळेला बाबासाहेबांचा गैरवही केलेला दिसतो. बाबासाहेबांच्या विद्वतेचा गैरव त्यांनी केलेला आहे. त्यांनी म्हटलंय, की आज त्यांना पंडित ही पदवी देण्यास काय हरकत आहे. विद्वानांचे ते भूषण आहेत. आर्य समाज, बुद्ध समाज, ख्रिस्ती यांनी त्यांना आनंदाने आपल्यात घेतले असते. परंतु, ते तुमचा उद्धार करण्याकरता तिकडे गेले नाहीत. याबद्दल तुम्ही त्यांचे आभार मानले पाहिजेत. मीही त्यांचं आभार मानतो. याची प्रतिक्रिया काय? परिषदेमध्ये जे सतरा-अठरा ठराव झाले, त्यामध्ये एक ठराव असा होता, की शाहू महाराजांचा जन्मदिन हा सर्व अस्पृश्यांनी सणाप्रमाणं साजरा करावा. एवढ्या कळकळीन शाहू महाराज आपल्या संस्थानामध्ये निरनिराळे कायदे करून आणि अस्पृश्यता निवारणासाठी प्रयत्न करून आपल्यासाठी

काम करतायंत, अस्पृश्यांना स्पृश्यांसारखे सामाजिक अधिकार दिले, तर अशा प्रकारचं जे कार्य केलं, अस्पृश्यांच्या उद्धाराचं कार्य केलं, महार, मांग, चांभार, धनगरांच्या झोपड्यांमध्ये जाऊन समाजामध्ये एक आदर्श घालून दिला, आणि म्हणून त्यांच्यासारखा, पुढं त्यांनी एका ठिकाणी म्हटलेलं आहे, की शाहू महाराजांसारखा अस्पृश्यांचा सखा यापूर्वी झालेला नाही आणि यानंतरही होणार नाही.

ही परिषद ज्यावेळी संपली, त्यावेळेला आपल्या भाषणात शाहू महाराजांनी शेवटी सांगितलं होतं, की मी डॉ. आंबेडकरांना जाहीरपणे भोजनाचं निमंत्रण देतोय, त्यांनी माझ्या राजवाड्यावर याव आणि आपल्या पक्तीचा लाभ द्यावा. शाहू महाराज किती विनयानं बोलतायंत पहा. प्रत्यक्ष जेव्हा भोजनाचा कार्यक्रम झाला, त्यावेळेला शाहू महाराजांनी आपल्या डोईचा मंडिल हा

डॉ. आंबेडकरांच्या डोईवर ठेवला आणि त्यांचा यथोचित असा शाही सत्कार केला. त्यावेळेला डॉ. आंबेडकरांनी जे उद्घार काढलेले आहेत, तेही तेवढेच महत्वाचे आहेत. ते म्हणाले, की खुद छत्रपतींनी माझ्या डोक्यावर मंडिल ठेवलेला आहे. जरीपटका ठेवलेला आहे. गोरगारीब, दलितांची सेवा करून मी या जरीपटक्याचा मान राखीन. आयुष्यभर दुसरं काही करणार नाही. दलितांच्या उद्घारसाठी मी झटेन. तेव्हा डॉ. आंबेडकरांच्या, मघाशी बोललो त्याप्रमाणं सार्वजनिक जीवनाची सुरुवात ही माणगाव परिषदेन झाली. अशा तऱ्हेन माणगाव परिषद ही एकप्रकारे डॉ. आंबेडकरांच्या चरित्रामध्यं माईलस्टोन आहे, हे आपण लक्षत घेतलं पाहिजे आणि दोन महापुरुष एकत्र आलेले आहेत. डॉ. आंबेडकरांनी पुढं कशा प्रकारची वाटचाल करायची आहे, आणि पुढं ते राष्ट्रीय पुढारी कसे बनतील हे भाकीत, ही सदिच्छा शाहू महाराजांनी याठिकाणी व्यक्त केलेली आपल्याला दिसते.

राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. आंबेडकर यांचे जे प्रेमाचे, ममत्वाचे संबंध निर्माण झाले होते, ते अधिक घनिष्ठ नागपूर येथील दुसऱ्या परिषदेन झाले. ही परिषद डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या कार्यकर्त्यांच्या, संघटनेच्या जोरावर भरवली आणि त्याचं अध्यक्ष म्हणून निमंत्रण शाहू महाराजांना दिलं. यावेळेला शाहू महाराजांना निमंत्रण देण्यास डॉ. आंबेडकरांचे सहकारी आले होते. त्यावेळेला शाहू महाराज म्हणाले, की अरे, माझ्यापेक्षा खूप मोठी माणसं आहेत महाराष्ट्रात. त्यांना बोलवा ना. त्यावेळेला त्या अनुयायांनी सांगितलं, की आम्हाला राम-कृष्णापासून सुद्धा न्याय मिळालेला नाही. तेव्हा आमचे देव आता तुम्हीच आहात. हा सगळा इतिहास नोंदवलेला आहे. शाहू महाराजांनी आनंदानं कबुल केलं. आणि झालं काय, की या परिषदेच्या पूर्वी काही दिवस आधी महाराजांनी एकुलती एक कन्या आकासाहेब महाराज आजारी पडल्या. तापाने फणफणू लागल्या. बापाचं हृदय. कोल्हापुरच्या बाहेर पाय काढवेना. तेव्हा त्यांनी डॉ. आंबेडकरांना लिहिलं, की माफ करा. माझी मुलगी आकासाहेब महाराज या फार आजारी आहेत. अशावेळेला मी येऊ शकत नाही. या पत्राला डॉ. आंबेडकरांनी जे उत्तर दिलेलं आहे, ते वाचून आजही कोणत्याही सहदयी माणसाच्या डोळ्यामध्ये पाणी वाहील.

त्यांनी लिहिलं, की आत्ताच हुजुरांचं पत्र वाचून मन फारच उद्दीप झाले. अस्वस्थ झाले आहे. नागपूरच्या परिषदेस हुजुरांचे येणे झाले नाही तर आमचा सर्व कार्यनाश होणार आहे, यात तीळमात्र शंका नाही. आमचा बुरूज ढासळणार. ही आणीबाणीची वेळ आहे. याप्रसंगी आपला आधार व टेकू मिळाला नाही, तर काय उपयोग. आकासाहेबांची तब्बेत नादुरुस्त आहे याबद्दल मला अतिशय वाईट वाटत आहे. त्यांना

लवकरच आरोग्य प्राप्त होवो, अशी सत्ताधीश परमेश्वराकडे माझी प्रार्थना आहे. याप्रसंगी त्यांची प्रकृती नादुरुस्त व्हावी हे आमचे कमनशीब. घरी अपत्य आजारी असता आपल्याला येण्याची गळ घालणे हे कठोरपणाचे लक्षण आहे असे मला वाटते. पण काय करावे, आम्ही दलित वर्ग किती काळपर्यंत आजारी आहोत, हे आपणास सांगावयास नको. मला वाटते, की आमचा परामर्श यावेळी आपण घेतलाच पाहिजे. तुम्ही यायलाच पाहिजे. नाहीतर आपल्यावर बोल (दोष) नाही, पण रूसवा राहील. म्हणून माझी सविनय प्रार्थना आहे, की अन्य सर्व गोर्झींकडे कानाडोळा करून सभेचे अध्यक्षस्थान आपण मंडित केले पाहिजे आणि असे करून आपल्या लडिवाळ अस्पृश्य लेकरास वर येण्यास हात द्यावा. यावेळेला जर तुम्ही त्यांची उपेक्षा केली, तर ते कायमचे खाली जातील. मग त्यांना वर काढणे अशक्य होणार आहे.

आता एवढ्या अंतःकरणापासून, कळकळीन डॉ. आंबेडकरांनी लिहिल्यानंतर शाहू महाराजांचं मन द्रवलं आणि त्यांनी तातडीनं त्यांना पत्र पाठवलं. त्या पत्रामध्ये म्हटलं, की काही असो, माझी मुलगी आजारी असो किंवा नसो, तुम्ही आणि मी हाती घेतलेले हे कार्य आहे, याच्यासाठी मी येणार. काळजी नसावी. नागपूर परिषद ही त्यावेळेला मॉनफल्ड सुधारणा आहे. त्या सुधारणा आणि त्या अनुसार निरनिराळ्या समाजाला कायदे मंडळामध्ये मिळालेलं प्रतिनिधीत्व यासंदर्भामध्ये खूप चर्चा वगैरे झाली होती. शाहू महाराज आणि डॉ. आंबेडकर यांचं मत असं होतं, की जे मागासवर्गीय आहेत, त्यांच्यासाठी खास प्रतिनिधीत्व दिलं गेलं पाहिजे. शेतकरी आहेत, अस्पृश्य आहेत, दलित मंडळी आहेत. यासाठी ब्राह्मणेतर हा शब्द त्या काळामध्ये होता. हा विषय त्याठिकाणी प्रामुख्यानं होता. या विषयावर चर्चा तर झालीच. जातवार प्रतिनिधीत्व मिळालं पाहिजे, ते मिळालेलं नव्हतं. मॉनफल्डमध्ये ब्राह्मणेतरांना काही स्थानच मिळालेलं नव्हतं. याचं कारण पुढं डॉ. आंबेडकरांनी सांगितलेलं आहे. जेव्हा ते इंगलंडमध्ये गेले, आणि ज्यावेळेला त्यांना शाहू महाराजांनी सांगितलं, की त्याठिकाणी ब्राह्मणेतरांची बाजू मांडा. त्यावेळेला त्यांनी सांगितलं, की याठिकाणी ज्यावेळेला मॉनफल्ड सुधारणा देण्याच्या वाटाघाटी सुरू होत्या. त्यावेळेला ब्राह्मणेतरांची बाजूच मांडणारा तिथे कोणी नव्हता. आणि जे काही ब्राह्मणेतरांच्या विरुद्ध सांगितलं गेलं, ते जातीय संघटना आहे. द्वेष फैलावणारी संघटना आहे. यांना स्वतंत्र मतदारसंघ देण्याची गरज नाही. त्यामुळे मिळालेल्या सुधारणांमध्ये ब्राह्मणेतरांच्या तोंडाला पाने पुसली गेली आहेत. हा जो अन्याय झाला, त्याचं परिमार्जन करण्यासाठी आणि ब्राह्मणेतर चळवळ ही एक सामाजिक अन्यायाविरुद्ध लढणारी सामाजिक लोकशाही स्थापन करणारी चळवळ आहे हे डॉ. आंबेडकरांनी अनेकांना भेटून त्याठिकाणी समजून सांगितलं.

नागपूर परिषदेमध्ये शाहू महाराजांनी मोठं भाषण केलं होतं. त्याच्यात अनेक विषय होते. सामाजिक समता, सामाजिक न्यायाचा भाग आहे. सगळ्यात महत्वाचं म्हणजे, अस्पृश्यांच्यामध्ये आत्मभान निर्माण झालं पाहिजे म्हणून त्यांनी अस्पृश्य लोकांची स्तुती केलेली आहे. पहा, महाराज कसा त्यांचा आत्मविश्वास फुलवतायंत. ते म्हणतायंत, की तुम्हाला अस्पृश्य असं संबोधणं सुद्धा चुकीचं आहे. कारण, तुम्हाला अस्पृश्य मानणाऱ्या लोकांपेक्षा जास्त बुद्धिमान, जास्त पराक्रमी, जास्त सुविचारी, जास्त स्वार्थत्यागी लोक तुम्ही आहात. काकणभर जास्तच आहात. दुर्दैवानं या हिंदू समाजाची अशी विभागणी जातीनुसार झालेली आहे. श्रेष्ठ आणि कनिष्ठ हे सगळे तुमचे गुण लुप झालेले आहेत. तो कोष फोडून बाहेर या असं शाहू महाराजांना म्हणायचं. मी तुम्हाला अस्पृश्य समजत नाही. तुम्ही हिंदी राष्ट्राचे घटकावयव आहात. शाहू महाराजांनी याठिकाणी राष्ट्रीयत्वाचा विचार जागवताना बंधूभावाची शिकवण दिली आहे. ते असं म्हणत नाहीत, की तुम्ही हिंदु राष्ट्राचे घटकावयव आहात. स्पष्ट भूमिका आहे त्यांची, की या देशामध्ये असणारे आम्ही सर्व बंधूभावाने वागणारे असे आहोत. धर्म कोणता का असेना, आणि म्हणून हिंदी राष्ट्र आणि हिंदू राष्ट्र याच्यामध्ये शाहू महाराजांनी फरक केलेला आहे. तुम्ही हिंदु राष्ट्र नाही, तर हिंदी राष्ट्राचे घटकावयवर आहात.

भारतीय, हिंदू नाही. आपण सगळे इंडियन्स आहोत. मग खिश्चन असतील, हिंदू असतील, पारशी असतील. जायचं कुरं त्यांनी? तुम्ही जर हिंदूच राष्ट्र बनवलं तर. हा जो आज चर्चिला जातोय मुद्दा, तो शाहू महाराजांनी शंभर वर्षापूर्वी निर्णय केला आहे. एक प्रकारचे सामाजिक न्यायमूर्तीच आहेत ते.

महापुरुष काय करत असतो. महापुरुष तुम्हाला मार्गदर्शन करत असतो. त्या मार्गावरून तुम्ही पुढं जायचं आहे. मी कोणाचा पुढारी नाही आणि पुढारी होऊही इच्छित नाही हे एक आणखी तत्त्व त्यांचं होतं. मी तुम्हाला अस्पृश्य समजत नाही. आपण

निदान बरोबरीचे भावंड आहेत. निदान आपले हक्क समसमान आहेत, असे ते म्हणतात. याठिकाणी त्यांचा समतेचा विचार आहे हे लक्षात घ्या. म्हणजेच सामाजिक न्यायाचा विचार आहे. आता सर्वांत मोठा धर्म कोणता. तर ते म्हणतात, की राष्ट्रधर्म. देशबंधूची सेवा करणं आणि जनार्दन शोधणं म्हणजेच लोकांमध्येच देव शोधणं आणि पहाणं हाच खरा धर्म आहे. धर्माचीही व्याख्या ते जाता जाता सांगून जातात. आणि पुढं सांगतात, की या देशाची प्रगती लवकर किंवा उशिरा होणे हे येथील जातीभेद ज्या प्रमाणात नाहीसा होईल त्यावर अवलंबून आहे. यातून स्पष्ट आहे, की जातीभेदामुळेच या देशाची प्रगती खुंटलेली आहे. जर जातीभेद नष्ट झाला तर प्रगतीचे मार्ग खुले होणार आहेत.

शाहू चरित्रामध्ये डॉ. आंबेडकर आणि शाहू महाराज यांच्या संबंधावर प्रकाश टाकणाऱ्या काही नोंदी मिळतात आणि त्या फार इंटरेस्टिंग आहेत. डॉ. आंबेडकरांच्या मनामध्ये एक कल्पना आली, संघटना बांधणं, संघटना चालवणं, कार्यक्रम घेणं यासाठी पैसा लागतो. तेव्हा आपण ऑल इंडिया डिस्प्रेस क्लास एज्युकेशन नावाचा फंड उभारावा आणि यात मोठीमोठी माणसं घ्यावीत. यासाठी जी समिती गठण केली जाईल, त्याच्यामध्ये शाहू महाराज असावेत, अशा प्रकारचं एक पत्र शाहू महाराजांना त्यांनी पाठवलं. या पत्राला किती विनयानं उत्तर देतायंत महाराज पहा. आपण जे डेप्युटेशन फंड गोळा करण्याकरता समिती स्थापन करणार आहात, त्यात माझे नाव घालण्यास मी मोठ्या संतोषानं परवानगी देतो. आपण जी काही संस्था सदरहू कामासाठी स्थापन कराल, तिचा व्हाईस प्रेसिडेंट, असिस्टेंट सेक्रेटरीदेखील होण्यास मी तयार आहे. आपण एक ऑल इंडिया डिस्प्रेस क्लास एज्युकेशन फंड स्थापन करून तिच्याकरता चांगली बजनदार व काम करणारी माणसे कामगार म्हणून निवडावीत आणि या संस्थेच्यावतीनं ठिकठिकाणी डेप्युटेशन पाठवावीत. म्हणजे फंड गोळा करणे सोयीचे होईल. मला स्वतःला असिस्टेंट सेक्रेटरी होण्याची फार इच्छा आहे. मी

हे काम मोठ्या आनंदाने करेन असं महाराज म्हणतात. याचा अर्थ मी तुमचा असिस्टंट व्हायला तयार आहे असं ते सांगतात. हे फक्त महापुरुषच करू शकतात. ज्यांच हृदय फार मोठ असतं आणि ज्यांना दुसऱ्याच्या उंचीची फारशी भीती वाटत नाही. आपले सहकारी आपल्यापेक्षा मोठे व्हावेत असं वाटण हे महापुरुषाचं लक्षण आहे असं मी मानतो.

दुसरी एक नोंद आहे. १३ जून १९२०ला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शाहू महाराजांना एक पत्र लिहिल. याचा उपयोग आम्हाला पुढे झाला. शाहू महाराजांचा जन्मदिवस २६ जुलै की २६ जून? २६ जूनसाठी आम्हाला जे काही पुरावे गोळा करावे लागले किंवा मिळाले, त्याच्यामध्ये हे पत्र फार महत्वाचे आहे. त्याच्यामध्ये असं म्हटलंय, की हुजुरांचा जन्मदिन २६ जूनला आहे आणि मला मूकनायकचा खास अंक काढायचा आहे. तेव्हा मी कोल्हापूरला येतो आहे. त्याप्रमाण खरोखर डॉ. आंबेडकर आले का? आले असं म्हणतात. मूकनायकचा अंक आपण बिघितला असंही सांगणारे काही अभ्यासक महाराष्ट्रामध्ये आहेत. पण दुर्वैवानं शाहू चरित्रामध्ये सोन्यासारखा असणारा हा पुरावा आज उपलब्ध नाही. आज ना उद्या हा खास अंक मिळेल अशी आपण इच्छा बाळगूया.

आता आणखी एक प्रसंग म्हणजे ही सगळी पत्र आहेत बरं का. ह्या पत्रातून, माझी प्रकृती उत्तम आहे. तुमची कशी काय आहे हा भाग नाहीये. इथे समाजाच्या प्रकृतीचा विचार आहे. समाजाला झालेल्या रोगांचा परिहार कसा करता येईल ह्याची चिंता आहे. १९२०ला लिहिलेल्या एका पत्रात डॉ. आंबेडकरांना शाहू महाराज म्हणतात, की अहो, मी शिरोळला गेलो होतो. आणि तिथे मी माझी गाडी थांबून पाहिलं तर तिथे काही महार मंडळी उभी राहिली होती. महाराजांनी त्यांना बोलावून घेतलं. ते बिचारे भीत भीत आले. त्यांना मोटारीत बसवलं. ते नाही नाही म्हणत असतानाही त्यांना गाडीत बसवलं आणि त्यांना घेऊन सगळ्या शिरोळमधून फेरी मारली आणि आणून सोडलं. त्यावेळी त्यांची प्रतिक्रिया काय होती? ते म्हणाले, की महाराज हे तुम्ही काय केलं. अहो, आमची लायकी काय आणि उगाच्च तुम्ही आम्हाला मोटारीत बसवून फिरवलं. हे बरोबर नाही केलंत. म्हणजे त्यांना असं वाटलं, की महाराजांनीच मोठी चूक केली आणि महाराजांबरोबर जाऊन आपलीही मोठी चूक

झाली. याचं कारण काय? याचं कारण सांगताना शाहू महाराज डॉ. आंबेडकरांना म्हणतात, की याचं कारण म्हणजे अस्पृश्यांचे स्पिरीट नाहीसे झाले आहे. स्पिरीट हा शब्द मी इथं जसाच्या तसा ठेवलेला आहे. स्पिरीट असतंय माणसाचं, की आपण कोणतरी आहोत. आपण मनुष्य आहोत. आत्मभान असण म्हणजे स्पिरीट असण. सेल्फ रिस्पेक्ट. इंग्रजी शब्द बन्याचवेळा त्यांनी वापरलेले दिसतात. सेल्फ रिस्पेक्ट नावाचा त्यांना स्पर्शदिखील झालेला नाही. किंबुना आपण मनुष्य आहोत किंवा पश्चून नीच आहोत याची कल्पना एक फर्लांगभर अंतरावरून त्यांच्याभोवती फिरते आहे. ते हेही विसरलेल की आपण मनुष्य आहोत. मग हक्क बिक्क हा प्रश्न वेगळाच. ही सगळी जी माणसं आहेत, ती वेगळी आहेत. आणि या सर्वांचे कारण काय, तर ब्राह्मणांनी केलेली जबरदस्त डिस्पॉटिक ब्युराक्रॉसी व त्याचे नियम. ब्युराक्रॉसी म्हणजे नोकरशाही नव्हे, तर रिलिजस ब्युराक्रॉसी असं शाहू महाराजांनी त्यांच्या चरित्रामध्ये अनेक ठिकाणी स्वतः वर्णन केलेलं आहे.

हा प्रसंग शाहू महाराजांना काय वाटत होतं अस्पृश्य समाजाबद्दल याचं दिग्दर्शन करतो. १९२०च्या जुलै महिन्यात डॉ. आंबेडकर इंग्लंडला गेले. त्यापूर्वी शाहू महाराजांनी त्यांची भेट घेतलेली आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या प्रवासासाठी आणि तिथल्या शिक्षणासाठी

डॉ. आंबेडकर आणि पत्नी रमाबाई

आवश्यक ते सर्व द्रव्यसाहृ शाहू महाराजांनी केलेलं आहे. इथेच ते थांबले नाहीत. ते पुढं बाबासाहेबांना म्हणाले, की आंबेडकर रमाबाई या एकठूनच राहणार. ती माझी बहीण आहे. तिला माहेरी कोल्हापूरला घेऊन जातो. केवढं ममत्व दाखवलेलं आहे. रमाबाई आल्या नाहीत हा भाग वेगळा. पण रमाबाईना घेऊन जातो माझी बहीण म्हणून, तुम्ही निश्चिंत असा. अभ्यास करून तुम्हाला काय ते बॉरिस्टर वौरै होऊन यायचं आहे ते या, अशा शब्दांत केवढा दिलासा हा शाहू महाराजांनी दिलेला दिसतो. मॅनफोल्ड मुधारणांमध्ये ब्राह्मणेतरांच्या समस्या या तेथील विचारवत असतील, पत्रकार असतील, राजकीय नेते असतील यांना भेटा आणि सांगा असंही शाहू महाराजांचे एक मित्र इंग्लंडमध्ये होते. त्या फ्रीजिना एक पत्र दिलं, की डॉ. आंबेडकर येतायत, त्यांना मार्गदर्शन आणि मदत करावी.

आता हे झाल्यानंतर ३ फेब्रुवारी १९२१ रोजी इंग्लंडहून

आपणाला जे काम सांगितलंय शाहू महाराजांनी याची काय प्रगती झाली हे सांगताना आंबेडकर म्हणतात, भारतमंत्री माईन्यू हा नेमस्त पुढाच्यांच्या सूचनेप्रमाणे वागतो. तथापि आता ब्राह्मणेतर चळवळीसंबंधी तुच्छतेने ते बोलणार नाही अशी माझी खात्री आहे. खरे म्हणजे ब्राह्मणेतर चळवळ समजून घेण्याची येथे कोणीच पर्वा करत नाही. ज्यावेळी सुधारणा विधेयक तयार होत होते, त्या महत्वाच्या वेळी ब्राह्मणेतर चळवळीचे महत्व पटवून देणारा कोणी समर्थक, प्रतिपालक येथे नव्हता. ही खेदाची गोष्ट आहे. त्यामुळे ब्राह्मणेतर चळवळीच्या विरोधकांना ही चळवळ ब्राह्मणविरोधी आहे, असे सांगे सोपे गेले. त्या चळवळीची लोकशाहीनिष्ठ बाजू, ब्राह्मणेतरांना सामाजिक लोकशाही स्थापन करायची होती, खरी बाजू लोकशाहीची ही ब्राह्मणेतरांची आहे, चातुर्यने डडपून टाकण्यात आली आणि तिचा विपर्यास करण्यात आला. तेच स्वरूप सर्वसाधारणपणे इंग्रजांच्या मनामध्ये आहे. आता उशिर झाला असला तरीसुद्धा लोकांचं प्रबोधन मी चालू ठेवलेलं आहे. निरनिराळ्या नेत्यांना भेटतोय, विचारवंतांना भेटतो आहे. पत्रकारांना भेटतो आहे. मी आपली ब्राह्मणेतर पक्षाची बाजू ती त्याठिकाणी मांडत आहे.

शाहू महाराजांनी एक गंमतीशीर सल्ला दिलेला आहे डॉ. आंबेडकरांना जाण्यापूर्वी. त्यांनी सांगितलं, की तुम्ही असं करा, तुम्ही टिळकांच्यावर खटला भरा. आंबेडकर म्हणाले, की टिळकांच्यावर खटला पण काय. तर टिळकांनी एक उद्गार काढला होता, की महार ही एक गुहेगार जमात आहे आणि त्याला पुरावे होते. आणि थोर पत्रकार अच्युतराव कोलहटकर, त्यांनी टिळकांच्यावर सपाटाच लावला होता, की टिळकांनी सुरु केलेला टिळक फंड आहे, त्याच्यात मोठी अफरातफर झालेली आहे. लेखमालाच सुरु केलेली होती. त्याचा आधार घेऊन त्याचाही एक चार्ज टिळकांच्यावर ठोकता येईल. डॉ. आंबेडकर म्हणाले, की महाराज, यातून आपणास त्रासच होईल. फारसे काही निष्पत्र होणार नाही. त्यावर शाहू महाराजांनी पत्र पाठवलं आणि

म्हणाले, की या केसमध्ये पुरावे बळकट नसले, यश येण्याची शक्यता कमी असली, तरी लोकमान्य टिळकावर खटला दाखल करणारा असा कोण आहे हिंदुस्थानात म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना इंग्लंडमध्ये जाण्याअगोदरच प्रसिद्धी मिळेल. म्हणजे किती ममत्वान, जणू काही आपला धाकटा भाऊ आहे अशा पद्धतीनं शाहू महाराज त्यांच्याशी वागतायंत. यातूनसुद्धा डॉ. आंबेडकरांना प्रसिद्धी मिळावी. त्यांचं पुढचं कार्य सोपं व्हावं. लोकमान्य टिळकांचा केवढा मोठा दरारा होता त्यावेळी. अशा राष्ट्रीय पातळीवरच्या सर्वश्रेष्ठ पुढाच्याशी दोन हात करायला निघालेला आहे असा हा अस्पृश्यांचा, दलितांचा नेता काय असेल अशा प्रकारची उत्सुकता सर्व लोकांमध्ये निर्माण होईल असं त्यांना वाटलं.

डॉ. आंबेडकर तिकडं गेल्यानंतर दिलीपमध्ये एक अस्पृश्यता परिषद भरली आणि कर्मधर्म संयोगानं शाहू महाराज त्यावेळेला दिलीत होते. शाहू महाराजांना बोलावण्यात आलं. त्यावेळेला त्यांनी जे भाषण केलेलं आहे, त्या भाषणामध्ये शाहू महाराज काय म्हणतात पहा. त्यांनी पुन्हा आंबेडकरांचा गौरव केलेला आहे. ते म्हणतात, की खरे म्हणजे आजचा मान हा आपल्यातील उत्साही आणि सुशिक्षित पुढारी मिस्टर आंबेडकर यांनाच मिळायला पाहिजे होता. माझ्यापेक्षा ते जास्त सुशिक्षित आहेत. अभिमानी आहेत. त्यांनी आपल्या कल्याणाकरता अविश्रांत श्रम केलेले आहेत. परंतु, आज त्यांना आपल्यामध्ये हजर राहता येणं शक्य नाही. कारण ते विलायतला गेले आहेत व तेथे ते आपले हित अंतःकरणात ठेऊनच इतर व्यवसाय करतील याबद्दल माझ्या मनामध्ये तीळमात्र शंका नाही. दोघा उभयंतांचा पत्रव्यवहार सुरु आहे. डॉ. आंबेडकरांना आर्थिक अडचणी येत होत्या त्या त्यावेळेला ते शाहू महाराजांना लिहितात, की अशी अशी अडचण आहे. यासंदर्भात दोन पत्रं उपलब्ध आहेत. पहिल्या पत्रामध्ये ते म्हणतात, की इंग्लंडमधील चलनाचे भाव घसरल्यामुळे आपणापुढं आर्थिक अडचण निर्माण झाली असून, ती निवारण्यासाठी २०० पौंडाची

लोकमान्य टिळक

अच्युतराव कोलहटकर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

गरज देण्याची माझी आपल्याला विनंती आहे. या पत्राच्या शेवटी शाहू महाराजांच्याबद्दल डॉ. आंबेडकरांनी काढलेले उद्गार हे फार महत्त्वाचे आहेत. ते म्हणाले, की आपली प्रकृती ठीक आहे अशी मला आशा आहे. आपली आम्हाला फारच जरुरी आहे. कारण, हिंदुस्थानात प्रगती करत असलेल्या सामाजिक लोकशाहीच्या महान चळवळीचे आपण आधारस्तंभ आहात. बहुजन समाजाच्या उद्धाराची ही चळवळ म्हणजे एक प्रकारच्या सामाजिक लोकशाहीची स्थापना. अशी भूमिका शाहू महाराजांनी घेतलेली आहे. डॉ. आंबेडकरांनी घेतलेली आहे.

या पत्राला प्रतिसाद थोडा उशिराने मिळाला असेल. म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी लगेच दुसरं पत्र पाठवलं आहे. आणि हे पत्र फार महत्त्वाचं आहे. सबनीस संग्रहामध्ये ते मिळालेलं आहे. या पत्रात ते म्हणतात, की श्री शाहू छत्रपती करवीर सरकार यांस

सा.न.वि.वि. आपले कृपापत्र पोहचले. आपला लोभ, आपला स्वेच्छा या दोहोंचा ओघ अजूनही मजकडे आहे हे वाचून अत्यंत समाधान वाटले. आपल्यात व माझ्यात एवढे अंतर असतानाही आपण जो माझी गौरव करत असता याबद्दल मला आपले उतराई होणे केव्हाच शक्य नाही. आपल्यासारख्य निष्काम व दिनदयाळू सत्पुरुषाची मला जोड मिळाली यातच मी माझ्या आयुष्याचं चीज झालं अस मी मानतो. माझी पैशाची नड भागवण्याचे जे आश्वासन आपण दिले आहे, त्याबद्दल मी आपला अत्यंत आभारी आहे. माझ्या अडचणीची सर्व कथा मी माझ्या गेल्या पत्रात नमूद केली आहे. व ती दूर होण्यास मला दोनशे पौऱाची जरुरी आहे असेही मी आपणास कळवले आहे. तरी विलंब न लावता पैसे पाठविण्याची व्यवस्था करावी. मी परत आल्यानंतर आपले कर्ज फेडीन याबद्दल खात्री असू घावी. माझी अगदी गाळण झाली आहे. व आपल्याकडून पैशाची वाट पहात आहे. तरी निराश न करणे. कळावे, लोभाची वृद्धी असावी. आपला हितचिंतक भीमराव आंबेडकर.

ही पत्र म्हणजे अंतःकरणातल्या भावना व्यक्त करणारी अशी आहे. काय संबंध होते. जवळकीचे संबंध होते. ममत्वाचे संबंध होते. प्रेमाचे संबंध होते असं जेव्हा आपण म्हणतो त्याला काय डिग्री लावता येत नाही हो. हे कसे होते ते पत्रव्यवहारातून दिसतं. ही पत्रं सांगतात आपल्याला, की दोन महापुरुष एकमेकाला किती चाहत होते. दोयांचं हृदय जणू काय एक झालेले आहे. एकमेकाच्या भावना ते समजू शकतात. शाहू महाराजांचं निधन हे डॉ. आंबेडकर हे इंग्लंडमध्ये असताना झालं. तिथल्या वर्तमानपत्रामध्ये त्यांनी ती बातमी वाचली. त्यांना अत्यंत दुःख झालं. धक्का बसला. नूतन छत्रपती राजाराम महाराज त्यांना त्यांनी दुखवठ्याचं पत्र लिहिलं. या सांत्वनपर पत्रात डॉ. आंबेडकर म्हणतात, की ही संकटाची घटना मला दोन कारणामुळं दुःखदायक झाली आहे. महाराजांच्या निधनामुळं मी एका वैयक्तिक मित्राला आचवलो आणि अस्पृश्य समाज एका महान हितचिंतकाला व सर्वात महान कैवाच्याला मुकला आहे. मी स्वतः दुःखानं व्याकूळ झालो असताना आपल्या व महाराणीच्या दुःखात अपार व कळकळीची सहानुभूती मी व्यक्त करत आहे. इथं शाहू महाराज आणि डॉ. आंबेडकर यांचा संबंध संपतो.

शाहू महाराजांच्यानंतर काही वर्षांनी १९४०मध्ये एक दलित प्रजा परिषद नावाची सभा दलित मंडळींनी, ब्राह्मणेतर मंडळींनी

आयोजित केली होती. कोल्हापूर, शाहू महाराज यांचा विषय निघाल्यानंतर अत्यंत गहिवरून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर बोलले आहेत. ते म्हणतात, की शाहू महाराजांनी कोल्हापुरातच खरी सामाजिक लोकशाहीची मुहुर्मुहे रोवली. या दोन महापुरुषांनी एकमेकांच्या सल्ल्यानं पुढं वाटचाल केली असती आणि इतिहासाचा एक अभ्यासक म्हणून मला असं वाटतं, की शाहू महाराज गेल्यानंतर ब्राह्मणेतर संकुचित शब्द झाला. दलित समाज हा ब्राह्मणेतरांपासून जरा बाजूला जात जात स्वतंत्र झाला. शाहू महाराज असते तर असं होऊ दिलं नसतं. शाहू महाराजांच्या दृष्टिने ब्राह्मणेतर म्हणजे सर्व मागासलेले. यामध्ये मराठे आले, शिंपी आले, मांग आले, महार आले, सगळे आले. ही शाहू महाराजांची भूमिका पुढे डॉ. आंबेडकरांनी सुद्धा नेली असती, जर शाहू महाराज हयात राहिले असते तर. हे माझं स्वतःचं एक अभ्यासक म्हणून माझं मत आहे.

हेमंत टकले यांचे लेखन अंतःकरणाचा ठाव घेणारे

शरद
पवार
याचे
उद्गार

मुंबई, ता. २९ - "श्री. हेमंत टकले यांचे सोप्या व सुलभ पद्धतीचे लेखन व चिंतन बहुआयामी

व प्रदीर्घ व्यासंगाची साक्ष देणारे असून ते अंतःकरणाचा ठाव घेणारे असते", असे उद्गार राष्ट्रवादी कॅग्रेस पक्षाचे राष्ट्रीय अध्यक्ष खासदार शरद पवार यांनी आज काढले.

श्री टकले यांनी २०१२ पासून राष्ट्रवादी मासिकामध्ये 'शेवटचे पान' या नावाने जे सदर लिहिले त्याचे पुस्तक सुज्ञान प्रकाशन, पुणे यांनी प्रसिद्ध केले आहे. या पुस्तकाचे अनावरण आज यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठानमध्ये श्री. पवार साहेब यांच्या हस्ते झाले. त्यावेळी ते बोलत होते.

श्री. पवार पुढे म्हणाले, "राष्ट्रवादी कॅग्रेस पक्षाच्यावतीने आम्ही 'राष्ट्रवादी' हे मासिक काढतो. इतर मासिकांपेक्षा व इतर राजकीय पक्षांपेक्षा आमचे मासिक थोडे वेगव्या प्रकारचे आहे.

देशातले काही महत्वाचे प्रश्न आणि त्या संबंधातली आमची भूमिका याबाबत त्यात लिहिलेले असतेच. जनतेवर होणाऱ्या अन्याय-अत्याचाराची दखल घेऊन १५-२० पानात त्याची मांडणीही केलेली असते. ३५ ते ४० पाने मात्र नवीन माहिती व नवनवे विषय यासंबंधी असते. ही माहिती पक्षातील सहकाऱ्यांपर्यंत जावी आणि त्यातून बदलत्या जगाशी त्यांचा सुसंवाद व्हावा, हा त्यामारील उद्देश असतो. हे मासिक दिवसेंदिवस एका वर्गात खूप लोकप्रिय होते आहे आणि त्याची दखल समाजातील जाणकार वर्ग घेतो, याचे मला समाधान आहे."

उर्दू भाषेमध्ये जसे शेवटच्या पानापासून वाचायला सुरुवात करतात तसे राष्ट्रवादी मासिक हातात आल्यानंतर मी प्रथम श्री. टकले यांचे शेवटचे पान वाचतो आणि तिथून अंक वाचायला सुरुवात करतो, असे सांगून

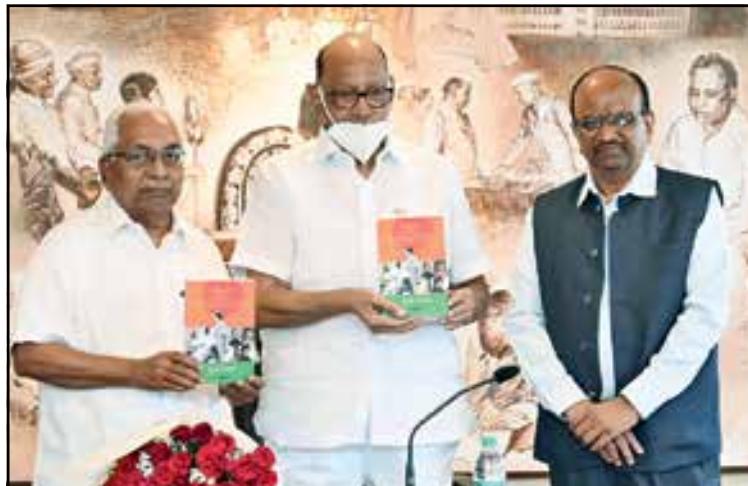
'शेवटचे पान' या हेमंत टकले यांच्या पुस्तकाचे शरद पवार प्रकाशन करताना, शेजारी डॉ. मुंदीर भोंगळे, हेमंत टकले, सुरेश भटेवरा आणि श्री. पाटकर

श्री. पवार म्हणाले की, मध्यंतरी त्यांनी आंध्रमधील प्राध्यापक श्री. वरवराराव यांच्या संबंधी लिहिले होते. पुण्यामध्ये जी एल्नार परिषद झाली. त्यात वरवराराव यांचे भाषण झाले होते. मी परिषदेतील लोकांची झालेली सर्व भाषणे बारकाईने वाचली. तो विषय दुर्दैवाने केंद्र सरकारने हातात घेऊन अनेकांना तुळगात टाकले. वरवराराव यांना उत्तरवायात जेलमध्ये जावे लागले. केंद्र सरकारने त्यांचा खूप छळ केला. श्री. टकले यांनी शेवटच्या पानातून वरवराराव यांची संपूर्ण पार्श्वभूमी व तुळगात होत असलेला छळ याची अत्यंत सोप्या व सुलभ पद्धतीने मांडणी केली. हा मजकूर वाचून अनेकांच्या डोळ्यात पाणी आले. अत्यंत कमी व मोजक्या शब्दात विषयाची चिंतनगर्भ मांडणी हे श्री. टकले यांच्या लेखनाचे वैशिष्ट आहे. त्यांनी असेच बहुआयामी व व्यासंगी लिखाण करीत राहावे.

राष्ट्रवादी मासिकाचे संपादक व पुस्तकाचे प्रकाशक डॉ. सुधीर भोंगळे यांनी प्रास्ताविक केले. तन्मय तेज टकले यांनी पुष्पगुच्छ देऊन शरद पवार यांचे स्वागत केले. लेखकाचे मनोगत व्यक्त करताना हेमंत टकले म्हणाले की, अनुभवातून मी लिहित गेलो. सदरात राजकारणाचे विषय जरूर असतील पण इतर जीवनाशी संबंधित असरंग्य विषय आहेत. ते मांडण्याचा प्रयत्न केला. मी स्वतः या लेखनातून समृद्ध झालो. पवार साहेबांनी घालून दिलेल्या वाटेवरती प्रवास करताना मला खूप शिकता आले. या सदराच्या लेखनाने मला प्रचंड समाधान मिळाले. राष्ट्रवादी मासिकाच्या छपाईचे काम करणारे श्री. दिलीप कवळी यांनी पुस्तकासंबंधी तयार केलेली डॉक्युमेंटरी यावेळी दाखविण्यात आली.

भटेवरा यांचे लिखाण वास्तव चित्र मांडणारे

ज्येष्ठ पत्रकार
श्री. सुरेश भटेवरा
यांनी लिहिलेल्या
'शोध गांधी-नेहरू
पर्वाचा' पुस्तकाचे
प्रकाशनही यावेळी
श्री. शरद पवार
यांच्या हस्ते झाले.
यावेळी बोलताना
श्री. पवार म्हणाले
की, भटेवरा अनेक
वर्ष दिलीप
होते. देशाच्या
राजकारणात काय

चालू आहे यासंबंधी ते उत्तम लिखाण करीत. औत्सुक्याने लोक त्यांचे लेख वाचत असत. देशाच्या राजकारणाचे चित्र मांडत असताना ते वास्तव चित्र मांडत. मात्र नेहरू कुटुंबाचा विषय आला की जास्त झुकते माप पडायचे. स्वातंत्र्यपूर्व आणि नंतरचा १२५ वर्षाचा कालखंड पुस्तकातून समोर ठेवला आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात कांग्रेस पक्ष व त्यात सहभागी झालेले उच्च दर्जाचे नेते व त्यांची विचारधारा प्रकर्षने पुढे येण्याची आवश्यकता आहे. स्वातंत्र्यानंतर काय करायचे याचे विश्लेषणही नेत्यांनी केले आहे. डॉ. आंबेडकर घटनेचे शिल्पकार आणि दलितांचे उद्घारक एवढेच आपल्याला माहिती आहे. पण स्वातंत्र्यपूर्व काळात त्यांच्याकडे जे काम होते त्यातून वीज निर्मिती, जलसंधारण, भाक्रानांगल

व दामोदर व्हॉली
कापोरेशन असे
प्रकल्प त्यांनी हाती
घेतले. अधिकची
वीज ज्या राज्यात
तयार होते तिथून
ती तुटवड्याच्या
राज्यांकडे वाहून
नेण्याची गरज
व पद्धती त्यांनी
विषद केली. मजूर
खात्याचे मंत्री
असताना कष्ट
करणाऱ्यांना त्यांच्या

कामाचा योग्य मोबदला मिळाला पाहिजे व सेवेची शाश्वती पाहिजे ही भूमिका त्यांनी आग्रहाने मांडली. जवाहरलाल नेहरूनी विज्ञानाची भूमिका मांडून शांततेचा पुरस्कार केला. राजीव गांधी यांचा काळ मर्यादित होता. त्यांनी आजोबांचा विज्ञान विचार पुढे नेण्याचा प्रयत्न केला. नंरेंद्र मोदी यांनी एका भाषणात 'धाडसाने निर्णय घेण्याचा धडाडीच्या नेत्या' या शब्दात इंदिराजींचा उल्लेख केला. मला धक्काच बसला. रोज गांधी-नेहरू कुटुंबावर टीका करणारे मोदी असे खरे कसे बोलले? परिवर्तनाचा, विकासाचा लेखाजोग मांडण्याचा श्री. भटेवरा यांचा प्रयत्न स्तुत्य आहे. मनोविकास प्रकाशनाचे श्री. अरविंद पाटकर यांनी पुस्तकाची प्रत शरद पवार यांना दिली.

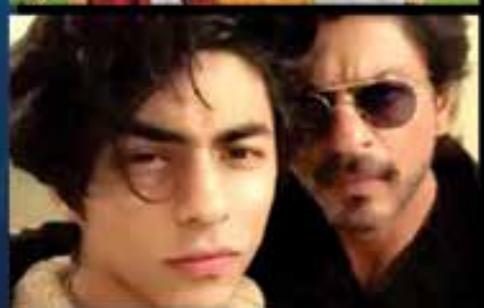
लंडा

अधिकाराचा गैरवापर
व कुप्रवृत्तीविरोधात

(मुलाखतकार : पराग पाटील)

नाकोटिक्स कंट्रोल
व्युरोच्या संचालकांच्या
मनमानीविरोधात पोलखोल
करणारे पुरावे सादर करत
अवघ्या तीन आठवड्यांच्या
कालावधीत नवाब मलिक
यांनी मीडियातले नरेटिव्ह
पार बदलून टाकले.
एनसीबीआशी निगडित वार्तांकन
एककल्ली होतं. नवाबभाईंनी
मीडियातीलच व्हिडिओ फुटेज
दाखवून देऊन या केंद्रीय
यंत्रणेतील गैरप्रकार उघडकीस
आणले. नवाबभाईंच्या
या पोलखोल मालिकेमुळे
मोठीच उलथापालथ झाली.
जे अधिकाराचा दुरुपयोग
करत होते तेच अटक
टाळण्यासाठी कोर्टाच्या
पायऱ्या डिजवू लागले.
माध्यम व्यवस्थापनातला एक
मोठाच परिपाठ मुख्य प्रवक्ते
या नात्याने नवाब मलिक यांनी
देशभरातील विरोधी पक्षीयांना
दाखवून दिला. या पार्श्वभूमीवर
त्यांचा दृष्टिकोण सांगणारी
ही मुलाखत.

प्रश्न : एनसीबी या केंद्रीय एजन्सीतील अधिकारी पदावरील व्यक्तीच्या गैरकारभारावर तुम्ही जी टीका करत आहात, त्यामागे वैयक्तिक कारण आहेत असा आरोप माध्यमातून तुमच्यावर केला जात आहे. तशी वातावरण निर्मिती विरोधकांकडून केली जात आहे. याबाबत तुमचा दृष्टिकोण तुम्ही पत्रकार परिषदेतून मांडला. तुमची टीका योग्य आहे यावर तुम्ही ठाम आहात का?

नवाब मलिक- शंभर टके ठाम आहे. मी केवळ एका व्यक्तिला टारगेट करत नाहिए. या व्यक्तीच्या माध्यमातून अन्याय सुरु आहे. शेकडो निष्पाप लोकांना तुरुंगात टाकलं जात आहे. माझ्या घरातल्या लोकांनाही हा अनुभव आल्यानंतर मंत्रिपदावरील लोकप्रतिनिधीच्या जामाताच्या बाबतीत जर ही व्यक्ती इतक्या टोकाला जाऊ शकते, तर मग सर्वसामान्य माणसाच्या बाबतीत किती अन्याय होत असेल असा विचार मनात आला. या अन्यायाच्या विरोधात जिदीने लढायचं मी ठरवलं. त्यामुळे च हे प्रकरण मी हाती घेतलं.

प्रश्न : अमली पदार्थाचे प्रत्यक्ष सेवन करणारा आरोपी हा ज्या व्यवस्थेचा बळी आहे त्याला एनसीबी टारगेट करत आहे का? प्रत्यक्षात ड्रग पेडलर किंवा मोठ्या पातळीवरची सप्लायर चेन यांच्याबाबतीत एनसीबी काही करताना दिसत नाही. याबाबतीत तुम्ही काय म्हणाल?

नवाब मलिक- आंतरराष्ट्रीय ड्रग रॅकेट किंवा मलिस्टेट ड्रग रॅकेट्स उध्वस्त करण्यासाठी ही यंत्रणा निर्माण करण्यात आली. मोठा साठा निर्माण करणारे काही लोक असतील तर ते उध्वस्त करण्यासाठी अशा व्यक्तींना जेरबंद करणे ही यांची प्राधान्याने कामे आहेत. याच धरतीवर राज्यात हीणि -नार्कोटिक्स सेल कार्यरत आहे. तेही अशीच कामे करत आहेत. पण हे जे अमली पदार्थाचे सेवन करणारे लोक आहेत ते प्रत्यक्षात या व्यसनाच्या

जाव्यात अडकेलेले असतात. त्यांच्यासाठी कायद्यानुसार त्यांना रिहॅब अर्थात त्यांचे पुनर्वसन करण्यासाठी, त्यांना समाजात पुन्हा समीलित करण्याची भूमिका घेतली जाते. परंतु अशा भूमिकेतून एनसीबीने प्रकरणे हाताळलेली नाहीत. अशी प्रकरणे सापडली की ती स्थानिक पोलिसांकडे हस्तांतरित करण्याची प्रथा आहे. स्थानिक पोलिस ठाण्यात ब्लड व युरिन सॅम्पल चेक केलं जातं. त्याचा निकाल जरी पॉझिटिव आला तर त्यांना कोर्टमध्ये त्याचदिवशी जामीन मिळून जातो. मग ट्रायल होऊन आरोपीला कोर्ट ठरवेल त्याप्रमाणे शिक्षा किंवा दंड ठोठावला जातो.

मात्र रिया चक्रवर्ती यांचा विषय समोर आल्यानंतर जी प्रसिद्धी मिळते ती पाहिल्यावर तसेच व्हॉट्सअप चॅटच्या आधारे कन्द्युम करताहेत त्या लोकांचे पत्ते शोधता येतात हे लक्षात आल्यावर पब्लिसिटीच्या माध्यमातून लोकांमध्ये दहशत निर्माण करून त्यांना वेगळा उद्योग करायचा होता. त्यासाठी त्यांनी या कायद्याचा गैरवापर केला गेला.

ड्रग्जचा पुरवठा आणि वाहतुकीचे नेटवर्क उद्भवस्त करणे हे एनसीबीचे काम आहे. मात्र काही ग्रॅम अमलीपदार्थ हस्तगत करण्याशिवाय एनसीबीची मोठी कारवाई समोर आलेली नाही. याउलट महाराष्ट्र पोलीस अधिक पटीने अमली पदार्थ जम करत आहेत. मुंबई पोलिस दलातील नार्कोटिक्स विभाग आणि एनसीबी यांच्या कार्यक्षेत्रातील नेमक्या मर्यादा व व्यापी काय आहे?

नवाब मलिक- मलिटनेशनल, मलिटस्टेट प्रकरणे जिथे एका राज्याच्या पोलिस दलाला दुसऱ्या राज्यात जाता येत नाही तिथे यांची व्यापी सुरु होते. एनसीबी सुरु करण्यामागे काही उद्दिष्ट होते. आजच्या घडीला महाराष्ट्राचे जेण्टि-नार्कोटिक्स सेल आहे त्यांनी छापे मारून केलेली जसी २० किलोग्रॅम, ५० किलोग्रॅम, २०० किलोग्रॅम अशी आहे. तर एनसीबीने छापे मारून केलेली जसी अवधी दोन ग्रॅम, पाच ग्रॅम, दहा ग्रॅम अशी आहे. तर काही ठिकाणी फेक केसेस बनवून २०० किलो पकडले असे दाखवत

आहेत. संदर्भीय अधिकारी आल्यानंतर एनसीबीच्या कामाचं वाटोळ झालेलं आहे. हे अधिकारी ज्या दिशेने चालले. या आधी एनसीबी किंवा नार्कोटिक्स सेल अशा पद्धतीने काम करत नव्हत. या आधी राहुल सूर नावाचे एक डीसीपी होते. त्यांच्या पावलावर हे पाउल टाकत आहेत. या राहुल सूर यांच्या तालमीत शिकलेले बँड कॉप्स म्हणून ओळखले गेले. ३० वर्षानंतर त्यांच्या पावलावर पाउले टाकत एनसीबी झोनल संचालकांनी तीच पद्धत अवलंबली दिसत आहे.

प्रश्न : एनडीपीएस कायदा हा आरोपीला त्याचे

निपराधित्व मिळू होईपर्यंत गुह्नेगारच समजातो, इतर कायद्यांच्या विसंगत ही भूमिका आहे का? जगभरात अमली पदार्थांच्या संबंधित कायद्यांमध्ये परिवर्तन होत झाले परंतु भारतात तसेबदल घडून आले नाहीत. एनडीपीएस कायद्यांमध्ये परिवर्तन आवश्यक आहे का?

नवाब मलिक- एनडीपीएस कायद्यांमध्ये परिवर्तन तीन प्रकारचे आरोपी येतात. एक, जेडिक्ट म्हणजे व्यसनात अडकलेले लोक आहेत त्यांच्याशी दयावृष्टीने वागावंलागत. दुसरे आहेत इंटरमीडिएट क्वाण्टीटी बाळगणारे, म्हणजे छोट्या पेडलिंगची काम करणारे.

त्यांची शिक्षा थोडी

वेगळी आहे. तिसरे असतात, कमर्शिअल क्वाण्टीवाले. त्यांच्यासाठी २७ ए सारखे कलम लावले जाते. समीर वानखेडे यांनी प्रत्यक्षात कमर्शिअल क्वाण्टीवाले प्रकरण हाताळलेले नाही. पण सगळ्यांना २७ ए हे कलम लावण्याचा त्यांचा प्रयत्न राहिला आहे. आपल्या नावाला प्रसिद्धी कशी मिळेल हा दृष्टिकोन त्यांनी सातत्याने ठेवला.

जगभरात एनडीपीएस कायद्यांमध्ये परिवर्तन होत आले आहे. आपल्याकडे मात्र अजूनही असे परिवर्तन झालेले नाही. ८५ साली राजीव गांधी पंतप्रधान असताना हा कायदा आणला गेला. टेरिझम आणि भविष्यातली तसुण पिढी हे दोन प्रश्न समोर ठेवून हा कायदा आणला गेला. निश्चितपणाने या कायद्याची काटेकोरपणे अंमलबजावणी देशभरात करता येणारच

नाही. कारण आपल्या साधूबैराग्यांकडे असे अमली पदार्थ सापडले तरी कोणताही अधिकारी त्यांना पकडण्याचं धाडस करत नाही. हिमाचल प्रदेश मध्ये भांग, गांजाची शेती होते आणि तिथे तर आता गांजा टुरिझम सुरु आहे. त्याला विरोध आपण करू शकत नाही, मग कुठेतरी सिम्प्लिकाय करून ह्या विषयी काही वेगळी भूमिका घेणे आवश्यक आहे. जगभरात अमेरिका किंवा आणखी काही देशांसोबत माझी माहिती आहे की भारत सरकारने एक ट्रिटी साइन केली आहे की आम्ही या कायद्यांमध्ये काही सुधारणा करू. या सुधारणा प्रस्तावित आहे अशी माझी माहिती

आहे. या कायद्याचा दुरुपयोग होऊ नये म्हणून या सुधारणा प्रस्तावित झाल्या आहेत.

हिमाचल, उत्तर प्रदेश आणि उत्तराखण्ड या राज्यांमध्ये बरेच सेलेब्रिटी गांजाची शेती करत आहेत. कॅन्सरवरील उपचारांसाठी सीडीटी ऑफिल किंवा इतर वैद्यकीय व औषधी उपयोगांसाठी या गांजाच्या संबंधीच्या कायद्यांमध्ये सुधारणा करण्याबाबत पुढाकार घेतला जात आहे. आयुषमान मंत्रालयाकडे याबाबतीत अनेक प्रस्ताव प्रलंबित आहेत.

प्रश्न : व्हॉट्सअप मेसेजच्या आधारे बॉलिवुडमधील सेलिब्रिटी तसेच हायप्रोफाइल लोकांना एनसीबीकझून टार्गेट केलं जातंय. त्यामागे काही वेगळी राजनीती असावी का?

नवाब मलिक- सुप्रीम कोर्टने सांगितलं आहे की व्हॉट्सअप मेसेज हा एव्हिडन्स होऊ शकत नाही. आता टेक्निकली कोणत्याही फोनमध्ये कोणताही व्हॉट्सअप मेसेज दाखवता येऊ शकतो. सीडीआर मैनेज करता येते. इलेक्ट्रॉनिक्स एव्हिडन्स म्हणून इ-मेलही कुठल्याही ड्रेसपासून नवीन ड्रेस तयार

झाली? जेव्हा फिल्म इंडस्ट्रीच्या लोकांवर आरोप ठेवून त्यांना अटक केली जात होती, तेव्हा त्याविरोधात माझी वारंवार स्टेटमेंट येत होती. पब्लिसिटी हे सगळं सुरु आहे, असा माझा आक्षेप होता. कन्फ्युमरसाठी हा कायदा कठोर नाही. त्यांना रिहॅबकडे पाठवा, असे मी सांगत होतो. मग काही पत्रकारांच्या माध्यमातून त्यांनी मला मेसेज दिला की तुम्ही जे बोलताय ते योग्य नाही याचे परिणाम वेगळेच होतील. त्या पत्रकारांना मी म्हणालो की, यांना सांगा मला धमकावू नका. याच्या आयुष्याची पार्श्वभूमी मला माहीत आहे.

पण त्यांनी माझ्या जामातांना यात अडकवलं. त्यामुळे नवाब मलिक कथी त्यांच्याविरोधात बोलले तर त्यांची विश्वासाहंता संपवून टाकायची अशासाठी हा सगळा खेळ होता. ज्या पत्रकारांनी त्यांचा संदेश माझ्यापर्यंत पोहचवला होता त्यांनाही मी समोर बोलावून विचारू शकतो की ते असा संदेश माझ्यापर्यंत घेऊन आले होते की नाही? त्यावर माझी उत्तर हेच होतं की नाही? काही पत्रकार शेवटी शेवटी तर सेटलमेंट करून घ्या असा संदेशही

करून दाखवता येतो. म्हणजे एखाद्या अधिकाऱ्याने ठरवलं की यांच्या फोनमधूनच एव्हिडन्स तयार करायचा आहे तर ते कुठलेही गौडबंगाल करू शकतात.

माझ्या जावयाला अटक केल्यानंतर संदर्भीय अधिकाऱ्याने दुसऱ्या दिवशी एका माणसाकरवी माझ्याकडे मेसेज पाठवला की, 'या अटकेबाबत मी काही केलेलं नाही.... मला वरून दबाव होता.' यात खरेपणा किती किंवा खोटेपणा किती याबाबत तेच उत्तर देऊ शकतात. जेव्हा चार्जशीट फाइल झाली त्यावेळी काही लोक माझ्याकडे आले व म्हणून लागले की ते सेटलमेंट करण्याच्या मानसिकतेमध्ये आहे. म्हणजे त्यांना कळून चुकलं होतं की त्यांची पार्श्वभूमी मला माहीत झाली आहे.

दुसरा विषय असा आहे की, माझ्या जामातांना अटक का

घेऊन येत होते. पण माझा लढा अन्यायाच्या विरोधात आहे. अधिकारपदाचा वापर करून सर्वसामान्य माणसावर अन्याय केला जात असेल तर कुणी तरी समोर येणे गरजेचे आहे.

प्रश्न : माध्यमांतील नरेटिंग पूर्णत: बदलून आर्थन खान प्रकरणातील तपासकार्यामध्ये तुम्ही पुराव्यासह मोठा बदल केलात. त्यासाठी मोठे संशोधन व नेटवर्क उभे करावे लागले असेल. केंद्र सरकारचा तसेच माध्यमकर्मींचा पूर्ण पगडा असलेल्या नरेटिंग्ला या एक महिन्याच्या टप्प्यांमध्ये बदलून लोकांसमोर वस्तुस्थिती आणण्यासाठी कशी वाटचाल झाली?

नवाब मलिक- त्यासाठी मी प्रथम पवारसाहेबांचे आभार मानतो. माझ्या जावयांना अटक झाली तेव्हा सर्व पत्रकार मला शोधत होते. तेव्हा मी द्विटरच्या माध्यमातून माझी प्रतिक्रिया

देऊन टाकली की, कायद्यापेक्षा कुणीही मोठा नाही. कायदा आपलं काम करेल आणि या न्यायव्यवस्थेवर माझा संपूर्ण विश्वास आहे. त्याचिदिवशी पवारसाहेबांचा मला फोन आला. मी साहेबांना वस्तुस्थिती सांगितली व माझ्या जावयांना यात गुंतवलं असल्याबद्दल त्यांना सांगितलं. मग साहेबांनी बाईट दिला की जर नवाब मलिक यांच्या जावयांनी काही चूक केली असेल तर कायद्याने ते शिक्षा भोगतील. पण जर ते निर्दोष असतील तर त्यांचे निर्दोषत्व सिद्ध करण्यासाठी ते कायदेशीर मार्ग स्वीकारतील. जावयांच्या कथित गुन्ह्याची शिक्षा सासज्यांना होऊ शकत नाही. साहेबांनी माझी पाठराखण केली. त्याचवेळी मी संजय राऊतसाहेबांचेही आभार मानतो. त्यांनी फोन केला आणि मला म्हणाले की मला माहीत आहे कीतुमचा आवाज बंद करण्यासाठी तुमच्या जावयांना अडकवलेलं आहे. पण हिंमत हरायची नाही. आम्ही सगळे तुमच्या पाठीशी आहोत... बोलत राहा!

आणि मग हे प्रश्न मी पुढे आणायला सुरुवात केली. पवारसाहेबांनी स्वतः प्रेसमध्ये यांचे जे कारभार आहे त्यावरटीका केली व मला दुजोरा दिला. त्यामुळे मला कुठे तरी बळ मिळालं. त्यामुळे मी या अन्यायाच्या विरोधात आणखी ताकदीने लढाई सुरु केली.

मी रिसर्चसाठी कोणत्याही शासकीय यंत्रणेचा वापर केला नाही किंवा मदत मागितली नाही. हे सगळं घडलं त्यावेळी माझी मुलगी अपसेट होती. आता बोलण्यास काही हरकत नाही. पण आमच्या कुटुंबातल्या लोकांना सुरुवातीला दोन-तीन महिने चोवीस तास तिच्या आसपास राहण्याची ड्युटी देत होतो, जेणेकरून माझी मुलगी कुठेतरी जीवाचं बरं-वाईट करून घेणार नाही, याची खबरदारी घेतली जावी. आम्हाला ती भीती वाटत होती. मग तीन महिने झाल्यानंतर तिच्या मनात थोडी हिंमत आली. या विरोधात लढायचं असं तिच्या मनानं घेतलं. मग तिने या सगळ्या लोकांची पार्श्वभूमी, त्यांच्यावरील प्रकरणं यांचा अभ्यास सुरु केला. मे महिन्यापासून आम्ही सगळा रिसर्च सुरु

केला. त्यांच्या आई-वडिलांच्या माहितीचे बोगस दाखल्याचं प्रकरण पुढे आल्यावर आम्ही त्याबाबत अधिक शोध घेत गेलो. त्यामुळे त्यांचा गैरकारभार आमच्या समोर आला. माझी मुलगी तिचे पती लॉकअपमध्ये असताना त्यांची काही बातमी येईल म्हणून सतत टीव्ही बघत राहायची. सतत टीव्ही बघत असताना एक सेल्फी व्हायरल झाल्यानंतर तिच्या लक्षात आलं की हाच एक माणूस आहे जो सेल्फी पण काढतोय आणि आरोपीना बाहेर किंवा आतमध्ये घेऊनही जातो आहे. मग हाच माणूस वारंवार का दिसतो याचा शोध आम्ही घेऊ लागलो. सर्व परिचित स्ट्रिंजर फोटोग्राफरना बोलावून त्यांच्याकडचे सर्व व्हिडिओ फुटेज आम्ही मिळवले. मग त्या रिसर्चमधून गोसावीची माहिती समोर आली. पुढील तीन महिन्यांत आम्ही सोशल मीडियावरील त्यांची सर्व माहिती मिळवली. साडेपाच महिने आम्ही हे संशोधन करत होतो. त्यातूनच ही माहिती बाहेर आली.

प्रश्न : एखादा सरकारी अधिकारी धर्मपरिवर्तन झाल्यानंतर पूर्वाश्रमीच्या जातीचा लाभ घेऊन सरकारी नोकरी मिळवू शकतो का? कायद्यातल्या तस्तुदी नेमक्या काय सांगतात.

नवाब मलिक- माझा लढा धर्मशी निगडित नाही. मला कुणाची जात किंवा धर्म काढायचा नाही. स्वेच्छेने कुठलाही धर्म स्वीकारण्याचा अधिकार या देशामध्ये कुणालाही आहे. अगदी दरोरेज आपला धर्म बदलता येऊ शकतो. मात्र २६ जानेवारी १९५० रोजी या देशाची घटना अंमलात आली त्याआधीच डॉ. बाबासाहेबांनी घोषणा केली होती की मी हिंदू धर्मामध्ये जन्माला आलो, पण हिंदू म्हणून मरणार नाही. एक राजकीय भीती निर्माण झाली होती की बाबासाहेबांना मानणारा जो वर्ग आहे तो धर्मांतर करेल. मग त्यांना कुठेतरी वेगळ्या पद्धतीने थांबवता येते काय, याची चाचपणी सुरु झाली. ३० जानेवारी १९५० रोजी एक प्रेसिडेन्शिअल ॲॉफर काढली गेली की जे दलित हिंदू राहतील त्यांनाच अनुसूचित जातीच्या आरक्षणाची सुविधा मिळेल, बाकी धर्मांतरितांना ती मिळणार नाही. ६० च्या दशकापर्यंत ही स्थिती

पराग पाटील हे
नवाब मलिक यांची
मुलाखत घेताना.

तशीच राहिली. त्या सुमारास कबीरपंथीयांची आंदोलनं सुरु झाली. कबीर धर्म स्वीकारलेली ही मूळची मागसवर्गीय जात होती. त्यांना धर्मातरितांच्या आरक्षणाच्या नियमातून रिलॅक्सेशन देण्यात आलं. शीख धर्मियांमध्येही मागसवर्गीयांची संख्या मोठी होती. त्यांची आंदोलनं सुरु झाली. त्यांना या नियमातून वगळण्यात आलं. दरम्यान महाराष्ट्रामध्ये डॉ. बाबासाहेबांचे जे अनुयायी होते त्यांनी उघडपणे बौद्ध धर्म लिहायला सुरुवात केली. तर काही लोक जुनी जात हिंदू महार लिहीत राहिले. धर्म वेगळा ठेवायचा आणि जाती जुनीच ठेवायची अशी पद्धत काही लोकांनी अवलंबली होती. व्ही.पी. सिंग पंतप्रधान झाल्यानंतर नवबौद्धांनाही या नियमातून वगळण्यात आलं. त्यांनाही

अनुसूचित जातीच्या आरक्षणाची सुविधा मिळू लागली. पण आजच्या घडीला ख्रिश्चन आणि मुस्लीम लोकांना ही सुविधा लागू नाही. जो धर्माने मुस्लीम किंवा ख्रिश्चन राहील त्याचे पूर्वज जरी दलित असतील तरीही त्यांना ही सुविधा लागू होत नाही. शेड्युल ट्राइब्जमध्ये मात्र ही सुविधा कुणालाही लागू होते... कुठलाही धर्म असो. पण शेड्युल्ड कास्टमध्ये मुस्लीम व ख्रिश्चन लोकांना धर्मातर झाल्यानंतर त्याची जाती नष्ट होते.

वानखेडे यांच्या वडिलांनी धर्मातर केलं. नोकरी वाचवण्यासाठी ते लपून ठेवलं. त्यांच्या आइने आणि वडिलांनी मुलांचीही नावं बदलली. वीस-बावीस वर्षांनी त्यांना वाटलं की मूळ जातीचा फायदा आपल्याला मिळू शकतो. मग खोटा दाखला

समीर वानखेडे, त्यांचे वडील, पत्नी आणि बहिण.

त्यांनी तयार केला. या दाखल्याच्या आधारावर त्यांनी नोकरीची सर्व प्रक्रिया सुरु केली. त्यानंतर त्यांनी बोगस सर्टिफिकेट बनवून घेतली. २०१५ पर्यंत यांना ते मुस्लीम आहेत हे लपवण्याची गरज वाटली नाही. तशी वेळ आली नाही. ज्यावेळेस समीर वानखेडे पब्लिसिटीच्या नादी लागले तेव्हा मग हळुहळू यांच्या वडिलांच्या फेसबुक प्रोफाइलवर २०१५ पर्यंत दाऊद वानखेडे असं नाव होतं ते त्यांनी बदलायला सुरुवात केली. त्यांनी फेसबुकवर ढीके वानखेडे करून टाकलं. मग गेल्या वर्ष-दीड वर्षांमध्ये त्यांनी ज्ञानदेव वानखेडे असं नाव केलं. मी त्यांच्या मागे आहे हे त्यांना लक्षात आल्यानंतर त्यांनी या गोष्टी केल्या. यास्मीनचं जास्मिन करून टाकलं. हे सगळं उघडपणे सुरु होतं. २०१५ ते २०१७ च्या दरम्यान यांनी आपला चेहरा बदलायला सुरुवात केला. आपण मुस्लीम नाही हे भासवायला सुरुवात केली. आपलं

मुस्लीम असणं हे आरक्षणाच्या मॅटरमध्ये कुठंतरी आपल्याला अडचणीचं ठरेल यासाठी नाव बदलण्याची प्रक्रिया केली. त्यांच्या आईने मध्य प्रदेशमधील दुर्ग ट्रस्ट टेकओवर केलं. म्हणजे आम्ही हिंदू आहेत हे दाखवणे. म्हणजे समाजामध्ये आपली आयडेंटीटी लपवण्याच्या दिशेने त्यांनी पाउलं टाकायला सुरुवात केली होती. पण कायद्याच्या चौकटीत ती त्यांची सर्टिफिकेट ही बोगस आहेत. त्यांना शेड्युल्ड कास्टचा दाखला देणं हा गुन्हा आहे. त्याआधारे जे काही फायदे त्यांनी घेतले असतील ते ज्या दिवशी ते सर्टिफिकेट इन्वॉलिड ठरवण्यात येईल त्यादिवशी निघून जातील. जे लाभ घेतले ते वसूल केले जातील. त्या कायद्याअंतर्गत त्यांना दोन ते सात वर्षांची शिक्षा होऊ शकते.

प्रश्न : एनसीबीच्या अधिकाऱ्यावर आरोप होत असताना भारतीय जनता पक्षाचे नेते तुमच्या विरोधात रान उठवत आहेत. परंतु तुम्ही दिलेल्या पुराव्यांच्या आधारे माध्यमांमध्येही

लॉजिकल चर्चा होताना दिसत नाही. यावर तुम्ही काय भाष्य कराल?

नवाब मलिक- मीडियाला हे समजतच नाही. न्यूज १८ मध्ये बडे नावाचे एक अँकर आहेत. त्यांनी असीम सरोदे आणि एका मुलीला डिस्कशनला बसवलं होतं. असीम सरोदेंदी स्पष्टपणे सांगितलं की ही सर्टिफिकेट्स बोगस आहेत आणि जे काही त्यांनी फायदे त्यांनी घेतले आहेत ते रद्द होईल. म्हणजे जे कायदेतज्ज्ञ आहेत त्यांना कळतंय. सर्वसामान्य जनतेला हे कायदे किंवा सिस्टिम माहीत नाही. या विषयातला माझा अभ्यास पहिल्यापासून होता. केवळ या केसमध्येच नाही तर पूर्वीही मुस्लीम आरक्षणाचा विषय आला होता तेव्हा गोपीनाथ मुंडेसाहेब हयात होते तेव्हा त्यांची आणि माझी डिबेट झाली. त्यांनी सांगितलं होतं की धर्माच्या आधारावर आरक्षण देता

येत नाही. तेव्हा मी डिबेट करत होतो की धर्माच्या आधारावर शेड्युल्ड कास्टचे जे आरक्षण आहे त्याच्यातून जर मुस्लीम व ख्रिस्ती लोकांना तुम्ही वंचित ठेवताय. ही डिबेट मी २००५ साली केली होती. म्हणजे याचा अभ्यास आधीपासून होता. त्यामुळे आकलनासाठी हा विषय मला सोपा

होता.

प्रश्न : केंद्रीय यंत्रणा मूठभर लोकांच्या हातचं बाहुलं झाल्यास लोकशाठी वाचवण्यासाठी केंद्र सरकारविरोधात विरोधकांकडे कोणता मार्ग आहे?

नवाब मलिक- असं आहे की हिमतीने लढा. अन्याय होतेय तर ताकदीने लढलं तर जे अन्याय करणारे लोक आहेत ते कुठेतरी मागे सरतील. त्यांच्यावर एक वचक निर्माण होईल. माझ्या या लढ्यामुळे जे अधिकारी यंत्रणेचा वापर करून अधिकाराचा दुरुपयोग करत होते अशा अधिकाऱ्यांच्या मनात आता कुठेतरी भीती निर्माण झाली आहे. आपण जास्त प्रो-ऑफिसियल होऊन विनाकारण लोकांना हैराण केलं तर आपल्या अंगलत येऊ शकतं हा एक मेसेज गेलेला आहे, असं मला वाटत.

કાચેચ્યા મહાલાત રાહણાચાંની દુસચાંવર દગડફેક કરુ નયે!

જિનકે ઘર શીશેંકે હો, વો દુસરોં કે ઘર પર પથર ફેકા નહી કરતે ચિન્હાંય સેઠ.....!

વક્ત સિનેમાતલી રાજકુમારચી હી જબરદસ્ત સંવાદ-ફેક ત્યાવેલી તર ગાજલીચ હોતી પરંતુ આજહી તી તેવઢીચ લોકપ્રિય આહे!

કાચેચ્યા ઘરાત રાહણાચાંની દુસચાંચાંચા ઘરાંવર દગડ મારુ નયેત અશી હી મ્હણ!

ત્યાચા અર્થ ઉલગડૂન સાંગળ્યાચી આવશ્યકતા નાહી. પણ આજ હી મ્હણ કિંવા હા ડાયલોંગ પંજાબચે માજી મુખ્યમંત્રી કેંપન અમરિંદરસિંગ યાંના મ્હણણ્યાચી વેળ આલી આહे. કસાનસાહેબાંના મુખ્યમંત્રીપદાવરુન અશોભનીય પદ્ધતીને જાવે લાગલે વ ત્યામુલે તે ખવળણે સ્વાભાવિકચ હોતે. ત્યામુલે તે કાંગ્રેસચા વિરોધાત જાણા હેહી અપેક્ષિત હોતે. પરંતુ કસાનસાહેબ

એક અતિશય દિલદાર, બુધ્દીવાદી, લઘ્કરી અધિકારી, વિચારી અસલ્યાચે માનલે જાત અસલ્યાને તે જ્યોતિરાદિત્ય શિંદે કિંવા જિતિન પ્રસાદ યાંચ્યા લાયનીત જાઊન થેટ ભાજપશીચ ચુંબાચુંબી કરતીલ અસે કુણાલા વાટલે નાહી. પણ તે ત્યાંની કેલે. ત્યાંની સ્વત: હોઊન પરતીચે દોર કાપૂસ ટાકલે.

કાંગ્રેસચા તરુણ નેતૃત્વાને નવજ્યોતસિંગ સિધ્દૂ નાવાચ્યા એકા ઉથળ વ્યક્તિલા પ્રદેશ કાંગ્રેસચે અધ્યક્ષ કેલ્યાને કસાનસાહેબ ખવળલે હોતે કારણ યા સિધ્દૂ યાંની વિવિધ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરુન અમરિંદર યાંચ્યા રાજ્યકારભારાવર ટીકા કરણ્યાચે સત્ર નંબે તર મોહિમ આરંભલી હોતી.

સિધ્દૂ યાંચા પત્તા કાપણ્યાસાઠી કસાનસાહેબાંની સિધ્દૂ હે દેશાચ્યા આણિ વિશેષત: પંજાબસારખ્યા સીમાવર્તી રાજ્યાચ્યા સુરક્ષિતતેચ્યા દૃષ્ટીને ખાત્રીશીર વ ભરવશાચે નેતે નાહીત કારણ પાકિસ્તાનચે પંતપ્રધાન માજી ક્રિકેટપદુ ઇન્ઝાનખાન યાંચે તે મિત્ર આહેત. ત્યાંચ્યા શપથવિધીલા વિરોધ અસૂનહી સિધ્દૂ પાકિસ્તાનલા ગેલે હોતે આણિ સેનાપ્રમુખ કરમ બાજવા યાંચ્યાબરોબરહી ત્યાંની

મૈત્રીપૂર્ણ ગળા મારલ્યા હોત્યા અસે જાહીરપણે સાંગિતલે હોતે. સધ્યા પાકિસ્તાનવિરોધી વાતાવરણાત આણિ કાંગ્રેસચા વિરોધાત સત્તાપક્ષાલા એક આયતે ખાદ્યચ કસાનસાહેબાંની પુરવલે.

પણ.....!
પરિસ્થિતી કશી ફિરેલ હે સાંગતા યેત નાહી.

આતા પંજાબચે ગૃહમંત્રી એસ.એસ.રંધાવા, સિધ્દૂ યાંચે અન્ય કાહી સહકારી યાંની કસાનસાહેબાંચ્યા એક અતિનિકટચ્યા મહિલામિત્ર વ પાકિસ્તાની પત્રકાર અરૂસા આલમ યાંચે નાવ ચર્ચેત આણલે આહે.

સિધ્દૂ જર પાકિસ્તાનચ્યા સંબંધાંમુલે ધોકાદાયક આહેત તર મગ અરૂસા આલમ આણિ કસાનસાહેબાંચે સંબંધ કાય હોતે? ત્યાચીહી ચૌકશી ઝાલી પાહિજે અશી જાહીર માગણીચ યા મંડળીની સુરુ કેલી આહે. ત્યામુલે આતા કસાનસાહેબ અડચણીત યેણાર હે નિશ્ચિત!

અરૂસા આલમ યા એક પાકિસ્તાની મહિલા પત્રકાર આહેત. વિશેષ મ્હણજે ત્યા સંરક્ષણવિષયક વાર્તાકન વ લિખાણાબદ્લ પ્રસિદ્ધ

आहेत. त्यांच्या एका गौचर्यस्फोटामुळे पाकिस्तानी नौदलप्रमुखांना राजीनामा द्यावा लागला होता. पाकिस्तानी लष्कर व गुप्तचर विभागाबरोबर त्यांचे निकटचे संबंध असल्याचे बोलले जाते. २००४मध्ये कमानसाहेब पाकिस्तानला गेले असताना तेथे त्यांची अरूसाबरोबर ओळख झाली आणि लवकरच त्या ओळखीचे रुपांतर दाट स्नेहात झाले. अरूसाचे चडिल राजकीय नेते होते तर तिच्या मातुःश्री या पाकिस्तानच्या राजकीय व उच्चभू किंवा लब्धप्रतिष्ठित वर्तुळात 'कीन जनरल' म्हणून ओळखल्या जात.

अरूसा विवाहित असून त्यांना दोन मुलेही आहेत. २००७ मध्ये कमानसाहेब व त्यांच्या मैत्रीचे भांडे फुटले. चंडीगढमध्ये त्यांचे वास्तव्य कमानसाहेबांच्याच फार्महाऊसवरच असे, असे सांगितले जाते. लंडनमध्ये देखील त्यांच्या भेटीगाठी होत असत. कमानसाहेबांच्या शपथविधीला त्या विशेष अतिथि कक्षात उपस्थित होत्या. त्यांना पतियाळाच्या महालात मात्र मज्जाव करण्यात आल्याचे

सांगण्यात येते. दोघांच्या दाट स्नेहाची कबुली कमानसाहेबांच्या चरित्रातील स्वतंत्र प्रकरणात देण्यात आली आहे. 'हे नातेसंबंध अत्यंत विलोभनीय व सुंदर आहेत' असे शब्द वापरण्यात आले आहेत. आता भाजप नेतृत्वाला देखील कमानसाहेबांच्या संदर्भात वेगळा विचार करावा लागेल असे दिसते!

पण कमानसाहेब अडचणीत आले आहेत निश्चित!

कुशीनगरची क्रूरण कहाणी!!

कुशीनगर माहिती आहे ना ? नुकतीच बातमी वाचली ना ?

विश्वप्रिय ब्रॅब्सांडनायकांच्या करकमलाद्वारे येथील आंतरराष्ट्रीय विमानतळाचे उद्घाटन झाले. त्यावेळचा तो सोहळा, त्या सोहळ्यातील नेहमीचेच परनिंदा व आत्मप्रौढीने भरले भाषण हे सर्व स्परणात असेलच !

हा विमानतळ सरकारने बांधलेला आहे. कुशीनगर येथे गौतम

बुध्दाला महापरिनिर्वाण अवस्था प्राप्त झाल्याचे मानले जाते. त्यामुळे जगभरातल्या बौद्ध धर्मीयांचे हे श्रद्धास्थान आहे. त्यासाठीच हा विमानतळ सरकारतर्फे बांधण्यात आला. या उद्घाटनाच्या वेळी देशभरात आणखी २०० विमानतळ उभारण्यात येतील अशी आकाशाला गवसणी घालणारी घोषणाही करण्यात आली. यामुळे बहुधा रेल्वे आणि रस्त्याने होणारी वाहतूकच बंद पडेल की काय अशी भीती निर्माण होऊ लागली आहे.

कारण हे विमानतळ चालावेत म्हणून सामान्य लोकांवर विमानप्रवासाचीही सक्ती करण्यास मागे पुढे पाहिले जाणार नाही.

तसेही रेल्वेचे खासगीकरण आणि फ्लेक्सिफेयर करून सामान्यांना रेल्वेप्रवास न परवडणारा करण्यात आलेलाच आहे. तशीच युक्ति पुढेही अमलात आणली जाऊ शकते.

असो, विषयांतर नको !
तर साहेबांनी विमानतळाचे उद्घाटन केले. उत्तर प्रदेशाचे मुख्यमंत्री

गायब कुठे झाला होता ? हा विमानतळ केव्हा विकणार ?

किती कार्यक्षम आहेत आणि उत्तर प्रदेश हे कसे प्रगतीशील राज्य आहे याचेही तोंड फाटेपर्यंत कौतुकही झाले.

स्वतःचा परिचय देताना साहेबांनी ते उत्तर प्रदेशाच्या पूर्वांचिलाचे म्हणजेच पूर्व उत्तर प्रदेशाचे लोकप्रतिनिधी आहेत आणि त्यामुळे त्यांना या विमानतळाच्या स्वप्नपूर्तीचा विशेष आनंद होत असल्याचे सांगितले. या आत्मप्रौढीच्या वाचाळ दिंड्यांवरून लक्ष दुसरीकडे नेऊ!

कुशीनगर परिसरातील शेतक्यांनी या उद्घाटनाच्या निमित्ताने धरणे व निदर्शने करण्याचे ठरविले होते. अर्थातच राज्य सरकारने ते सर्व सक्तीने मोडीत काढले.

कुशीनगर परिसरातील शेतकरी राज्य सरकार तसेच पंतप्रधानांवर विलक्षण चिडलेले आहेत. कुशीनगर, रामकोला, पदरौना याठिकाणचे बंद पडलेले साखर कारखाने सुरु करण्याचे आश्वासन २०१४ मध्ये त्यावेळच्या भाजपच्या पंतप्रधानपदाच्या

उमेदवाराने दिले होते. तो उमेदवार पंतप्रधान झाला पण कारखाने सुरु झाले नाहीत. २०१७ मध्ये उत्तर प्रदेश विधानसभेची निवडणूक झाली तेव्हाही, ‘उत्तर प्रदेशात भाजपचे सरकार येताच पहिल्या १०० दिवसात कारखाने सुरु करु’ असे जोरदार आश्वासन देण्यात आले. आतातर २०२२ची विधानसभा निवडणूक आली आहे. कारखाने बंदच !

शेतक्यांनी आयोजित केलेल्या निषेध मेळाव्याला चांगलीच गर्दी होती. एका पाठोपाठ एकेका वक्त्याने आगामी निवडणुकीत ‘या जुमलेबाजांना चांगला धडा शिकवा’ असे आवाहन केले. कुशीनगर जिल्हा व परिसरात सुमारे चार ते पाच लाख शेतकरी आहेत. हा भाग ऊस उत्पादनासाठी ओळखला जातो. येथे सात-आठ मोठे साखर कारखाने आहेत जे बंद आहेत.

स्वातंत्र्यापासून येथे ऊस पिकवला जातो पण कारखाने बंद

झाल्याने शेतकऱ्यांना ऊस पिकविणे अशक्य झाले आहे आणि ते आता केळी, बटाटे, हळद अशी उत्पादने घेऊन गुजराण करीत असल्याचे शेतकऱ्यांनी सांगितले.

२०१४ नंतर सात वर्षांनी कुशीनगरला उगवलेल्या साहेबांना शेतकऱ्यांनी ‘गायब कुठे झाला होता’ असा सवालही या मेळाव्यातून केला. तर काहींनी या विमानतळाची उभारणी सरकारने केली असली तरी सध्या तर सर्व सरकारी उद्योग विकण्याचा धंदा चालू आहे. मग हा विमानतळही कुणाला व कधी विकणार असाही बोचारा प्रश्न केला. हे वाचून आश्चर्य वाटले ना ? की एवढी मोठी बातमी प्रसिद्ध कशी झाली नाही ?

न्यूजळिक आणि तत्सम काही माध्यमांनी ही बातमी दिली. पण ‘पाळीव माध्यमे’ अशी बातमी कशी देतील ? त्यांना जाहिरातींचा खुराक मिळतो ना ? मग गुलामी इमानइतबारे निभावली पाहिजे ना ?

सेल्फीचे वाढते किळसवाणे व्यसन!

मोबाईल फोनमुळे लोकांमधला संपर्काचा 'दुरावा'च संपला.

जगाच्या एका कोपच्यात बसून दुसऱ्या कोपच्यातील व्यक्तीशी तुम्ही बिनधास्त बोलू शकता, एवढेच नव्हे तर त्याच्याशी व्हिडिओ कॉल करून पाहूही शकता. ही एक क्रांतीच आहे.

पण प्रत्येक चांगल्या गोष्टीला वाईट बाजूही असतेच की!

मोबाईलमध्ये चांगल्या क्षमतेचे कॅमेरे असतात आणि लोकांना त्याचा उपयोग करून वाटेल तेथे, वाटेल त्या प्रसंगाचे चित्रण करणे देखील अतिसुलभ झाले आहे.

याचा दुरुपयोग सुरु झाला. पंचतारांकित हॉटेलांमध्ये जलतरण तलावात पोहण्याचा आनंद घेणाऱ्या महिला या कॅमेरा असलेल्या

मोबाईलच्या बळी ठरल्या. त्यामुळे पोहोण्याच्या तलावावर कॅमेरे असलेल्या मोबाईलना बंदी करण्यात आली. अशा कॅमेरा-युक्त मोबाईलचा पहिला बळी भारतीय महिला ठरल्या होत्या हे दुर्दैवी वास्तव होते.

परंतु यानंतर मोबाईलद्वारे सेल्फी म्हणजे स्वतःच्या छव्या काढण्याचे प्रकार नव्हे तर व्यसनच लोकांमध्ये सुरु झाले.

२०१४ मध्ये तर पंतप्रधापदाच्या उमेदवारांनी या सेल्फीच्या फोटोंचाही प्रचारात वापर केला होता.

या विश्वप्रिय ब्रह्मांड नायकांनी सेल्फीच्या राष्ट्रीय मोहिमेला सुरुवात केलीच व त्याचे नेतृत्वही केले.

या सेल्फी काढण्याच्या वेडाने अनेकांचे बळी देखील गेले होते.

तर, मंडळी या वेडाचा आणखी एक किळसवाणा आविष्कार नुकताच समोर आला. त्याचा जेवढा निषेध आणि धिक्कार करणे शक्य आहे तेवढा थोडा असेल!

माजी मनमोहनसिंग	पंतप्रधान यांना
नुकतेच	अखिल भारतीय
भारतीय संस्थेत(एम्स)	आयुर्विज्ञान दाखल करण्यात आले.
ताप	आणि

अशक्तपणा तसेच थकव्याच्या कारणास्तव त्यांना तेथे दाखल करण्यात आले होते. त्यांचे वय ८९ आहे. त्यांना करोनाही झाला होता व त्यातून ते बेरे झाल्यावर त्यांना पुन्हा हा त्रास झाला.

त्यांचे वय, कोविदची पाश्वभूमि यामुळे त्यांच्या प्रकृतीबद्दल काहीशी चिंता व्यक्त करण्यात येत होती.

त्यांना दाखल करण्यात

आल्यानंतर दुसऱ्या दिवशी सकाळीच पंतप्रधानांच्या सांगण्यावरून आरोग्यमंत्री मनसुख मंडाविया हे एम्स रुग्णालयात पोहोचले.

केंद्रीय आरोग्यमंत्री आले म्हटल्यावर सर्व मंडळी अटेन्शनमध्ये असणे स्वाभाविकच होते.

महान मनसुखभाई मनमोहनसिंग यांच्या खोलीत गेले, तेथे त्यांच्या पत्नी गुरशरण कौर व कन्या होत्या. त्यांनी प्रकृतीची तसेच सोयीसुविधांबाबत विचारपूस केली. त्यांना लवकर आराम पडण्याची सदिच्छाही व्यक्त केली.

येथर्पर्यंत सर्व व्यवस्थित व ठीक होते. निरोप घेण्यापूर्वी मनसुखभाईंनी त्यांचा अत्याधुनिक मोबाईल काढला आणि आजारी व रुग्णाईत असलेल्या मनमोहनसिंग यांच्या समवेत स्वतःची छंबी काढली.

मनसुखभाईंना मनमोहनसिंग यांच्या पत्नीने व कन्येने रोखण्याचा प्रयत्नही केला की अशा अवस्थेत त्यांचे छायाचित्र काढू नका, ते उचित दिसणार नाही. परंतु आरोग्यमंत्रीपदाचा कैफ चढलेले मनसुखराव कुणाचे ऐकण्याच्या मनःस्थितीत असतील ??

त्यात त्यांना सेल्फी राष्ट्रीय मोहिमेचे प्रमुख व संस्थापक असलेल्या ब्रह्मांडनायकांचा आशीर्वाद प्राप्त असल्याने ते कुणाचे ऐकणार ?

खटाखट त्यांनी फोटो काढले व तेथून ते निघून गेले व ते फोटोही त्यांनी सोशल मीडियावर जारी केले.

यावर मनमोहनसिंग यांच्या कन्या अतिशय भडकल्या व त्यांनी यावर प्रतिक्रिया व्यक्त करताना, 'माजी पंतप्रधान काय प्राणीसंग्रहालयातले प्राणी वाटले काय?' असा संतप्त सवाल त्यांनी केला.

प्रश्न मनसुख मंडावियांचा

नाही तर त्यांच्या राजकीय संस्कृति आणि संस्कारांचा आहे. त्यांच्या राजकीय संस्कृतीनुसार एका आजारी पंतप्रधानाचा जर्जर अवस्थेतील फोटो काढण्याची अभद्र शिकवण त्यांना मिळाली असावी.

सध्या या गलिच्छ सवयीचे राष्ट्रीयकरण झालेले आहे आणि ही राष्ट्रीय साथ कधी आटोक्यात येते त्याची वाट पहावी लागेल!

कन्हैया..... किस को कहेगा तू मैया.....!!!!

कन्हैयाकुमार हे नाव देशात चांगलेच चर्चित व माहिती झालेले आहे. जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठाचा हा तरुण विद्यार्थी नेता त्याच्या वर्क्ट्वाने प्रकाशझोतात आला.

भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या मुशीत त्याची जडणघडण झाली. डाव्या, पुरोगामी, मार्क्सवादी विचारसरणीच्या

या तरुणाने गेली लोकसभा निवडणूक भारतीय कम्युनिस्ट पक्षातर्फे लढवली होती. बिहारमधील बेगुसराय या आपल्या जन्मभूमि मतदारसंघातूनच त्याने नशीब आजमावले होते पण मतविभागणीमुळे आणि राष्ट्रीय जनता दलाच्या(लालप्रसाद यांचा पक्ष) असहकारामुळे त्याला पराभूत व्हावे लागले. आता काही दिवसांपूर्वीच कन्हैयाकुमारने भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचा त्याग करून काँग्रेसचा 'हात' पकडला आहे.

काँग्रेसप्रवेशाच्या वेळी कन्हैयाकुमारवर प्रश्नांचा भडिमार होणे स्वाभाविक होते. कारण कम्युनिस्ट पक्षातून थेट काँग्रेसमध्ये हा प्रकार म्हणजे एका टोकाकडून दुसऱ्या टोकाकडे जाण्याचा मानावा लागेल. त्यामुळे काँग्रेसप्रवेशाच्या वेळी त्याला घराणेशाहीबद्दल प्रश्न विचारण्यात आल्यावर त्याने त्या प्रश्नाला खुबीने बगल देत म्हणले की देशापुढे सध्या अशी परिस्थिती व गंभीर समस्या आहेत की त्यापुढे घराणेशाहीसारखे मुद्दे गौण आहेत. आता गरज आहे ती एकजुटीने देशावर मोदीरुपी आलेल्या संकटाचा मुकाबला करण्याची त्यामुळे घराणेशाहीसारखे मुद्दे निर्माण करून लक्ष इतरत्र वेधण्याचे प्रकार कुणी करू नये!

क - न है या कु मार ला घराणेशाहीचा बहुधा त्याच्या पक्षात देखील अनुभव आलेला असावावत्यामुळेच त्याने यामुद्याला

यशस्वी
बगल दिली.

क - न है या कु मार
काँग्रेसमध्ये येण्याचे
कारण काय ?

असे कळते
किंवा कानावर
आले की भारतीय
कम्युनिस्ट पक्षाचे
सध्याचे सरचिटणीस
डी. राजा यांची
कन्या अपराजिता

व कन्हैयाकुमार यांच्यात जेन्यूमधील विद्यार्थी राजकारणावरून गंभीर मतभेद निर्माण झाले होते. किंबुहा राजा यांनी आपल्या कन्येला पाठबळ पुरविण्याचा प्रकार सुरु केला. कन्हैयाकुमार यांची लोकप्रियता असूनही त्यांना पक्षाच्या विद्यार्थी संघटनेतर्फे(एआयएसएफ) निवडणुकीस उभे राहण्यापासून मजाव करण्यापर्यंत राजा यांची मजल गेली. तेव्हापासून कन्हैयाकुमार हे असंतुष्ट व नाराज झाले होते. कम्युनिस्ट पक्षातही ही एक प्रकारची घराणेशाहीच मानली

जात आहे.

कम्युनिस्ट पक्ष व त्यातही भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचे आणि काँग्रेसचे संबंध पूर्वापार चांगले व निकटचे राहिले आहेत.

पक्षाचे संस्थापक श्रीपाद अमृत डांगे हे इंदिरा गांधी यांच्या निकटवर्तीयातील होते व त्यांनी काँग्रेसला पाठिंबाही दिला होता. त्याच काळात अनेक भारतीय कम्युनिस्ट पक्षनेते काँग्रेसमध्ये सामील झाले होते. मोहन कुमारमंगलम हे एक प्रमुख नाव होते. त्यामुळे कन्हैयाकुमारचा काँग्रेस प्रवेश हे काही अजब किंवा अतर्क्य मानता येणार नाही. परंतु जेएनयूच्या विद्यार्थी राजकारणातीलच आणखी एक प्रमुख विद्यार्थी नेते अंशुल त्रिवेदी यांनी कन्हैयाकुमारला काँग्रेसप्रवेशासाठी तयार केल्याचे सांगितले जाते. स्वतः त्रिवेदी हे देखील मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाच्या एसएफआय या विद्यार्थी संघटनेतील एक बंडखोर होते व त्यांनी बाहेर पडून एक वेगळी विद्यार्थी संघटना काढली होती व मागाहून ते काँग्रेसमध्ये सामील झाले होते. ते काँग्रेसचे नेहमी वादाच्या भोवत्यात असलेले वरिष्ठ नेते दिग्विजयसिंग यांचे निकटवर्ती मानले जातात व त्यांनीच कन्हैयाकुमारला फोडल्याची कुजबूज ऐकू येते.

ते काही असो कन्हैयाकुमारच्या रूपाने काँग्रेसला एका चांगल्या वक्त्याचा लाभ झाला हे खरे.

मात्र यामुळे बिहारमध्ये काँग्रेस आणि लालूप्रसाद यांच्या राष्ट्रीय जनता दलामधील समीकरण गडबडू शकते. कारण पक्षाचे तरुण नेते लालूपत्र तेजस्वी यादव यांचे कन्हैयाकुमार यांच्याशी फारसे सख्य नाही. कन्हैयाकुमार यांच्या लोकप्रियतेची

त्यांना धास्ती वाटते व त्यांना तो स्पर्धक वाटतो. त्यामुळे बेगुसराय मतदारसंघात सर्व विरोधी पक्षांनी विनंती करूनही तेजस्वीनी कन्हैयाला पाठिंबा न देता आपला उमेदवार उभा केला व परिणामी कन्हैयाचा पराभव झाला. कन्हैयाने जन्मदात्या मातेचा त्याग केला आहे.

आता काँग्रेसला त्याने जवळ केले आहे. या नव्या मातेमुळे त्याचा राजकीय उत्कर्ष होईल काय? ?

लसीकरण ..... खरे किती? खोटे किती? ?

देशातील शंभर कोटि लोकांच्या लसीकरणाची सध्या वाहवा सुरु आहे.

स्वनामधन्यता, स्वस्तुति, व्यक्तिस्तोम व व्यक्तिपूजा यांचा किळसवाणा कहर व कळस सुरु आहे.

जणूकाही एका व्यक्तीनेच घरोघरी जाऊन १०० कोटि लोकांना लस टोचली असावी असा कौतुकाचा

वर्षाव सुरु आहे.

हा एक प्रकार! दुसरीकडे लसीकरणात उत्तर प्रदेशाचा देशात प्रथम क्रमांक!

काय अजब लीला आहे? ज्या राज्यात आरोग्ययंत्रणेची दशा व अवस्था सर्वजाहीर आहे असे असूनही पहिला क्रमांक?

महाराष्ट्राला दुसरा क्रमांक!

आता प्रथम क्रमांकी राज्यातल्याच काही लोकांशी बोलणे केले असता काय माहिती मिळाली?

दिल्लीला लागूनच हे प्रथम क्रमांकी राज्य आहे. तेथील काही लोकांनी सांगितलेला अनुभव! लसीकरणासाठी या लोकांनी सरकारकडे नावनोंदणी केली. त्यांना लसीकरणासाठी त्यांच्या भ्रमणध्वनीवर(मोबाईल) निरोप आल्यावर लसीकरणकेंद्रावर ते पोहोचले. पण प्रत्यक्षात त्यांना तेथील आरोग्य कर्मचाऱ्यांनी सांगितले की त्यांच्याकडे असलेल्या नोंदीनुसार

त्यांना आधीच लस दिलेली आहे.

म्हणजेच त्यांचे लसीकरण
झालेले आहे.

आता या लोकांना वेड
लागण्याची पाळी आली कारण त्यांना
लस टोचलेलीच नसताना त्यांचे
लसीकरण झाल्याचे कर्मचारी सांगत
होते. हे गौडबंगाल काय होते?

चौकशी करता या प्रथम क्रमांकी
राज्याने चलाखी केल्याचे लक्षात
आले. ज्या लोकांनी लसीकरणासाठी
नावनोंदणी केली होती त्यांचे
लसीकरण करण्यात आल्याचेच
नोंदविले गेले होते.

प्रकार आला लक्षात?

बिचारे सामान्यजन! ते
काय करणार? नुसती चिडचिड
करण्यावाचुन ते काय करणार? त्यांची
ना दाद ना फिर्याद!

तर मंडळी असे हे पहिल्या
क्रमांकाचे रहस्य!

मेरा भारत महान!!!!

कंदील राजकारण!

कंदील राजकारण? नीट लक्षात
आलं नाही ना?

ठीक आहे! कळेल! वाचा पुढे!

राजकीय पक्षांमध्ये कंदील हे
कुणाचे निवडणूक चिन्ह आहे?

आठवतंय?

अहो, लालूप्रसादांच्या राष्ट्रीय
जनता दलाचे!

या निवडणूक चिन्हाचा अभिनव
वापर करण्याचे पक्षाने ठरवले आहे.

पाटण्यातील पक्षाच्या
मुख्यालयासमोर एक महाकाय कंदील
टांगण्याचे पक्षाने ठरवले आहे.

हा कंदील किती अवाढव्या
असेल? मिळालेल्या माहितीनुसार

त्याचे वजन अंदाजे सहा टन असेल.

यावरुनच त्यांच्या मोठ्या
आकाराची कल्पना यावी.

कंदील टांगणीच्या उद्घाटनाला
लालूप्रसाद येणार आहेत असे पक्षाने
जाहीर केले आहे.

प्रकृतीच्या कारणास्तव
लालूप्रसाद सध्या जामीनावर आहेत
व दिल्लीत त्यांच्यावर उपचार सुरु
आहेत. परंतु कंदील टांगण्यासाठी मात्र
ते पाटण्याला भेट देतील.

अवाढव्य कंदीलामुळे तो एक
चर्चेचा विषय होणार हे निर्विवादच
आहे. या चर्चेला उत्तर देताना पक्षाचे
अध्यक्ष जगदानंदसिंग यांनी बिहारमध्ये
राष्ट्रीय जनता दलाचे सरकार नसले
तरी विधानसभेत सर्वाधिक संख्याबळ
असलेला पक्ष हा राष्ट्रीय जनता दल

म्हणणे असावे.

काही मंडळींनी सध्या पेट्रोल-
डिझेलची महाभयंकर भाववाढ,
कोळश्याची टंचाई यामुळे निर्माण
होऊ पाहणारे वीजसंकट याकडे बोट
दाखवून मोदी सरकारने लोकांवर
पुन्हा कंदील लावण्याचीच पाळी
आणल्याची उपरोक्तिक टीकाही या
निमित्ताने केली.

सत्तारूढ संयुक्त जनता दलाने
मात्र या प्रकारावर टीका करताना,
राष्ट्रीय जनता दलाची मूळ मनोवृत्ती
यातून प्रकट झाली आहे. ते लोकांना
पुन्हा जुन्या ‘कंदील-युगात’ व
अंधारात घेऊन जात आहेत हेच
यावरुन स्पष्ट होत आहे असे म्हटले.

राजकीय पक्षांना सतत
लोकांसमोर राहणे अपरिहार्य असते.

आहे याकडे लक्ष वेधले. म्हणजेच
सर्वाधिक जागा असल्यामुळे आपले
निवडणूकचिन्ह अवाढव्य स्वरूपात
लोकांसमोर सादर करण्याचा अधिकार
पक्षाला प्राप्त झाला असावा असे त्यांचे

आंदोलन असो किंवा इतर
कोणते प्रसंग असोत, सत्तास्पर्धेतील
राजकीय पक्षांना सर्व प्रसंगात स्वतःचे
स्थान व अस्तित्व जनतेसमोर सतत
प्रकट करायचे असते. लोकांच्या

नजरेत भरायचे असते. त्यातूनच सहा टनाचा कंदील टांगण्याची कल्पना आकाशाला येते. हा कंदील कधीही विझणार नाही आणि सतत तेवत राहून प्रकाश देत राहणार आहे असेही राष्ट्रीय जनता दलातर्फे आवर्जुन सांगण्यात आले आहे. धन्य! धन्य! धन्य!

मुख्यमंत्र्यांची गोट!

याला योगायोग म्हणायचे की आणखी काही?

कर्नाटकात वयाचे कारण दाखवून भाजपने बी.एस.येद्युरप्पा यांना मुख्यमंत्रीपदावरून दूर केले. मनाविरुद्ध त्यांना हे पद सोडावे लागले होते आणि अजुनही ते त्या नाराजीतून बाहेर पडलेले नाहीत. कांग्रेसने देखील

कित्ता पंजाबमध्ये गिरवला आणि ८० वर्षांच्या कॅप्टन अमरिंदरसिंग यांना मुख्यमंत्रीपदावरून दूर केले.

अमरिंदरसिंग हे विलक्षण खवळलेल्या अवस्थेत आहेत. कांग्रेसला धडा शिकवण्याचा त्यांनी चंग बांधला आहे.

पुत्र एच.डी.कुमारस्वामी यांनी कांग्रेसचे माजी मुख्यमंत्री सिद्रामय्या आणि येद्युरप्पा यांच्या गुप्त भेटी सुरु असल्याचे विधान करून एकच खलबळ कर्नाटकाच्या राजकीय वर्तुळात उडवून दिली.

सिद्रामय्या तर यामुळे चांगलेच खवळले आणि त्यांनी कुमारस्वामी यांना पुरावे देण्याचे आव्हान दिले.

येद्युरप्पांनी देखील याचे जोरदार खंडन केले. पण.....!

ज्याप्रमाणे पंजाबमध्ये कॅप्टन अमरिंदरसिंग हे दुःखी आत्मा आहेत तसेच कर्नाटकातही सिद्रामय्या(कांग्रेस) आणि येद्युरप्पा(भाजप) हेही दुःखी आत्मे आहेत. कुमारस्वामींची गणना देखील या दुःखी आत्म्यांमध्येच करावी लागेल. त्यांनी या दोन मुख्यमंत्र्यावर केलेल्या आरोपामागेही हे दुःखच कारणीभूत आहे. तर आता कर्नाटकात येद्युरप्पा आणि सिद्रामय्या हे आपापले पक्ष सोडून एखादा नवीन पक्ष काढणार काय अशी चर्चा सुरु झाली आहे. सिद्रामय्या हे एकाळी देवेगौडा यांच्या धर्मनिरपेक्ष जनता दलात होते व तेथून ते कांग्रेसवासी झाले. येद्युरप्पा यांनीही एकदा मार्गे (२०११) भाजप सोडून कर्नाटक प्रजा पक्ष नावाचा स्वतःचा वेगळा पक्ष काढला होता. भाजपला विधानसभा निवडणुकीत विजय मिळू दिला नव्हता. आता त्याची पुनरावृत्ती होणार काय या प्रश्नाची चर्चा सुरु आहे. पंजाबमध्ये अमरिंदरसिंग आणि कर्नाटकातील येद्युरप्पा, सिद्रामय्या व कुमारस्वामी काय सतेचा लोभ कायमच!

भाजपचाच

बं ड खोरी करण्याच्या पूर्ण तयारीत असलेल्या कॅप्टनसाहेबांनी नवीन पक्ष स्थापनेची घोषणा करून भाजपबरोबर हात मिळवणीची घोषणा केली. तिकडे कर्नाटकात वेगळी गंमत सुरु आहे. यामध्ये तीन माजी मुख्यमंत्री गोवलेले आहेत.

माजी मुख्यमंत्री व देवेगौडा-

शरद पवार, नितीन गडकरी यांना राहुरी कृषी विद्यापीठाकडून सन्माननीय डी.एस्स.सी. पदवी राज्यपालांच्या हस्ते प्रदान

राहुरी (जि. नगर) येथील महात्मा फुले कृषी विद्यापीठाचा ३५वा दीक्षांत समारंभ २८ ऑक्टोबर २०२१ रोजी संपन्न झाला. या समारंभात राज्यपाल भगतसिंह कोश्यारी यांच्या हस्ते राष्ट्रवादी काँग्रेसचे राष्ट्रीय अध्यक्ष खासदार मा. शरद पवार आणि केंद्रीय मंत्री मा. नितीन गडकरी यांना डॉक्टरेट ऑफ सायन्स या मानद पदवीने सन्मानित करण्यात आले. यावेळी शरद पवार यांच्या वाटचालीवर आधारित ध्वनीचित्रफित दाखवण्यात आली. या ध्वनीचित्रफितीत आणि राज्यपालांनी केलेला त्यांचा गौरव....

भूमीपुत्र नायक

जो जन्म से जमीन से जुडा है,
वही सच्चा इन्सान कहलाता है,
कामयाबी का हक हम सब को है,
मगर उसकी कोशिश नैतिकता के
आधार पे होनी चाहिये

बारामतीतील गोविंदराव आणि शारदाबाईचे पुत्र. जमिनीशी नाते कायम ठेवण्याचे उद्दीष्ट त्यांना शारदाबाईकडून मिळाले. शेतकरी आणि शेती ही आपल्या भारताची सभ्यता आहे. शिक्षण आणि अभ्यास हे आपले भविष्य आहे, हे शारदाबाईचे शब्द आजही त्यांच्या मनावर कोरले गेले आहेत. त्यामुळे हेच कारण असावे, की आजही शरद पवार नावाचा नेता आजही जमिनीशी जोडलेला आहे. हाच शाळकरी मुलगा, जो गोवा मुक्ती संग्रामासाठी मुलांना एकत्र करतो, कॉलेजमध्ये त्यांच्या

नेतृत्वाला झालाळी मिळणारच होती. या तरूणाला एका चांगल्या मार्गदर्शकाची गरज होती. त्यांना यशवंतराव चव्हाण यांच्यासारखे मार्गदर्शक मिळाले.

१९६७च्या विधानसभा निवडणुकीमध्ये हा तरूण विधानसभेत पोहोचला. शरद पवार यांच्या रूपाने महाराष्ट्रात सर्वात कमी वयाचा मुख्यमंत्री मिळाला. राजकारण, कला, साहित्य, कोणते क्षेत्र असे नव्हते ज्याठिकाणी शरद पवार यांचा वावर नव्हता. क्रिकेटचे क्षेत्रही त्यांच्या नेतृत्वापासून दूर राहिले नाही. चारवेळा महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री बनले. मराठवाडा विद्यापीठाच्या नामांतरासारखा संवेदनशील मुद्दा असो, मुंबई बांबस्फोटासाठी धक्कादायक घटना असो, किंवा लातूरचा महाप्रलंयकारी भूकंप असो, शरद पवार यांचे नेतृत्व चमकत गेले. महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क देण्यासाठी महिला धोरण आणले. महाराष्ट्राला प्रगतीच्या मार्गावर आणल्यानंतर शरद पवार

यांना दिल्लीला बोलावून घेण्यात आले. दिल्लीला तर गेले, पण हाच संदेश देत की जमिनीशी नाते कधीच तोडू नका. प्रथम संरक्षण मंत्री बनले. त्यावेळी महिलांना सैन्यात प्रवेश देण्याचा क्रांतिकारी निर्णय घेतला. त्यानंतर त्यांनी केंद्रात कृषी मंत्रालय मागून घेतले आणि त्यानंतर जे जमिनीशी नाते घटू ठेवून जे काम केले, त्याने देश केवळ अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्णच बनला नाही, तर भारतातील शेतकऱ्यांनी या भूमीपुत्राच्या नेतृत्वाखाली अन्नधान्याच्या उत्पादनात सर्व विक्रम मागे टाकले.

संसदेने त्यांच्या या लोकशाही सेवेचा गौरव त्यांना सर्वोत्कृष्ट सांसद पुरस्कार देवून केला. यश-अपयश, संकटे, आव्हाने, काहीही असो हा नायक कधीही विचलित होत नाही. संयम, सहनशीलता हे

शरद पवारांची डॉक्टरेट शेतकऱ्यांना समर्पित!

कृषी विकास आणि कृषी तंत्रज्ञानाच्या प्रसारात अग्रेसर असणाऱ्या महात्मा फुले कृषी विद्यापीठाकडून डॉक्टरेट मिळण्याच्या गौरव प्राप्त होणे माझ्यासाठी महत्वाचे आहे. मी कृतज्ञातपूर्वक या सन्मानाचा स्वीकार करतो. तसेच, देशभरातल्या ज्या असंख्य शेतकऱ्यांनी माझ्यावर विश्वास ठेवून अलोट प्रेम केले, त्या शेतकऱ्यांना मी हा सन्मान समर्पित करतो, असे प्रतिपादन माजी केंद्रीय कृषी मंत्री खासदार शरद पवार यांनी केले. या बहुमानासाठी शरद पवारांनी विद्यापीठाच्या व्यवस्थापन परिषदेचे आभार मानले.

या नायकाचे गुण. हा नायक आहे भूमीपुत्र, राज्यकर्ता आहे शेतकऱ्यांचा. आपल्या विरोधकांचाही मित्र आहे. दिलदार आहे. नाविन्याचे त्यांना आकर्षण आहे. त्यामुळे हा नायक अजूनही तरुण आहे. कोटी कोटी शुभेच्छांसह त्यांना सलाम!

शरद पवार, नितीन गडकरी देशाचे चमकते तारे : राज्यपाल भगतसिंग कोश्यारी

हा कार्यक्रम माझ्यासाठी सौभाग्याचा क्षण आहे. शरद पवार आणि नितीन गडकरी यांचे अभिनंदन करणे माझ्यासाठी काहीसे कठीण आहे. कारण, हे दोन्ही लोक केवळ महाराष्ट्राचेच नाही, संपूर्ण देशाचे द्युतीमान (चमकते) तारे आहेत. त्यामुळे तुम्हाला आज या विद्यापीठाकडून तुमच्या कामगिरीच्या तुलनेत अतिशय सामान्य, पण जे आमचे विद्यापीठ करू शकत होते, ते विद्यापीठाने केले आहे. उलट या पदवीचा सन्मान वाढला आहे. यासाठी मी तुम्हा दोघांचा मनापासून अभिनंदन करतो आणि देवाकडे प्रार्थना करतो, तुम्हा दोघांना दिर्घायुष्य लाभो, तुम्ही स्वस्थ्य राहोत आणि या देशाला तुमचे मार्गदर्शन मिळत राहो आणि आमचा देश आणि आमचे राज्य तुमच्या मार्गदर्शनाखाली सतत प्रगती करत राहो ही सदिच्छा व्यक्त करतो.

शरद पवार यांनी कृषी क्षेत्रामध्ये भरीव कामगिरी करून देशाला मोठे स्थान मिळवून दिले आहे. त्यांच्या अनुभवातून अनेकजण शिक्षण घेवून कृषी क्षेत्रात कार्यरत आहेत. पवार यांचे कृषी क्षेत्रात अमूल्य योगदान असताना, दुसरीकडे गडकरी यांच्याकडे अभिनव संकल्पना आहेत. जसा सूर्य उगवतो तशाच पद्धतीने गडकरी यांच्या अनेक योजनांमुळे देशाचे नाव उज्ज्वल होत आहे. देशासाठी पवार आणि गडकरी हे दोन्ही नेते प्रभावी आहेत. त्यांनी यापुढेही कृषी क्षेत्राला बळकटी देण्याचे कार्य सुरुच ठेवावे. राज्यातील कृषी विद्यापीठांमध्ये होत असलेल्या संशोधनाचा सर्वाधिक लाभ शेतकऱ्यांना झाला आहे. महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्रातील प्रगतीचे गोडवे उत्तराखंडमध्येही गायले जातात. मी अनेकदा माझ्या उत्तराखंड राज्यातील शेतकऱ्यांना महाराष्ट्रातील शेती नियोजनाचा अभ्यास करावा असा सल्ला आवर्जुन देत असतो.

पाच राज्यांच्या विधानसभा निवडणुका

वसीम अहमद

भारताचे पंतप्रधान नुकतेच इटलीला गेले होते. तेथे त्यांनी व्हॅटिकनमध्ये जाऊन कॅर्थॉलिक पंथाचे सर्वोच्च धर्मगुरु पोप फ्रॅन्सिस यांची भेट घेतली. त्यांना त्यांनी मिठीही मारली. याला अलिंगन देणे असेही म्हटात. करोना काळात पंतप्रधानांना त्यांच्या या अतिशय आवडत्या सवयीपासून - परदेशी नेत्यांशी गळाभेट - अलिंगन-भेट इ. - वंचित रहावे लागले होते. पण पोप पडले दयाळू! मानवता, करुणा, अनुकंपा, प्रेम, माया या भावना त्यांच्या ठायी असणे अपेक्षित असते व त्यामुळे पंतप्रधानसाहेबांना पोषना अलिंगन देण्याची संथी मिळाली आणि पोप महोदयांनीही ती त्यांना प्रदान केली. 'जशी भूमिका तसाच अभिनव!' या प्रसंगाच्या छब्या भारतात ठळकपणे झळकपणे स्वाभाविकच होते. वृत्तवाहिन्यांनी एका अलिंगनाचे दृष्य शेकडेवेळेस दाखवून तो प्रसंग व दृष्य बहुप्रभावी करण्याची आपली पाळीव जबाबदारी इमानइत्बारे पार पाडली. पंतप्रधानसाहेबांच्या पक्षातील कार्यकर्ते देखील यामुळे गदगद होणे स्वाभाविक होते. याला कारणही तसेच आहे ना! विसरलात का?

अहो, गोव्यात विधानसभा निवडणूक आहे ना? तेथे कॅर्थॉलिक मतदारांची संख्या लक्षणीय नव्हे निर्णयकही आहे. जवळपास पंचवीस ते सध्याची तके मतदार कॅर्थॉलिक आहेत. त्यांना मेसेज द्यायला नको का? तर, मेसेज देण्यासाठी या

अलिंगन दृष्याचा वापर झाला. मणिपूरमध्येही विधानसभा निवडणूक आहे. तेथेही जवळपास ४२ टक्के खिस्ती समाजाचे लोक आहेत. पांतु तेथे प्रॅटेस्टंट पंथाचा वरचष्मा आहे. ही मंडळी पोपेक्यां थेट बायबलला सर्वोच्च स्थान देतात. त्यामुळे पोप-मिठीचा मणिपूरमध्ये किंती उपयोग होईल याचा अंदाज आता लावता येणार नाही. अर्थात पोप महोदयांनी दिलेली बायबलची प्रत माथ्याला लावून पंतप्रधानसाहेबांनी बायबलबद्दलही आदर व्यक्त करून मेसेज देण्याचा प्रयत्नही केलेलाच आहे. परंतु मतांसाठी राजकीय नेतृत्व कर्से धडपडत असते याचा हा एक नमूना मानावा लागेल. ही अतिशयोक्ति नाही. रा.स्व.संघाचे सरकार्यवाह दत्तात्रेय होसबाळे यांनी पंतप्रधान-पोप भेटीचे गुणवर्णन करताना 'वसुधैव कुटुंबकम' या भारतीय संस्कृतमूल्याचा परिचय यामुळे झाला असे म्हटले. या भेटीचा उपयोग भाजपला गोवा व मणिपूरमध्ये होईल अशी भाजपनेत्यांची विधानेही प्रसिद्ध होऊ लागली आहेत. म्हणजेच परराष्ट्रनीतीचा वापर काही मतांसाठी करणे या भाजपाई मनोवृत्तीचा हा आरसा आहे. गेल्या सत्तर वर्षात परराष्ट्रसंबंधांचा वापर निवडणुकीच्या राजकारणासाठी आणि मतांसाठी करण्याचे फारसे ऐकिवात नव्हते. सर्वात महत्वाचे म्हणजे परिवाराच्या कोडगेपणा आणि दुरोंडीपणाचेही यानिमित्ताने दर्शन होते. एकीकडे वसुधैव कुटुंबकम म्हणून पोप अलिंगनाचे

कौतुक करवून घ्यायचे आणि दुसरीकडे खिस्ती धर्मगुरुना धर्मांतराच्या मुद्यावरुन छळायचे! छळायचेच नव्हे तर ग्रॅहॅम स्टेन यांना तर त्यांच्या लहान मुलांसह जाळून मारणारी ही धर्मांध जमात आहे. त्यांनी आता पोप-भेटीचे गुणगान गावे हे अजब नव्हे तर कोडगेपणाचा व राजकीय संधीसाधूपणाचा सर्वोच्च आविष्कार आहे. निवडणुकीतल्या मतांसाठी काहीही व वाटेल त्या तडजोडी करणारी ही रंगबदलू संस्कृति आहे आणि तिचे हे पाईक आहेत. त्यामुळे प्रचारकी टोळ्या व पाळीव माध्यमांद्वारे तोंड फाटेपर्यंत स्तुतिपाठकिंगी केली जाणारच!

२०२२च्या पहिल्या सहामाहीत म्हणजे मे महिन्यापर्यंतच उत्तर प्रदेश, उत्तराखण्ड, पंजाब, मणिपूर व गोवा या पाच राज्यांमध्ये विधानसभा निवडणुका होणे अपेक्षित आहे. या पाचपैकी पंजाब वगळता उर्वरित चार राज्यात भाजपच्या नेतृत्वाखालील सरकारे आहेत. पंजाबमध्ये भाजपला फारसे स्थान व अस्तित्व नाही. गोवा व उत्तराखण्डमध्ये भाजपची कसोटी लागणार आहे. उत्तर प्रदेशात ४०३ पैकी ३२५ जागा जिंकून भाजपने गेल्या निवडणुकीत विक्रम केला होता. योगी आदित्यनाथ यांनी मुख्यमंत्री म्हणून तयार केलेली प्रतिमा व आक्रमक हिंदुत्वाचे राजकारण यामुळे भाजपला निवडणुकीत सहज विजयाची अपेक्षा आहे. मात्र करोनाच्या दुसऱ्या लाटेची हाताळणी, लोकांचे मृत्यु आणि सर्वांत महत्वाचे म्हणजे शेतकरी आंदोलन आणि शेतकऱ्यांमधील असंतोष या आव्हानांचा भाजपला मुकाबला करावा लागणार आहे. मणिपूरमध्ये राजकीय खिचडी कायम आहे. तेथे गेल्या पाच वर्षांत कशीबशी राजकीय स्थिरता राहिली. मात्र आता शेजारच्या नागालँडमधील असंतोषाचा परिणाम किती होतो याचा अंदाज येऊ शकत नाही. नागा गटांनी नागा समस्येवरील तोडग्यासाठी सुरु असलेली बोलणी असफल ठरल्याचे नुकतेच जाहीर करून ती प्रक्रियाच रद्द करून टाकली आहे. नागा गटांनी सुमारे साठ टक्के मणिपूरवर ताबा सांगितला आहे आणि तो मुद्दा चर्चेत आहे. अर्थात ईशान्येकडील राज्ये व तेथील स्थानिक पक्ष नेहमीच केंद्रात सत्तारूढ असलेल्या सरकारबरोबर रहात असल्याने मणिपूरमधील निवडणुकीचे फलित हे सत्तापक्षाच्या बाजुनेच असेल असेच चर्चेत आहे.

पंजाब (विधानसभा जागा ११८)

पंजाबमध्ये वयोवृद्ध आणि दुखावलेले व काहीशा सूडभावनेने पेटलेले माजी मुख्यमंत्री कॅप्टन अमरिंदरसिंग यांनी काँग्रेसपासून वेगळे होऊन स्वतंत्र पक्षस्थापनेचे संकेत दिले आहेत. त्याचबरोबर भाजपबरोबर

हातमिळवणी करण्याबाबतही अमरिंदरसिंग यांनी अनुकूलता दाखवली आहे. अमरिंदरसिंग यांचे बोट धरून भाजप पंजाबमध्ये आपले बस्तान बसवू इच्छित आहे. भाजपचा भर शीख समाजापेक्षा हिंदू मतांवर अधिक असणार हे सूर्यप्रकाशइतके स्वच्छ-स्पष्ट आहे. त्याबाबत शंका बाळगण्याचीही गरज नाही. त्यामुळे कॅप्टनसाहेबांच्या मदतीने काही शीख मते मिळविण्याचा भाजपचा प्रयत्न राहील. ती मते त्यांच्यासाठी 'बोनस' म्हणून असतील. पंजाबमधील जनमत किंवा एकंदर राजकीय हवा भाजपला फारशी अनुकूल नाही. भाजपला ते आपला पक्ष मानत नाहीत. अकाली दल आणि प्रकाशसिंग बादल यांची पाठराखण करीत भाजपने पंजाबमध्ये स्वतःचे अस्तित्व राखले होते. परंतु शेतकरी कायद्यांच्या मुद्यावरच अकाली दलाने भाजपासून फारकत घेतल्याने आता भाजपची एकाकी अवस्था झाली आहे. म्हणूनच भाजपने ते पंजाबच्या सर्व जागा स्वबळावर लढविणार असल्याची घोषणा नुकतीच केली. भाजपची एक गोष्ट मानायला लागेल की एखाद्या राज्यात नगण्य अस्तित्व असूनही तेथे जणकाही भाजपच प्रमुख पक्ष असल्याचे भासविणे व त्याच थाटात प्रचार करण्याची भाजपची क्षमता अलौकिक आहे. त्यानुसारच भाजपच्या पक्षसंघटनेच्या प्रमुख नेत्यांची राष्ट्रीय बैठकच त्यांनी नुकतीच चंडीगढमध्ये घेऊन ते पंजाबच्या निवडणुकीला महत्व देतात व ती गंभीरपणे घेत असल्याचे दाखविले. दुसरीकडे कॅप्टनसाहेबांचा पुरेपूर वापर करण्याची चालही खेळली जात आहे. कॅप्टनसाहेबांची मदत जागा जिंकण्यापेक्षा काँग्रेसचे नुकसान अधिक कसे करता येईल यासाठी अधिक आहे. त्यांच्या मार्फत काँग्रेसची यथेच्छ बदनामी करून काँग्रेसच्या जागा कमी कशा करता येतील यासाठी भाजपने कॅप्टनसाहेबांचा वापर करण्याचे ठरविले आहे.

कॅप्टनसाहेबांना पंजाब काँग्रेसमध्ये

फारसे अनुयायी राहिलेले

नाहीत हे आता

स्पष्ट होऊ लागले

आहे. याला

कॅप्टनसाहे बां चा

स्वभाव कारणीभूत ठरला. कॅप्टनसाहेब त्यांच्या ‘पतियाळा महाराज’ छाया किंवा प्रभावातून कधी मुक्त होऊ शकले नाहीत. लोकनियुक्त मुख्यमंत्री असूनही ते महाराजांच्या शैलीतच राज्यकारभार करीत राहिले. आमदारांना न भेटणे, त्यांच्या गान्हाण्यांची दखल न घेणे, त्यांची कामे न करणे, लोकांपासून फटकून राहणे असे सर्व प्रकार त्यांनी केले. त्यामुळे त्यांची प्रतिमा चांगली असूनही ते एकाकी पडत गेले. त्यामुळेच त्यांचे मुख्यमंत्रीपदावरून त्यांना अशोभनीय पद्धतीनेचे जावे लागले. त्यांचे राजकीय प्रतिस्पर्धी प्रकाशसिंग बादल(अकाली दल) यांनी पंजाबचे मुख्यमंत्रीपद बयाच्या ८८व्या वर्षापर्यंत भूषविले. परंतु त्यांचा लोकसंपर्क आजही कायम आहे आणि त्यांची वैयक्तिक प्रतिमा व लोकप्रियता आजही टिकून आहे. परंतु ८० वर्षांच्या कॅप्टनसाहेबांना महाराजांच्या प्रतिमेतून बाहेर येणे जमलेले नाही. परिणामी सामान्य जनता व त्यांच्यात असलेली भिंत आणखी रुदावत गेली.

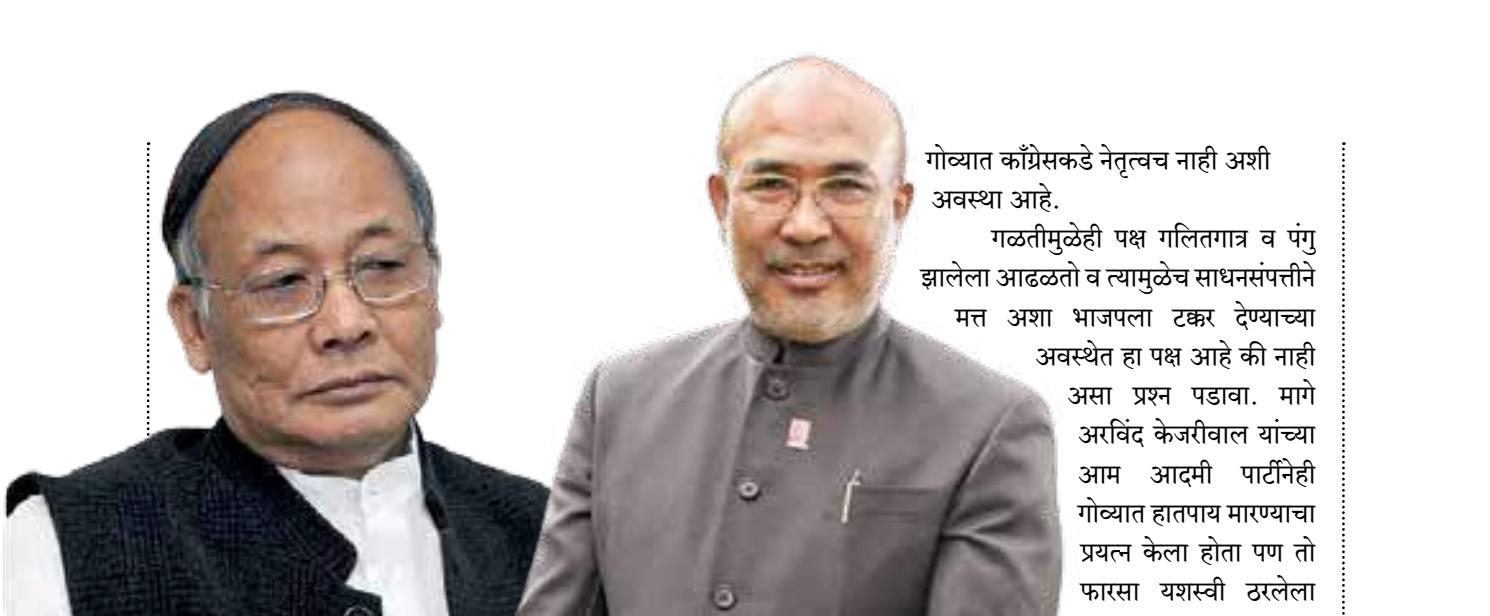
पंजाबमध्ये तूर्तीस तरी काँग्रेसची स्थिती अकाली दलाच्या तुलनेने चांगली मानली जाते. नवे मुख्यमंत्री चरणजितसिंग चन्नी हे तरुण आणि उत्साही आहेत. त्यांचा कामाचा झापाटा विलक्षण असल्याचे सांगितले जाते. कॅप्टनसाहेबांच्या मंत्रिमंडळात ते मंत्रीही होते त्यामुळे प्रशासनाशी त्यांची ओळख आहे. मुख्यमंत्री म्हणून त्यांना कसेबसे सहा महिने मिळतील. त्यात पक्षांतर्गत लाथाळ्या व कॅप्टनसाहेबांची रोजची कटकट यांनाही तोंड त्यांना द्यावे लागत आहे. दुसरीकडे प्रदेश कॅग्रेस अध्यक्ष नवज्योतसिंग सिध्दू मुख्यमंत्रीपदासाठी असे काही आसुसलेले आहेत की कधी एकदा निवडणुका होतात आणि मुख्यमंत्रीपद आपल्याला मिळेल अशा अवस्थेत ते आहेत. त्यामुळे चन्नी यांना देखील ते त्रासून टाकण्यास मागेपुढे पाहीनासे झाले आहेत. त्यामुळेच मध्यंतरी पक्षाध्यक्षा सोनिया गांधी यांनी त्यांना दिल्लीत बोलावून काहीशा कानपिचक्याही दिल्या आहेत. सिध्दू यांना प्रियंका गांधी अनुकूल आहेत. परंतु राहूल गांधी त्यांना तेवढ्या प्रमाणात पसंत करत नसल्याचे काँग्रेसच्या गोटातून कळते. त्यामुळे अमरिंदरसिंग यांना काढण्याचा निर्णय आणि त्यांच्या जागी चरणजितसिंग चन्नी यांना मुख्यमंत्री करण्याचा निर्णय या दोन्ही गोष्टी सिध्दू पचवू शकलेले नाहीत. हे सारे 'ऑपरेशन' राहूल गांधी व त्यांच्या 'टीम'ने केले असे सांगण्यात येते. या अल्पकालीन संधीचे सोने करण्याचा चन्नी यांचा आटोकाट प्रयत्न राहणार यात शंका नाही. त्यामुळेच त्यांच्यासंदर्भात मिळत असलेल्या माहितीनुसार चोबीस तासांपैकी ते केवळ तीन ते चार तास झोप व विश्रांती घेतात. वीस ते एकवीस तास ते काम करतात. त्यांचा हा झापाटा पाहता निवडणुकीत काँग्रेसला यश मिळालेच तर सिध्दू यांना मुख्यमंत्रीपद मिळेलच याची खात्री देता येणार नाही. चन्नी दलित आहेत.

पंजाबमध्ये दलित शीख हा अत्यंत भक्तम असा जनाधार मानला जातो. त्यांचे प्रमाण ३२ टक्के आहे. त्यामुळेच अकाली दलाने यावेळेस बहुजन समाज पक्षाबरोबर - बहन मायावती यांच्याबरोबर - निवडणूक समझोता केला आहे. त्या युतीला शह देण्यासाठी काँग्रेसने दलित मुख्यमंत्र्याचे कार्ड खेळले आहे. निवडणुकीत चन्नी हेच मुख्यमंत्री म्हणून प्रचार करणार हे स्पष्ट आहे. त्यामुळेही सिधू यांच्या पोटात कुठेतरी दुखत आहेच. तसेच तिकिटवाटपातही मुख्यमंत्री म्हणून चन्नी यांचीही दखल घेतली जाणे अपरिहार्य आहे. त्यावेळी सिधू व चन्नी यांच्यात रस्सीखेच होणेही अटल आहे. त्यामुळे पंजाबमध्ये काँग्रेसला अनुकूल वातावरण असले तरी पक्षांतर्गत लाथाळ्यांमुळे काँग्रेसला यश हुलकावणी देऊ शकते. परंतु काँग्रेसने वेळीच सावध होऊन पावले टाकल्यास त्यांना यश मिळू शकते. याचे कारण पंजाबमधील जनमानसात बादल-पुत्र सुखबीरसिंग व त्यांच्या पत्नी हरसिंग्रत कौर या दांपत्याबद्दलचा राग व नाराजी अद्याप कायम आहे. त्याचप्रमाणे शेतकरी कायद्यावरील त्यांच्या सुरुवातीला पाठिंबा आणि मागाहून अंगाशी आल्यावर त्याला विरोध करण्याच्या विसंगत भूमिकेमुळेही त्यांच्याबद्दलचे जनमत फारसे अनुकूल राहिलेले नाही. काँग्रेसने केलेला नेतृत्वबदल हा एकप्रकारे काँग्रेसला तारणारा ठरू शकेल अशीही चिन्हे आहेत. तूर्तीस पंजाबमध्ये काँग्रेसला अनुकूल स्थिती आहे आणि प्रतिस्पर्धी राजकीय शक्ति पिछाडीवर आढळवून येतात.

गोवा (४० जागा) मणिपूर(६० जागा)

गोव्यातील निवडणूक उत्कंठापूर्ण
होणे अपेक्षित आहे. भाजपच्या
पाच वर्षातील राज्यकारभाराचे
वर्णन 'सर्कस' असे करावे
लागेल. गेल्या विधानसभा
निवडणुकीत काँग्रेसला
लोकांनी सर्वाधिक जागा
दिल्या. परंतु काँग्रेसच्या
अनाकलनीय अशा ढिसाळ
राजकीय व्यवस्थापनामुळे
सत्तेचा हातातोंडाशी
आलेला घास
भाजपने हिरावून
घेतला. भाजपने
सत्ताप्राप्तीमध्ये
चलाखी
दाखवली

गोव्यात कांग्रेसकडे नेतृत्वच नाही अशी
अवस्था आहे.

गळतीमुळेही पक्ष गलितगाव व पंगु
झालेला आढळतो व त्यामुळेच साधनसंपत्तीने
मत अशा भाजपला टक्रर देण्याच्या
अवस्थेत हा पक्ष आहे की नाही
असा प्रश्न पडावा. मागे
आरंदंद केजरीवाल यांच्या
आम आदमी पार्टीनेही
गोव्यात हातपाय मारण्याचा
प्रयत्न केला होता पण तो
फारसा यशस्वी ठरलेला
नव्हता.

पण ज्या बेभरवशयाच्या राजकीय शक्तींबरोबर हातमिळवणी
केली त्यांना ताब्यात ठेवण्यासाठी त्यांना देशाच्या तत्कालीन
संरक्षणमंत्र्यांना गोव्याच्या रक्षणासाठी पाठवावे लागले होते.
मनोहर पर्किंस यांनी गोव्याचे नेतृत्व सांभाळले पण दुर्दैवाने
दुर्धर आजारामुळे आणि अकाली निधनामुळे त्यांची राजकीय
कारकिर्दच संपुष्टात आली. त्यानंतर आलेले मुख्यमंत्री हे खुर्ची
टिकविण्याच्या खटपटीत राहिले आणि त्यात त्यांच्याकडून
राज्यकारभाराकडे अक्षम्य दुर्लक्ष झाले. परिणामी सुशिक्षित
व जागरूक असलेल्या गोव्याच्या मतदारांमध्ये भाजप
सरकारबद्दल नाराजी निर्माण झाली. परंतु या नाराजीचा
राजकीय लाभ घेणारा सबल राजकीय पक्ष मतदारांसमेर
नाही. कांग्रेसचा गोव्यात स्वतःचा जनाधार आहे परंतु या
पक्षातून भाजपकडे झालेली गळती आणि विरोधी पक्ष म्हणून

दाखवायचा कणखरपणा हा
पक्ष दाखवू शकला नाही.
गोव्याच्या राजकारणाला
पक्षफुटीचा, फुटीरपणा
व पक्षबदलू संधीसाधूंचा
असा काही शाप
लागलेला आहे की या
राज्याचे राजकारण कायम
पंगु झाले
आहे.

आता गोव्याच्या राजकारणात पुन्हा एकदा
नवीन घडामोडी घडत असल्याने राजकारण उत्कंठापूर्ण होताना
दिसत आहे. थेट पश्चिम बंगालमधून तृणमूल कांग्रेसने गोव्यात
छलांग मारली आहे. तृणमूलच्या सर्वेसर्वा व मुख्यमंत्री ममता
बँनर्जी यांचा पहिला गोवा दौराही नुकताच पार पडला. ‘टीएमसी’
(तृणमूल कांग्रेसचे लघुरूप) म्हणजे ‘टेंपल, मॉस्क(मशीद)
आणि चर्च’ आहे म्हणजेच सर्वसमावेशक पक्ष आहे अशी
व्याख्या करून त्यांनी गोवेकरांना साद घातलेली आहे. बंगाल व
गोव्यात काही समान गोष्टी आहेत व त्यात मासे आणि फूटबॉल
या दोन गोष्टी प्रमुख आहेत. त्याच्बरोबर दोन्ही राज्यात दुर्गची
पूजा केली जाते. अख्यायिका अशी आहे की बंगालमधील
काली दुर्गा म्हणजे संतम अवतारातील दुर्गा आसुरांचा विनाश
केल्यानंतर राग शांत करण्यासाठी गोव्यात आली आणि तेथल्या
शांत वातावरणात समुद्राच्या सन्निध्यात शांत झाली. त्यामुळे
गोव्यात तिला शांतादुर्गा म्हणतात. तेही नाते दोन्ही राज्यांमध्ये
आहे. त्याचा आधार घेऊनच ममतादीदींनी गोव्यात प्रवेश केला
आहे. लुळिन फलेरो, लिअँडर पेस अशांनी त्यांच्या पक्षात प्रवेश
केलेला आहे. त्यामुळे आता त्या गोव्याच्या राजकारणात कसा
प्रभाव टाकतील हे पाहण्याची उत्सुकता सर्वांनाच आहे.

मणिपूरमध्ये देखील गेल्या निवडणुकीत कांग्रेसला
सर्वाधिक जागा मिळाल्या होत्या. पण ‘दैव देते आणि कर्म नेते’
या महणीप्रमाणे त्या राज्यातही कांग्रेसच्या निष्क्रियतेमुळे सरकार
स्थापन होऊ शकले नाही. साधनसंपत्तीने लिस व मत अशा
भाजपने तेथील स्थानिक पक्षांना त्या जोरावर स्वतःच्या ताब्यात
घेतले आणि सरकार स्थापन केले. आता या निवडणुकीतही
कांग्रेसची अवस्था फार चांगली आहे किंवा सुधारली आहे असे
आढळून येत नाही. त्यामुळे तेथे भाजप बाजी मारणार असेच
चित्र आहे.

उत्तराखण्ड (५० जागा)

उत्तराखण्डमध्ये काँग्रेसने आपले पत्ते नीट खेळले तरी काँग्रेसला संधी मिळू शकते. कारण उत्तराखण्डमधील भाजप, तेथील सरकार आणि नेते त्यांच्यातल्या भांडणामुळे बदनाम झाले आहेत. लोकांमध्ये त्यांच्याविरोधात रोषही आहे.

पण काँग्रेसचे घरही फार सुस्थितीत आहे असे चित्र नाही. काँग्रेसचे बहुतेक प्रमुख नेत्यांनी पक्षाला दगा देऊन भाजपचा रस्ता धरला. तेथे त्यांना सत्तेचे काही तुकडे मिळाले पण मुख्यमंत्रीपदाच्या लालसेने भाजपमध्ये गेलेले विजय बहुगुणा, सत्याल महाराज यांच्यासारखे निव्वळ संधीसाधू नेते हात हलवीत बसले आहेत. अशा परिस्थितीत माजी मुख्यमंत्री आणि गेल्या विधानसभा निवडणुकीत दोन मतदारसंघातून हरलेले पराभूत नेते हरीश रावत यांच्याखेरीज अन्य कोणताही चेहरा काँग्रेसकडे उरलेला नाही. त्यामुळे पुन्हा त्यांच्यावरच बाजी लावण्याची पाळी काँग्रेसवर आहे. भाजपला उत्तराखण्डचे राज्य सांभाळता आलेले नाही ही वस्तुस्थिती आहे. त्यांनी सतत मुख्यमंत्री बदलावे लागले. सध्याचे धामी हे पाच वर्षातले तिसरे मुख्यमंत्री आहेत. तरीही भाजपला पुन्हा निवडून येण्याचा आत्मविश्वास आहे कारण काँग्रेसची दुर्बळता त्यांच्या पथ्यावर आहे. म्हणूनच काँग्रेसने नव्या चेहन्यांना वाव दिल्यास आणि गतिमानता दाखविल्यास काँग्रेसच्या बाजुने पारडे झुकू शकते. परंतु तिकिटवाटप हा काँग्रेसचा सर्वात मोठा 'वीक पॉइंट' म्हणजेच कमजोर कडी आहे.

हितसंबंधांच्या आहारी जाऊन तिकिटवाटप केल्याने

अनेकवेळेस अनुकूल वातावरण असूनही काँग्रेसला यशापासून वंचित रहावे लागले आहे. त्यामुळे उत्तराखण्ड मध्ये काँग्रेसला संधी आहे पण तिचा फायदा काँग्रेस उठवणार काय याचे प्रश्नचिन्ह आहे.

उत्तर प्रदेश (४०३ जागा)

देशातील सर्वात मोठे राज्य म्हणून उत्तर प्रदेशाचा लौकिक आहे. सर्वाधिक पंतप्रधान देणारे राज्य म्हणूनही त्याची ओळख आहे. वर्तमान पंतप्रधानी देखील आपले गृहराज्य सोडून उत्तर प्रदेशाला आपल्या निवडणुकीसाठी पसंती दिली. या राज्यावर ताबा असणारे दिल्लीवरही ताबा ठेवतात असाही या राज्याचा आहे. त्यामुळे उत्तर प्रदेशाची विधानसभा निवडणूक नेहमीच अत्यंत महत्वाची मानली जाते. केंद्रीय गृहमंत्री अमित शहा यांनी

उत्तर प्रदेशात नुकत्याच झालेल्या एका जाहीर सभेत बोलताना ‘२०२४ मध्ये नरेंद्र मोर्दिंना पुन्हा पंतप्रधान करण्यासाठी २०२२च्या निवडणुकीत योगी आदित्यनाथ यांना विजयी करून मुख्यमंत्री करा’ असे आवाहन मतदारांना केले. थोडक्यात अमितभाईंनी २०२४ मधील मोर्दिंचे पंतप्रधानपद आणि उत्तर प्रदेशाची विधानसभा निवडणूक व त्यात भाजपचा विजय हे परस्परांशी निगडित करून तिचे महत्व अनन्यसाधारण करून टाकले. उत्तर प्रदेशात विजय मिळविणे आणखीही एका कारणासाठी महत्वाचे आहे. २०२२ मध्येच राष्ट्रपतींची निवडणूकही होणे अपेक्षित आहे. त्यावेळी भाजपला आपला उमेदवार निवडून आणणसाठी उत्तर प्रदेशात बहुमताची आवश्यकता लागणार आहे. याखेरीज योगी आदित्यनाथ यांनी उत्तर प्रदेशासही हिंदूत्वाची प्रयोगशाळा केलेली असल्याने त्या राज्यावरील पकड सहजासहजी मुटणार नाही यासाठी भाजपतर्फे जंगजंग पछाडले जाणे अपेक्षित आहे. त्यामुळेच या निवडणुकीचे महत्व ठसविण्यासाठी अमितभाईंनी थेट मोर्दिंच्या पंतप्रधानपदाशीच ती जोडून टाकली. २०२४ मध्ये मोर्दिंच्या पंतप्रधानपदाशी ही निवडणूक जोडली जाणे स्वाभाविक आहे. परंतु २०२९च्या निवडणुकीच्या वेळी योगी स्वतःला पंतप्रधानपदाचे उमेदवार म्हणून दावा करणार काय अशी चर्चाही राजकीय वरुळात सुरु झाली आहे. योगींनी उत्तर प्रदेशात त्यांनी केलेल्या तथाकथित कामगिरीच्या जाहिरातींचा देशभरात जो सपाटा लावला आहे तो पाहता त्यांची धाव केवळ उत्तर प्रदेशाच्या मुख्यमंत्रीपदापुरती मर्यादित नाही हे स्पष्ट होते. त्यामुळेच त्यांच्या या विस्तारित

महत्वाकांक्षेच्या संदर्भातही उत्तर प्रदेशाच्या राजकारणाला महत्व प्राप्त होताना दिसते.

उत्तर प्रदेशातील राजकारणाला सध्या शेतकऱ्यांचे आंदोलनाचे लागलेले ग्रहण गंभीर आहे. त्याबद्दलची अस्वस्थता भाजपमध्ये आढळून येते. २०१४च्या लोकसभा निवडणुकीपूर्वी पश्चिम उत्तर प्रदेशात झालेल्या दंग्यांमुळे भाजपला उत्तर प्रदेशात निर्णायिक मुसंडी मारता आली होती. २०१७च्या विधानसभा निवडणुकीसाठी चांगली पार्श्वभूमि तयार झालेली होती. परंतु आता प्रामुख्याने शेतीचा पट्टा मानला गेलेला पश्चिम उत्तर प्रदेश भाग भाजपच्या मागे किती प्रमाणात उभा राहील याबाबत शंका उत्पन्न झाली आहे. या शेतकऱ्यांमध्ये २०१३प्रमाणेच हिंदू-मुस्लिम विद्रोषाचा विषाणू पसरविण्याचे काम सुरु असले तरी त्याला यावेळी फारसे यश येताना आढळत नाही. उलट शेतकऱ्यांमध्ये धर्माच्या नावावर फाटाफूट करू दिली जाणार नाही आणि शेतकी कायद्यांवर सर्व शेतकऱ्याची एकजूट अभंग व अभेद्य ठेवण्याचा निर्धार शेतकी नेत्यांनी आतापर्यंत तरी टिकविला आहे. निवडणुकीपर्यंत तो टिकला तर निकाल वेगळे लागू शकतात. त्याची चिंता भाजपला भेडसावत आहे.

समाजवादी पक्षाने भाजपसमोरचा आव्हान देणारा प्रमुख विरोधी पक्ष म्हणून आघाडी घेतली आहे हे निश्चित. बहुजन समाज पक्षाने ब्राह्मण समाजाला जबळ करण्याचे प्रयत्न चालविले आहेत. मायावती यांनी याआधी हा प्रयोग

केला होता व ब्राह्मण समाजाला भाजपासून फोडण्यात यश मिळविले होते. परंतु त्यानंतरच्या लोकसभा निवडणुकीत त्यांना

पराभूत झाल्यानंतर त्यांनी हा प्रयोग टाकून दिला. त्यामुळे ब्राह्मण समाज पुन्हा त्यांच्याबरोबर जाण्याबाबत साशंक आहे आणि हिंदुत्वाच्या आधारे तो किंतीही नाराज झालेला असला तरी बहुताशाने भाजपबरोबरच राहण्याची शक्यता अधिक आहे.

समाजवादी पक्षाचे अखिलेश यादव यांनी ओबीसीमधील काही जार्तींबरोबर आघाडीची प्रक्रिया सुरु केली आहे. त्याचबरोबर समाजवादी पक्षाचे कार्यकर्ते देखील सक्रिय झाल्याचे त्यांच्या विविध कार्यक्रमातून दिसून येऊ लागले आहे. थोडक्यात भाजपच्या विरोधातला मुख्य पक्ष म्हणून पक्षाची प्रतिमा तयार करण्यात अखिलेश बन्याच प्रमाणात यशस्वी झाले आहेत. ही गति त्यांना निवडणुकीपर्यंत टिकविता येणे महत्वाचे आहे.

प्रियंका गांधी यांनी उत्तर प्रदेशाची सूत्रे कांग्रेसतर्फे हाती घेतली आहेत. तो या निवडणुकीतला रंजक भाग आहे. त्या गर्दीही खेचतना दिसतात परंतु पक्षसंघटना नावाची गोष्ठ्य अस्तित्वात नसल्याने या गर्दीचे रुपांतर मतांमध्ये कसे होणार

परंतु आधीची पुनरावृत्ती झाल्यास कांग्रेसची अवस्था कठीण असेलच पण या सर्वात मोठ्या राज्यात कांग्रेसचे अस्तित्वच अस्तंगत झाल्यासारखे होईल.

थोडक्यात सांगायचे झाल्यास उत्तर प्रदेशात प्रथम व द्वितीय क्रमांकासाठी भाजप व समाजवादी पक्षात लढतीचे प्रारंभिक संकेत आहित. तिसऱ्या व चौथ्या जागेसाठी बहुजन समाज पक्ष व कांग्रेसमध्ये लढत असेल. यात शेतकरी, पश्चिम उत्तर प्रदेश हे निर्णयक घटक ठरतील. भाजपमध्ये अंतर्गत लाथाळ्या भरपूर आहेत. योगी आदित्यनाथ यांच्या एकत्रिंगी राज्यकारभावावर असंतुष्ट असेलली मंडळीही भरपूर आहेत. तो घटकही महत्वाचा राहील. उत्तर प्रदेशाची निवडणूक नेहमीसारखीच अतिशय उत्कंठेची राहणार हे निःसंशय!

पाच राज्यातील आपली सत्ता टिकविण्यासाठी भाजपची अतोनात धडपड सुरु आहे. त्यासाठी भावनिक मुद्यांचा वापरही होणार आहे. त्यातही भर हिंदू विरुद्ध मुस्लिम या मुद्यावर राहील. राष्ट्रवाद व देशभक्ती हा मुद्याही प्रमुख राहणार आहेच. त्यासाठी

हा कांग्रेसपुढे खरा प्रश्न आहे. प्रियंका गांधी या वलयांकित नेत्या आहेत. परंतु त्यांच्याकडे संघटना व यंत्रणाच नसल्याने त्यांच्या मेहनतीचे व कष्टाचे जनाधार निर्मितीत रूपांतर होताना आढळत नाही. तोच कांग्रेसचा सर्वाधिक कच्चा दुवा आहे. प्रियंका गांधी या कांग्रेसच्या दृष्टीकोनातून किती लाभकारक ठरतील किंवा त्यांच्या नेतृत्वामुळे कांग्रेसला किती फायदा होऊ शकतो या प्रश्नावर एका उत्तर प्रदेशच्या कार्यकर्त्यांचे खास त्याच्या शैलीतले उत्तर किंवा मात दिले ते डोळे उघडणारे आहे. तो म्हणाला, 'रेल को रॉकेट का इंजन लगा दिया तो क्या होणा? वैसेही प्रियंका का है!' किती चपखल आणि नेमकी व अचूक उपमा आहे! त्यामुळे प्रियंका गांधी या तिकिटवाटपात काही क्रांतिकारक बदल करू शकल्या तर काही प्रमाणात यश मिळू शकते. कांग्रेसला दोन आकडी संख्येतक्या जागा मिळाल्या तरी पक्षात जीव आहे असे मानण्यास थोडीतरी जागा राहील.

पाकिस्तान व नव्याने चीन ही दोन मोठी 'टार्गेट' भाजपच्या हाती आहेत. शेतकरी, त्यांचे प्रश्न, महागाईच्या मुद्यात समाविष्ट होणारे पेट्रोल-डिजेलचे गंगनाला भिडलेले असह्य भाव, स्वयंपाकाच्या गॅसची दरवाढ, यामुळे जीवनावश्यक वस्तुंची झालेली दरवाढ, बेकारी या मुद्यांकडे सोयीस्करपणे दुर्लक्ष केले जात आहे. कोरोनाच्या दुसऱ्या लाटेत उत्तर प्रदेशात किडामुंगीसारखी माणसे मृत्युमुखी पावली. त्या मुद्याकडे तर पूर्णपणे दुर्लक्ष केले जात आहे. उलट उत्तर प्रदेश हे देशातले प्रथम क्रमांकाचे राज्य कसे आहे याचे गुणवर्णन केले जात आहे. उघडउघडपणे धर्मावर आधारित प्रचार करण्यास उत्तर प्रदेशात सुरुवात करण्यात आलेली आहे. शिष्यसंमत प्रचार कुणीच करताना आढळत नाही. उलट विधिनिषेधशूल्य प्रचाराला मात्र ऊ येत चालला आहे. थोडक्यात या पाच राज्यातल्या निवडणुका हे रणकंदन ठरण्याची शक्यता आहे.

सेवादल प्रदेशाध्यक्ष दीपक मानकर यांना श्रद्धांजली

राष्ट्रवादी कॉंग्रेस पक्षाच्या सेवादलाचे प्रदेशाध्यक्ष दीपक मानकर यांचे नुकतेच निधन झाले. गेल्या काही दिवसांपासून ते कर्करोगाने आजारी होते. राष्ट्रवादी कॉंग्रेस पक्षाची स्थापना झाल्यापासून ते पक्षात 'सक्रीय कार्यकर्ते' या नात्याने कार्यकर्ते होते. पक्षाच्या कामात त्यांनी शेवटपर्यंत रस घेतला, उत्साह दाखविला. सेवादलाचे प्रदेशाध्यक्ष या नात्याने त्यांनी राज्याच्या ग्रामीण भागातून असंख्य युवक कार्यकर्ते गोळा करून त्यांच्यात सेवाभावी वृत्तीने पक्षाचे काम करण्याची आवड वाढीला लावली होती. ते मूळचे राहणारे लोणावळा (ता.

मावळ जि.पुणे) येथील असून त्यांचा मांडवाचे साहित्य भाड्याने देण्याचा व्यवसाय होता.

त्यांच्या निधनाबद्दल पक्षाचे राष्ट्रीय अध्यक्ष शरद पवार, प्रदेशाध्यक्ष जयंत पाटील, उपमुख्यमंत्री अजित पवार, खासदार सुप्रिया सुळे यांनी कै. मानकर यांना श्रद्धांजली वाहून शोक व्यक्त केला आहे. मुंबईतील पक्षाच्या मुख्यालयातही

कै. मानकर यांना श्रद्धांजली वाहणारी सभा जयंत पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली झाली. अत्यंत साधारण परिस्थितीतून वर आलेल्या दीपक मानकर यांना स्वतःचे घरदार नव्हते. पत्राच्या शेडमध्ये ते राहात होते. त्यांनी पदाचा कधीही गैरवापर केला नाही. सेवादलाचे जे मुख्य उद्दिष्ट सेवा करणे हेच आयुष्याचे ब्रीद मानून ब्रतस्थ सेवाव्रती सारखे ते कार्य करीत राहिले. पवार साहेबांनी योग्य माणसाची सेवादल प्रमुख म्हणून निवड केली असा उल्लेख करून श्रद्धांजली सभेत प्रदेशाध्यक्ष जयंत

पाटील यांनी सेवादलाच्या ध्येयधोरण व कामाची पुनर्रचना करण्याचे सुतोवाच केले. कोषाध्यक्ष हेमंत टकले यांनी सेवादलात उत्कृष्ट काम करणाऱ्या जिल्हाध्यक्षाचा सन्मान करावा आणि राज्यात उत्कृष्ट काम केलेल्या सेवादल कार्यकर्त्याला पुढील वर्षांपासून कै. दीपक मानकर यांच्या नावाने पुरस्कार द्यावा असे सांगितले.

कोरोनाचं मळभ जाऊन अंधारलेल्या जगण्यातून तिमीरातूनी तेजाकडे नेणारी अशी पायवाट प्रशस्त सोनेरी किरणांनी घेऊन ही दिवाळी आली आहे. कोरोनाची दोन वर्षे म्हणजे मृत्युने माजवलेल कहर होता हे विसरायला हव. आपल्यातून ओढून नेलेल्या आपल्या स्नेही सोबत्यांना आता आकाशगंगेतच शोधायच. नव्या उमेदीने आता आनंद यात्रा सुरु करायची आहे. संबंध जगावर आलेल्या ह्या संकटाचा फायदा घेऊन अनेक सत्ताधीशांनी इतिहास

शेवटचे पान

गाठल. मुरुगनला वाळीत टाकण्यात आल. त्याला एवढा मनस्ताप झाला की त्यान एक दिवस Face Book वर Post टाकून लेखक मुरुगन मेला अस जाहीर करून टाकल. ह्यापुढे तो फक्त शिक्षक असेल. त्याने विनंती केली की ह्या पुढे कोणत्याही सामाजिक, सांस्कृतीक कार्यक्रमात त्याला बोलावू नये. आता तो आपली सर्व पुस्तक रद्द करीत असल्यामुळे जाती, धर्म, राजकीय व इतर स्वरूपाच्या संघटनाना त्यान विनंती केलीय की आंदोलने, हरताळ, निषेध

न्यायालयामुळे मेलेल्या लेखकाचा पुनर्जन्म

बदलण्याची, वर्तमानात आम जनतेला कोमामध्ये ठेवणारी आणि भविष्यात हुकुमशाही प्रस्थापित करण्याचा खेळ सुरु केला आहे. ह्या सगळ्या कामात जर कोणी अडथळा आणला तर लगेच त्याच्यावर देशद्रोही शिक्कामारून त्याची हकालपट्टी करण्याचे कारस्थान शिजू लागले. ह्या सगळ्या धबडग्यात प्रचंड नुकसान झाल लेखक, कलावंतांच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच. भारतीय संविधानाने प्रत्येक भारतीय नागरिकाला आणि नागरी संस्थांना राइट टू डिसेंट म्हणजेच असहमतीचा अधिकार दिला आहे आणि हेच लोकशाहीचे मूलभूत तत्व आहे. पण एकविसाब्या शतकात भारत हा सहिष्णू कुठे राहिला आहे? पुन्हा जात, पंथ या गटांची झुंडशाही, त्यांचे एकगळ्या मतांचं सामर्थ्य आणि कुणालातरी लक्ष्य करून राजकारण करण्याची व ध्रुवीकरणाची प्रवृत्ती मोठ्या प्रमाणावर बोकळली आहे. ह्या

झुंडशाहीचा बळी ठरला एक सामान्य शिक्षक केरळ मधला. त्याच नाव पेरूमल मुरुगन. त्यान मल्याळी भाषेत मिशा ही काढबंरी लिहली. त्याच्या लिखाणात हिंदू धर्माचा अपमान करणारी वाक्ये आहेत म्हणून थेट पुस्तकावर बंदी घालण्यासाठी तथा कथित धर्म रक्षकांनी थेट हायकोर्ट

मोर्चे थांबवावेत कारण ते विजयी आहेत आणि तो मेला आहे. अखेर कोर्टात निकाल दिला गेला. न्यायमूर्तीच्या निकाल पत्राचा शेवटचा भाग इथे कोट करण्यासारखा आहे. “काळ हा सर्वात मोठा शिक्षक आहे. तो आपल्याला जुन्या जीर्ण झालेल्या गोष्टी विसरण्यास व मोठ्या मनाने क्षमा करण्यास शिकवितो. आयुष्यात आजपर्यंत जे घडले आणि ज्यामुळे नुकसान झाले ते विसरून पुढे जाण्यासाठी काळ बळ व प्रेरणा देतो. आपले कर्तृत्व व नशिबाने घडणाऱ्या घटनांचा स्वीकार करून त्याकडे सकारात्मक दृष्टीने पाहण्याची सवय विकसित केली तर आयुष्य खूप सुंदर होऊ शकते. निर्माण झालेला वाद आता आमच्या निकालामुळे मिटेल अशी आशा आहे. या सगळ्या वादाचा सर्वांगीण विचार केल्यानंतर एवढेच सांगावेसे वाटते लेखकाने त्याला जे आवडते व सर्वोत्तम जमते ते करीत राहावे. सतत लिहित राहावे. त्यांच्या लेखनाला आमच्या शुभेच्छा!” अशा तन्हेने मुरगनचा पुनर्जन्म झाला. आज दिवाळीच्या दिवशी एवढ सगळ लिहिल कारण अभिव्यक्ती क्षेत्रातील महत्वाची घटना. देशाचे सर्व क्षेत्रात नेतृत्व करणारे आदरणीय शरदचंद्र पवार साहेबांची मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या अध्यक्ष पदी झालेली निवड. लोकशाही पद्धतीने राज्याच्या ह्या महत्वाच्या संस्थेचे प्रमुख पद (जे १९९४ पासून त्यांच्याकडे च होते) हा आनंदाचा एक सोनेरी क्षण. पवार साहेबांच्या मार्गदर्शनाने साहित्य, कला संस्कृती पोखरू पाहणाऱ्या ह्या प्रदूषणापासून मुक्तकडे अभिमानाने आपल्याला पुढे जाता येईल. अपेक्षा अशीच आहे की, मुर्दाड हुकुमशाहीवर मात करून अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा झेंडा शिखरावर असाच डौलात राहील. आपणी ह्या दीपोत्सवात सहभागी होऊया. सर्वांना शुभेच्छा!!!